

RÉGI MAGYAR VILÁGJÁRÓK

A kötet anyagát összegyűjtötte
BORSODY BEVILAQUA BÉLA

A kötetet szerkesztette
AGÁRDI FERENC

TARTALOM

ERDÉLYI KÖVETEK A FÉNYES PORTÁNÁL

ERDÉLYI FEJEDELMI KÖVETEK NAPLÓIBÓL (1613-1680)

KURUCOK TÖRÖK FÖLDÖN

KOMÁROMY JÁNOS, THÖKÖLY IMRE FEJEDELEM TITOKNOKA TÖRÖKORSZÁGBAN (1697-1705)
ZÁGONI MIKES KELEMEN TÖRÖKORSZÁGI LEVELEI (1717-1758)

VÁNDORLEGÉNYEK

JELKY ANDRÁS, A VILÁGJÁRÓ BAJAI SZABÓLEGÉNY (1756-1778)
SZENTESSY DÁNIEL NAGYVÁRADI KARDCSISZÁRLEGÉNY VÁNDORÚTJA NYUGATON ÉS
KELETEN (1825-1840)

A REFORMKOR VILÁGJÁRÓI

AZ ELSŐ MAGYAR ÚTLEÍRÁS ÉSZAK-AMERIKÁRÓL BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR UTAZÁSA (1831)
HARASZTHY ÁGOSTON ÉSZAK- ÉS KÖZÉP-AMERIKÁBAN (1840-1841 és 1846-1869)
NOGEL ISTVÁN TERMÉSZETTUDOMÁNYOS KUTATÓÚTJA A KELETEN (1841-1846)

A SZABADSÁGHARC EMIGRÁNSAI

SZEMERE BERTALAN UTAZÁSA TÖRÖKORSZÁGBAN (1849-1850)
BERZENCZEY LÁSZLÓ AMERIKÁBAN ÉS ÁZSIÁBAN (1849-1874)
CZEGEI WASS SÁMUEL A NYUGAT-INDIAI ANTILLÁKON (1849-1858)
MAGYAR HONVÉDEMIGRÁNSOK AZ AUSZTRÁLIAI ARANYMEZŐKÖN (1851-1854)

DÉL-AMERIKA ŐSERDŐIBEN

GEŐCZE ISTVÁN BRAZÍLIAI KÁVÉÜLTETVÉNYES EMLÉKIRATA (1864-1866)

BOLYONGÁSOK AFRIKÁBAN

ASBÓTH JÁNOS EGYIPTOMBAN ÉS PALESZTINÁBAN (1881-1882)
TORDAY EMIL KUTATÓÚTJA A KÖZÉP-AFRIKAI BELGA KONGÓ ÁLLAMBAN (1900-1910)

ÁZSIA TÉRSÉGEIN

VÁMBÉRY ÁRMIN PERZSIÁBAN (1862-1863)
LÓCZY LAJOS DÉL- ÉS BELSŐ-ÁZSIÁBAN (1877-1880)
KOMPOLTHY JÓB, KÍNAI POSTAIGAZGATÓ (1903-1913)
LENDL ADOLF KUTATÓÚTJAI KISÁZSIÁBAN ÉS DÉL-AMERIKÁBAN (1906-1907)
STEIN AURÉL ÁZSIAI RÉGÉSZETI, TÖRTÉNELMI ÉS FÖLDRAJZI KUTATÓÚTJAI (1900-1944)

ERDÉLYI KÖVETEK A FÉNYES PORTÁNÁL

ERDÉLYI FEJEDELMI KÖVETEK NAPLÓIBÓL (1613-1680)

A XVI-XVII. századi erdélyi követek és diplomaták neve latinul orator, azaz szónok, vagy pedig íródeák, egyszerűen deák volt. A török szultánok fogadó palotáját „kapu”-nak nevezték (a török kapu magyarul is kapu), a szultán ebben tartott „kapu”-t, vagyis ünnepélyes fogadást. A kapu neve latinul porta, a szultáni követfogadó kapué: „fényes porta”. A szultánhoz küldött erdélyi fejedelmi követek neve ezért volt „portai íródeák”, illetőleg „erdélyi deák a fényes portánál”. Titkárait secretariusnak, azaz titoknoknak hívták.

Számos „portai deák” írt útinaplót. Ezek az írások részben követi jelentések (aide mémoriale), részben egyéni naplók (diarium) voltak.

A török hódoltság alatti Magyarországtól 1541-ben elszakadt Erdélyben a XVII. század elejétől kezdve egészen az 1840-es évekig tart az utazási kedv és az útinaplóírás divatja. Erdély függetlensége önálló diplomáciai kapcsolatokat teremtett Nyugat-Európával és a török Kelettel is. Erdély diplomatái - az íródeákok - bejárták az egész világot, s megírták azt, amit láttak.

A gazdag erdélyi főemberek tanult „hopmesterekkel”, azaz udvarmesterekkel küldték fiaikat világjáró utakra: svéd, angol, francia, svájci, német egyetemekre. Az ifjak és kísérő nevelőik is írtak útinaplót. Szegény erdélyi magyar és székely diákok gyalog vándoroltak a nagyvilágban, és olykor ők is papírra vetették élményeiket. Ugyancsak járták a világot az erdélyi magyar, szász, örmény kereskedők fel a lengyel Északi-tengerig, el a tatár Krímig és Egyiptomig.

*A hosszú sorozat Báthory Gábor erdélyi fejedelem portai követe, **Borsos Tamás** (1566-1633) útinaplójával kezdődik. 1613 tavaszán indult el a követség Erdély keleti határszéléről, a török hódoltsági Havasalföldön, illetőleg annak akkori fővárosán, Tirgovistén, majd a töröknek hódolt Bulgárián, Nikopolon át igyekezve Sztambulba.*

A portai követ enni-innivalót kedvelő és szókimondó ember volt, szavait az ő, néha nyers módján adjuk.¹ Nikápolyban, azaz Nikopolban evett először életében kaviárt, vagyis a Dunában, vízfogó gátakon zátonyra kergetett vizák és tokhalak sózott ikráját. Az ízes, nem édes, hanem „száraz”, könnyebb fajta erdélyi borokhoz szokott magyarnak nem ízlett a túl erős és édeskés bolgár bor, de a kaviár és a „pozsár” (ponty) nagyon ínyére való volt.

„Indultunk ki Tirgovistról első májusban; jutottunk Nikápolyba, a Duna mellé 4-dik májusban... Itt is alkalmason vendéglettek, de főképpen itt oly felettébbvaló jó édes borok valának, hogy én nem ihattam jól benne a nagy édességétől és erejétől; szinte akkor, ott a Dunában fogott új tokkal, tokikrával igen jóllaktam, az útra is vittem vala egy öreg fazék tokikrát, a zsidók is hoztak vala ajándékon két igen nagy sós pozsárt, kinek a nagyobbikát Balassi uramnak adtam.

¹ Az idézett szövegeket mai helyesírással írtuk.

Ez a Nikápoly szinte a Duna-parton vagyon; a vára vagyon igen nagy, erős oldalon, kősziklán. A városa vagyon: egy része alatta, egy igen rút gödörben, ocsmány helyen; egy része mellette, nagy szörnyű oldalon, ahová szekérrel semmiképpen nem mehetnek, hanem minden élelmet, fát, mit egyebet számaron, öszvéren, lóterében², vizet tömlőkben hordanak a városba széjjel; a várost Mihály vajda³ mind elégette volt, még most is nem épült jól meg; a várat is megtörette volt egy darab helyen; volt sánca a szőlőhegy felől nagy hegyen, ahová látni mentem vala.”

Innen tovább haladva, a követség eljutott a Balkán-félsziget nevét adó hegységhez, a Balkánhoz. Az útleírás ezt „Novák havasa” néven nevezi, mert ez volt a hegység régi bolgár népi neve, amit a török ellen egykor harcoló bolgár nemzeti hős, Novak Debeljak nevére nyert. A portai íródeák itt látott életében először selyemhernyót, székelül „hirnyót”. A látottakról így ír:

„Nikápolyból elindulván, a Dunától fogva másfél nap igen szép mezőséget mentünk, ki hasonló az erdélyi Mezőséghez, csak hogy bezzeg közel sem olyan kővér föld, mint az erdélyi Mezőség, hanem vizetlen. Azután nyolcad napig rettenetes rút, iszonyú havasos, kősziklás, erdős, völgyes, hegyes helyet mentünk, ahol csak egy városra is nem találtunk; azt hívják Novák havasának. A Dunától fogva a havas aljáig való falukban igen sok selyemszáró bogárfiakat találtunk a szállásokon, kiket csak akkor költöttek vala ki, aki mind olyan vala, mint az igen apró zöld hirnyófiú.”

Négyheti utazás után érkeztek meg Sztambulba, ahol nagy pompával fogadták őket. Sok újat láttak, articsókát, aminek nevét „arkicsok”-nak írja a napló. Leírja a flandriai követség hozta ajándékokat, amelyek között volt „csemelye”, vagyis teveszörposztó (kamelot) és cserépholmi.

„Jutottunk bé Konstantinápolyba 22-dik májusban. Igen nagy pompával, tisztességgel vittének bé minket; ő maga a csausz-pasa is és amellet a császár mellett járó két seregnek két fő agája jöttek ki előnkbe sok csauszokkal⁴. Azt mondják felőle, hogy Kendi Ferencen kívül erdélyi követet senkit olyan nagy tisztességgel, semmi üdőben nem vittek bé a Portára, mint minket, akinek bizony mi is igen örültünk vala.

A császárral lőttünk szemben 29-dik májusban, a tengeren túl Ázsiában az Üszküdar mellett való kertiben; a császár ül vala egy szép nyári házban; van rajta vont ezüst mente, csonka ujjú, és dolmány is olyan vala előtte; vala a nyári házban alatt a földön egy igen szép, sokszegű fejer márványkőből csinált csekme [kút], akiben hugyozott fel a szép víz tizenkét csőből.”

Marosjárai Rozsnyai Dávid (1641-1718) a sztambuli portai követségen titoknok volt 1665-től 1670-ig. A kiváló nyelvtelenségű ifjú kitűnő nevelést kapott. Mint tolmács működött Lengyelországban. Az ősrégi indiai mesegyűjteményt, a Pancsatantrát törökből átdolgozta, írt

² Lótere a. m. lóteher, rakomány.

³ Mihail Viteazul havasalföldi fejedelem (1593-1601). Egyesítette Moldvát és Havasalföldet, megverte a törököket, és elfoglalta Erdélyt. A Habsburgok hadvezére, Basta György ölette meg.

⁴ Csausz: kisebb tisztség a régi török hadseregben. Rendszerint küldönc, kapuőr volt. Mint futár, magasabb rangúak követe is lehetett. Csausz-pasa (csausz-basi): magas rangú tisztviselő; udvari protokoll-főnök és a rendőrség főnöke egy személyben.

verseket és történelmi értékeket. 1705-ben II. Rákóczi Ferenc török levelezője volt. Portai titoknokként bejárta a török meghódította görög szigeteket is. 1665-ben mint Paskó Bálintnak, Erdélyország portai követének titkára tette meg első útját Törökországba. A követség a töröknek hódolt bolgár földön érkezett meg Sztambulba. Itt fényes szultáni menetet látott, melyben egy elefánt is haladt. Láta IV. Mohamed szultánt is, aki mellett ott lovagolt „a szeretője, szép ifjú legény”. Ez a török „bülbül”, a „csalogányka”, a XVII. századi török életben nem rejtegetett fonák szerelem tárgya.

A huszonnégy éves titkár leírja az úgynevezett „janicsár muzsikát” is, a lármás katonazenekart, amit egész Európa ezen a néven vett át a töröktől, az ütőhangszerekkel és ezek nevével együtt. Amit a napló cincinnek ír, az a cintányér (olaszul cinelli). A dömbök a gömbölyű fenekű üstdob. A napló megemlíti, hogy a tevehátas zenekarban a tevék két oldalán egy-egy „igen nagy” dob lógott. Ezek a tevék ülő üstdobosok dobjai. Az üstdob kongó, mély hangját a napló bőgésnek nevezi. A naplóban említett mufti az egyházjog tudósa, a szipahik vagy szpáhi lovas testőrök.

„Mentünk vala ki a mezőre a császár kiszállását nézni..., ez nap vezették el az elefántot, kinek a hátán szép filagóriácska vala, öt-hat ember elfért volna benne, a nyakán ülven egy ember, aki mestere volt, a társai pedig körülötte gyalog, némelyik egy darab fával ütötte, ha restelkedett...

Ment ki a császár a sátorba nagy pompával: elsőben elmenvén a hadak, ment utánok a jancsár-aga, azután a császár csauszi s a főember-szolgák a magok cselédével, ezek után a fővezér vezetékje; azok elmenvén, jöttek a császár vezetéki két renddel, azok voltak huszonöten, ezek után voltak a vadászó mesterek, volt nyolc pár is, mind veresbe öltöztetve, szép mesterséggel tevé hátán ülven mesterével együtt, akik is mind veres bársonyban voltak. Ezek után jöttek a dívánülő⁵ vezérek, utól a fővezér és a mufti ketten. Ezek után a császár előljáró vezetékek, kilenc vezetékek igen szépek, utánok a császár, ki is hosszú vékony ábrázatú, nagy orrú, nem szép s nem is igen fekete, középember, vala zöld vont arany nyusztal bélelt subagalléros rajta, barna lovon ülven, utána jobb keze felől fehér nyusztal bélelt mentében vala a szeretője, szép ifjú legény, azután ketten: a szilikár, a fegyverhordozó s a csuhadár, a ruháira való gondviselő, ezek után ketten-ketten a császár ifjai, kik hetvenöten szoktak lenni, mind kétfelől leeresztett üstökkel, ezek után a többi is, ki szpáhi, ki micsoda; kik után a császár muzsikái; zászló öreg⁶ volt nyolc, utána sípos öt vagy hat, trombitás nyolc, dobos tizenkettő, cincin kettő. Ezeken kívül másféle dobosok voltak, négy tevék igen nagyok, kétfelől, leeresztve, ezek alkalmasan bőgnek vala.”

A szultán adta fényes ebéden közös asztalnál ült a török hadak fővezére, a Vezír Ázem, a francia követ és Paskó Bálint, az erdélyi követ, ifjú titoknokával.

A pompa rendkívüli volt, a török „nem sajnálta a sárgát”, vagyis a „sárik aranyat”. Az ebédet török módon egészen alacsony, kerek asztalokon szolgálták fel, ezeken óriási ezüstdal volt az asztal lapja. A rengeteg fogást gyors egymásutánban hordták fel, mint általában a korszak udvari ebédein. Török és magyar kézzel evett, mert a villát nem ismerte. A fogások után mindenki megmosta a kezét. A fogások váltására az asztal feje - itt a Vezír Ázem - kézmozdulattal adott jelt. A török asztalt a napló „póc”-nak, azaz polcnak írja. Az ebédéről a naplóban ezt olvassuk:

⁵ Díván a. m. államtanács, tagjai a teremben körbenfutó kereveten ültek.

⁶ Öreg a. m. nagy. Vö. öregharang, öregágyú.

„Holott is egyúttal hárman ülénk: a fővezér, a francia követ, a mi Paskó követünk. Ezen a pócon elég étek fordul meg, de azt amely szaporán hozzák, olyan szaporán viszik, mihelyt az étet leteszik, és int a vezér, mely kínálást teszen, ugyanakkor belé is nyúl a tálba, akkor vendég úr is, ha kell, csak hozzálasson, mert ott bizony nem váraкоznak, hanem mihelyt a fővezér törli az ujját, mindjárt viszik, s mást tesznek helyébe; a tálak, melyekben az étet hordják, mind mértéban nevű, Damaszkuszban készülő cseréptálak, két-háromszáz talléros egy-egy.”

Rozsnyai Dávid leírja a sztambuli kikötő világhírű, óriási világítótornyait, amelyek, az ókori görög világítótornyok egyenes utódai lévén, 1665-ben is, ma is a görög „fárosz” nevét viselték és viselik. A leírásból ki lehet venni, hogy az óriási lámpásnak csiszolt fénytörő és fényszóró üvegei voltak. A napló megemlíti a középkori görög mondát, mely szerint az ilyen fárosz „feltalálója” a gyermekek ajándékozó barátja, Szent Miklós volt, ezért a fároszok aljában gyertya égett a tiszteletére.

„Kiérkezvén a torokból, bal kéz felől a hegyoldalon egy torony vagyon kőből rakva, százharminc lejtés [lépcső] a magassága, ezen fenn három lámpás vagyon, kettő kétfelől a teteje mellett vannak csinálva, kinek egyikébe beleférne öt vagy hat ember, a tetejében a legnagyobb lámpás..., legalább beleférne tíz ember; ez a lámpás arra való, hogy éjszaka a setétben messzünnen jövő gályák útjokat erre tudják vezérleni, mely ha éjjel megaluszik, az arra rendeltetett ember, gondviseletlensége miatt meg szokott ölettetni. Ittlétemben a gondviselő igen vén ember lévén, azt hallottam tőle, hogy ezt a tornyot Szent Miklós csináltatta volna, kinek most a teste alatt ott fekszenék, melynek nagyobb bizonyosságára most is gyertyát égetnek alatt, mely gyertyát alatt elsőben ha meg nem gyújtanák, a felső gyertyák a lámpásban nem éghetnek: ...ennek előtte való időkben a lámpásban való égés corumpálódott [elromlott], az egyszeri dologért az akkori gondviselőt meg is ölték.”

A magyar portai követek és íródeákjaik általában nagy kedvvel írták le az ilyen keleti hiedelmeket, legendákat, babonákat. Írtak a rengeteg mindenféle ereklyéről is. A középkori görög szerzetesek egész Európára szóló kereskedelmet folytattak a csodatévő ereklyékkel, „Krisztus keresztfája darabjaival” is. Ilyen Noé Rozsnyai látta „gerendája” is. A szerzetesek az óegyiptomi sírkamrákból kiásott, bebalzsamozott múmiák csontjait mint szentek ereklyéit árusították, közöttük majom-múmiákat is. Az ereklyekereskedelem főhelye a török időben is a középkori Konsztantinopolisból lett Sztambul volt.

A szultán ősi keleti szokás szerint díszes, prémes kaftánnal ajándékozta meg a követségeket. Ez volt a „megkaftányozás”, amiről majdnem minden erdélyi portai követ útleírásában megemlékezik. Egy lakoma alkalmával,

„...minekutána öttek volna, kihozák a követeket kaftányozni, megkaftányozák a franciát s talán tizenöt vagy tizenhatod magával, magát nyusztal bélellettel. Minket is megkaftányozának hatan, noha tizenkettő lőtt volna szokás...”

1669-ben Rozsnyai a Kréta szigetén levő nagyvezírhez igyekezett, akinek az erdélyi hűbérpénzt át kellett adnia. Bulgárián keresztül utazott Görögországba, és az Euböia szigetén levő Khalkisz kikötőjében kívánt hajóra szállni Kréta felé.

Khalkiszban, amelyet középkori nevén Negroponténak nevez, két technikai csodát látott: a partról a szigetre vezető kőhidat, melynek egyik szakasza csigákon fel-le ereszthető felvonós fahíd volt, hogy a szorosban járó magas árbocú hajók elférhessenek a hídlás alatt. Ez a híd Hamburg, Lübeck, London és más kikötők hasonló rendeltetésű acélhidjainak az őse. A szorosban igen erős volt a tenger naponta négyszer, hat óránként váltakozó apálya és dagálya. Ez adta a másik csodát, a háromszáz évvel ezelőtti vízi erőművet, mely egy tengeri vízimalom kerekét hajtotta. A malmot és a hidat nem a török, hanem még a görög építette.

„Bémenénk Negroponte nevű erős városba, kit szultán Szolimán vett volt meg, ki is szigetben van ugyan, de oly közel a szárazhoz, hogy kőhíd van bé a száraztól általcsinálva igen erősen, mely oly kőhíd, hogy gályák járhatnak el alatta, igaz dolog, hogy hol az árbocfáknak által kell járni, ott felvonós fahíd van a közepén.

Itt láttam a híd mellett egy malmot, melyet a tenger hajt, négyszer fordulván meg a tenger egy éjjel s egy nap, úgy, hogy reggeltől fogva napkelet felől, ismét déltől fogva estvéig napnyugot felől, estvétől fogva éjfélig ismét napkelet felől és éjféltől reggelig ismét napnyugot felől való folyásával hajtja azon malomnak a kerekét, mely malomkerekek a tengernek abban a folyásában oly láb alatt vagynak, hogy az úti gályáknak ott kell elmenniök, és azon kerekeket, mikor gályák érkeznek, mindenkor be szokták vonni csuda mesterséggel, hogy az úti gályák szépen elmehetnek. Ottlétem alatt ezen malmot sokszor csudálva néztem vala.”

A csíkszékel csíkszentsimoni Sándor Pál (1664-1710 után) Erdély függetlenségének utolsó szakaszában, 1687-től 1690-ig volt portai követ. Az Al-Dunán vitorlás hajón, majd lóháton érkezett meg Sztambulba. Nagy újság volt számára a törökországi „rizskása” és a sok karavánszálló „hán”.

„Értünk Dervendre, ebben a mai utunkban láttam a mezőn egy helyen olyan meleg forrást, hogy a halat és tyúkmonyot [tyúktojást] belevetették, s megfőttek szemünk láttára. Ezen a szálláson alól Tatárpazardszik⁷ felől láttam rizskását elsőben aratva kalongyájában s aratatlan is. A rizksátörő malomnak kőből csinált két küllője volt.”

Látta a Sztambulban meghalt erdélyi magyarok sírjait.

„1687. november 14-én értünk be Konstantinápolyba. Voltam a keresztény temetőben, s láttam Béldi Pált, Lutsch Jánost, a szebeni polgármestert, Szalánczi Istvánt, Domokos Mihályt (amint elolvashattam) és Zólyomi Dávidot, hol fekszenek... Kálnoki Bálintot egy szántóföldbe temették, a temetést szántják, s valóban jó búza vagyon rajta.”⁸

⁷ Tatárpazardszik: ma Pazardszik, bulgáriai város a Marica folyó bal partján.

⁸ Uzoni Béldi Pál (1621-1679), háromszéki főkapitány, Apaí Mihály erdélyi fejedelem elől menekült Törökországba, de ott a Héttoronyba zárták, ahol egy év múlva meghalt.

Lutsch János (1607-1661) nagyszebeni királybíró Barcsay Ákos erdélyi fejedelem hagyta 50 000 forint fejében kezessül a töröknél. Konstantinápolyban halt meg, rabságban.

Zólyomi Dávid, helyesen Miklós, Zaránd megye főispánja, elkobzott birtokai visszafoglalásáért ment pártfogást keresni, de a törökök Apaí kérésére börtönbe vetették, ahol 1670-ben halt meg.

A követ leírja az új szultán, Szulejmán trónralépési ünnepét, azután a ramazán böjtöt és az alamiznaosztó kurban-bajram ünnepet meg a szultáni nagytanács, a díván ülésnapjait.

„Szultán Szolimán császárt az Eyubban⁹..., kardot kötven az oldalára, császárrá tölték, ahova a tengeren ment vissza, pedig a város között igen nagy pompával jött, csak kádi ment előtte kétszáz. A fővezér és a mufti a császár előtt mentek. A kajmakán¹⁰ pedig Köprili Oglu, a vezér előtt a többi vezérekkel együtt. A császár után mentest a szeliktár a császár fegyverét vitte; köves és aranyos szerszámú vezetékje volt kilencig való.

A törökök ramazánja, azaz böjti kezdődött, mely egy egész holnapig szokott tartatni. A böjtjük pedig ez: egész nappal sem esznek, sem isznak, azután egész éjszaka vendégeskednek. A császár a fővezérrel együtt igen fényes pompával kimentek. A Mohamed írását és zászlóját két felöltöztetett tevén elől vitték. Azután a császár ment; mindeneknek, mindenfelé a fejét hajtván, utána a maga udvara népe; lovas vezetékje volt tizenkettő, hintója nyolc.

Volt a törököknek kurban-bajramjuk; ma Istenért ki-ki értéke és tehetsége szerint alamizsnát osztogat. De nekem még sem adott senki semmit is. A császár, császárné és császáranya is feles johokat vágattak meg, amint hallom, a mások lelkekért.

A császár dívánja szokott tartani négy nap; szombaton, vasárnap, hétfőn és kedden; a követekkel is vasárnap vagy kedden szokott szemben lenni; akármicsoda nemzetből álló követekkel. Az Aja Szofia dzsámihoz¹¹, azt mondják, a császár is adózik ezer egy pénzt napjában, törökül: bin bir akcsi.

Konstantinápoly városa felettébb nagy hely: az is igaz, hogy csak zsidó negyvenezer lakik benne; hát török, görög, francia, belga és egyéb nemzetség mennyi lehet - ítélje meg akárki.”

⁹ Eyub (Eyüp): Sztambul északnyugati negyede.

¹⁰ Kajmakán (kajmakám): a nagyvezér helyettese.

¹¹ Dzsámi a. m. nagy főmecset.

KURUCOK TÖRÖK FÖLDÖN

KOMÁROMY JÁNOS, THÖKÖLY IMRE FEJEDELEM TITOKNOKA TÖRÖKORSZÁGBAN (1697-1705)

A XVI-XVII. századi „portai íródeákok” keleti útleírásai és útinaplói közül a legterjedelmesebb és legrészletesebb a Komáromy Jánosé. Életéről keveset tudunk. A nagy műveltségű, világlátott diplomata előbb Teleki Mihálynak, az utolsó erdélyi fejedelmi kancellárnak, majd a hányatott, tragikus végű kuruc szabadsághősnek, Thököly Imre fejedelemnek volt a titoknoka. Az al-dunai hadjárat idején „ezer kapitány”, vagyis ezredes volt. A bukott fejedelemmel 1697-ben emigrált. A fejedelemmel és mintegy másfélezer bújdosó kuruccal az Al-Duna mentén jutott el Sztambulba. Thököly eleinte a sztambuli Galata negyedben tartott udvart, aztán a kisázsiai Izmit mellett birtokot vásárolt. Itt hunyt el 1705. szeptember 13-án. A bújdosó magyar tragikus sorsa ott van Komáromy János naplójában.

Az útleírás bőségesen ír a Boszporusz, a Fekete-tenger, a Dardanellák és a kisázsiai partvidék nevezetességeiről. Írásmódja a régi magyar latinos-deákos stílus, sok latin szót használ. Ezeket az érthetőség kedvéért néhol magyarítottuk.

Az útleírás eredeti kéziratát a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratára őrzi. Teljes szövegét Szamota István adta ki 1892-ben (Régi magyar utazók Európában 1532-1770).

A fejedelem és titoknoka az al-dunai szerb partról, Nándorfehérvárról, az akkori hatalmas török erősségből 1697. október 8-án vitorlás dunai csónakon indult el. A nagy csónaknak fedélzete is volt. Az útleírás az ilyen vitorlás dereglyét az olasz barchetta (kis bárka) eltörökösödött nevén furkátának nevezi.

A Duna jobb partján levő Szendrőváratt kikötöttek. A hatalmas, negyvennyolc tornyos várat római alapzatra 1430-ban Brankovics György szerb fejedelem építtette, 1459-ben került török kézre (1944-ben a németek felrobbantották). A napló így ír róla:

„Szendrő három szegletre van építve, vagyon negyvennyolc tornya, két kerítése, külső-belső vára, igen tágas hely...

Ezt a várat, noha a Duna mossa észak felől, de körül vizes árka is vagyon, úgy kívül vizes árkocskája a mellette levő török és rác városnak. A mostani Olaj bég igen emberséges ember benne, de a lakosok igen rossz emberek. A dinnyének rettenetes divatja van köztük...

Alább jobb kézre értük Kulitj nevű török várat, egyfelől a Duna mossa körül. Mind magának, mind az alatta való rác falunak vizes árka felettébb szűnyogos hely. A törökök azt tartják, hogy itt lakik a szűnyogok császára is. Engemet itt e tájon egyszer-másszor a szűnyogok sokat csíptek...

Pozsarevác török és rác város a Dunához egy mérföldnyire, ennek a palánkját a kurucok építették, jó árokkal, palisádákkal¹². Én is negyedfélszáz ölet építettem benne, mivel kvártélyunk volt vagy négy esztendeig, közel volt hozzá a Duna mellett nekem egy Klenovnik nevű jó rác falum, több volt száz embernél benne. Ezek tartották, szegények, az én szolgálmat, lovaimat, Isten fizesse meg nekik.

A Duna felett volt régen a falu határán a rómaiaknak egy igen nagy földvárak a hegyen. Soha annyi csigát nem láttam, mint ennek az oldalán; fácán, fogoly, őz, szarvas, vaddisznó s hiúz is, sok gabona, gyümölcs, szőlő, jó bor, méz, gyönyörű forrás [van itt].”

A temesosztrovói Osztrovó-szigetnél hajóroncsra futott a furkáta. Az útleírás mindenütt említést tesz azokról az erődítésekről, amelyeket a rómaiak építettek a Duna partján Eszéktől a Fekete-tengerig vezető hadiútjuk mentén. Komáromy János az első magyar útleíró, aki rendszeresen felfigyel ezekre a római építészeti emlékekre, és igyekszik leírni a helyek történetét.

„A megírt Osztrovó nevű nagy szigeten alól egy kevéssé elestéledvén, a furkátánk valami régen elsüllyedett hajóban megakadván két ízben is, csaknem egész hajótörést szenvedtünk, virradtig csak veszekedtünk, sehová sem mehettünk, addig forgolódtam én is, hogy az óram kulcsa elszakadt az órámról, s a Dunába vészett, míg reggel kiszabadultunk...

A Mlava vize jobb felől a Dunába foly. Mellette egy rettenetes nagy, régi Rómához tartozott földet és füvel borított városokat... elhagyván, elérkeztünk Ram nevű török vár alá, ki kösziklán van a Duna felett. Ezt is a régi római császárok építették volt...

Ezzel általellenben vagyon Férpalánk nevű török vár, kit egyfelől a Duna, másfelől a Karas vize erősít meg. Itt halt meg a kurucok keze alatt Marchio Doria, a császár generálisa.

Innét hajtották el nekem is egynéhány ökreimet a labancok. Ezeken alól kezd a Duna a hegyek közé menni. Erre nézve, mikor a szelek keménykednek, a Dunán fel a habokat a várba is behányják.”

A fejedelem csónakja elvitorlázott a régi magyar végvár, Galambócvára - Kolumbács - festői szépségű romjai alatt. Ez a hely 1391-ben került a török kezére. Az itteni barlangokban tenyésztett a vidék egykori veszedelme, a „kolumbácsi légy”, amelynek csípése halálos veszedelem volt a környék legelésző állataira.

„Értük aztán Galambvárat, itt nagy szélvészünk volt, annyira, hogy ki kellett kötnünk, de csendesedvén, nem háltunk meg. Nagy kösziklán van ez a vár, kinek tövéből nagy hőforrások jönnek. A Duna éppen a köszikla tövét mossa. Ritka dolog, hogy itt csendesség volna, falatonként kapja fel a rettenetes szél a vizet, s mint a házat, úgy viszi.

Nyolc tornya vagyon [e várnak] a kösziklán, tetőtől fogva az aljáig mind épület van. Itt skorpió is elég van a házakban... Általellenben is volt régenten valami erősség..., közel hozzá a mezőn volt harca Zsigmond magyar királynak a törökkel, hol úgy megverték, hogy csolnokon szaladt által a Dunán.

¹² Palisáda a. m. palánk, palánksor.

Mentest alább ennek a Duna partján való kősziklából, e rettentő lyukakból szoktak minden tavaszba inkább kijönni valamely igen apró mérges muslicák, ellepik a földet mindenfelé egynéhány mérföldig, felette sok marhát, kivált bialt [bivalyt] ölnek meg, mikor hevenyében érik; ürmös hájjal kell akkor a marhát kenni, ganajjal füstölteni, kivált az orrokat kell oltalmazni, hogy [a legyek] beléjük ne menjenek; harmadnapig legmérgeesebbek, de eltartanak tizenöt s húsz napokig is, kivált ha esők és nagy szelek nem érik, eldagadoz minden marha, akit megcsípnek, néha az embereket is megölik. Eleget csípdesték az én lovamat is...

Tovább jobb felől értük a Duna-parton a rómaiaknak valami épületeit, csak kőfalai látszanak darabban, s még alább Drenkova nevű pusztá régi épületet. Itt kezd sebesen menni a Duna, s itt kezdődnek a Dunának egynéhány nevezetes veszedelmes helyei is. Itt fogták már a szép tokokat, söregeket... Itt régen... a római császárok pallókat csináltattak a kősziklák oldalaiban, amint most is meglátszanak a lyukak. Alább látszanak a Duna közepén, mint a bialok, olyan kősziklák, a hajóknak nagy veszedelmére."

A napló ír a Veterani-barlangról is, amelyből Veterani császári tábornok lövette a dunai török naszádokat, de a török bevette a barlangot, és egy szálíg felkoncolta a benne rekedt császári őrséget. A napló ír arról a máig ott levő emléktábláról, melyet Traianus római császár helyezett el a sziklafalban, de azt Hadrianus római császárénak mondja. Ír a láncról is, mellyel a rómaiak itt elrekesztették a Dunát. Olvasunk a Lugos alatti orsovai szigetről is; ez Ada Kaleh, mely 1912-ig török kézen volt. A naplóban a Vaskapuról, a dunai szorosról is szó van. A szoros alacsony vízállásnál hajózhatatlan volt. A napló ír erről, de Traianus hídjáról is, mely az ókori görög mérnök, Apollodórosz tervei szerint épült.

„Ebben a kősziklák szorosaiban találunk bal felől egy kőlyukat... Ebben is a német erődöt tött volt, sáncokkal, lövő szerszámokkal megerősítette, honnét csak muskétával is akadályozhatták a Dunán feljövő hajókat, de belőle a török kiverte, a lyuknak száját berakatta, és előtte a porecsi rác papot, ki oda a németnek kalauza volt, felakasztatta. Én magam is láttam a fán függni, a lyukban is jártam, mely akkor a német testektől igen bűdös volt.

Alább vagyunk közel az a hely is, hol a Dunát Hadrián császár által láncoltatta. Látszanak azon [láncos] toronynak még fundamentomi. Amint a Dunának szorosi végződnek, jobb felől a kősziklában vagyunk egy fejez márványköre kimetszve Hadrián császár titulusa és címere, de a régiség úgy elkoptatta és avította, hogy alig ismerhetni meg.

Érkeztünk Orsovához, mely Halmágy vidéke felől a Duna-parton vagyunk, most pusztá. Általellenben vele vagyunk a régi erős sáncnak a helye, hihető, ott valaha hidat tartottak a Dunán, mivel alkalmasabb helyet... hídnak alig láttam. Mindjárt alább vagyunk az Orsovának szigetjére is, kiben a német őrséget tött volt, de a török kiverte, s most a kanizsai törökök laknak benne. Itt szakad a Feketevíz [a Csernavoda] a Dunába, s Erdély és Karánsebes felé út nyílik.

Itt már mindnyájunknak lovakra kellett másnap ülni, mert a Vaskapun [üresen] ereszkedett le a furkáta, avagy hajó, kiben közölünk senki nem maradt, hogy könnyebb legyen, mivel itt a Dunának zúgó sebessége elhíhetetlen és többire egymást érő hegyes kősziklákon való szökdösése és aláesése miatt, mivel mikor a Duna megapad, úgy vannak a kövek, hogy gyalog ember majd általmehetne rajtok, és így, ha jó kormányos nincs, mentest elvesz a hajó, mihelyt kőbe ütközik. Mikor a terhes hajókat ott felvonják, sok terhet róluk leszedvén, szekereken hordják fel, míg a sebes tart...

Ebben a Vaskapuban a Duna szorosa előtt levő Vértől fogva szoktak sok vizákat, tokokat, seregeket, kecskéket fogni, amint sok helyeken látszanak a vizafogásnak mesterségei, és itt mindenkor eleget kaphatni mindenféle halat elevenen.

Itt kezdődik bal felől a havasalföldi határ... Itt volt kőhídja Traján császárnak, kinek a két végén való épületek most is meglátszanak, de én teljes életemben sem láttam nagyobb s erősebb téglákat, körakást, mint az volt... Ez a világnak nyolcadik csudája lehetett volna...”

Csernavodánál véget ért a dunai hajózás, a fejedelem és kísérete innen lóháton utazott tovább. Az eltörökösödött nevű, egykor a görög birodalomhoz tartozó bolgár várakon, Csötlük Kőjén, Csörlün és a hegyi hágókon át, Böjükcekmedzsénél, illetőleg Kücsükcekmedzsénél elérték a Márvány-tengert, melyet a napló Fejér-tengernek nevez. Az utasok itt láttak először narancsot - olaszul poma arancia, amit a napló „pomagráncs” néven említ. Itt az egyik hegyről már látták Sztambul mecset-tornyait.

„Jutottunk a Fejér-tenger partjához... Böjükcekmedzse nevű török városon általmenvén... [láttam] szép ónnal fedett mecseteket, vendégfogadókat. Kücsükcekmedzse nevű török városban is... láttam szép ónos vendégfogadókat, mecseteket, szép eleven platajczokat [lepényhalakat] egyéb tengeri halakkal; a kertekben sok helyt a fákon pomagráncsokat s itt a Fejér-tengert mind jobbra hagyván, a hegyre feljövén, láttuk meg Konstantinápolynak egy részét, s ugyan éjszaka érkezünk meg beléje.”

Sztambult a napló igen bőven írja le. Utasunk látta a régebbi magyar rabok sírját, a Jedikula - a Héttorony - börtönt, a Csonka-tornyot. Az íródeák ír a sztambuli kövezett utcákról. A napló erdélyi módra „hostát”-nak nevezi Sztambul külvárosait. Ír a Boszporusz világító-tornyairól is.

„Ezt a Konstantinápolyt már nem tudom, városnak írjam-é, vagy országnak, mert én mását soha nem láttam. Nagyobb s jobb kikötőt a tengeren az egész világon sem tartanak. Itt szakad össze sebes folyással a Fekete-tenger a Fejér-tengerrel, éppen a török császár várának alatta...

A hegynek a Fejér-tenger és Fekete-tenger felől való oldalait befedték a sok szép zöld ciprusfák, cédrusfákkal néhol elegyítve, mint az erdők. Belől is a belső udvara rakva ciprusfákkal, úgy, hogy mindenkor mindenütt árnyékban járhat az udvar népe. A császár lugasai olyanok, hogy mindenfelé láthat, az oldalain zöld szélfogók állanak, hogy a tengerek szelei, mikor nem akarja, ne ériék a császárt.

A kapujában a nagy torony alatt belől aranyos, kerek pajzsok s alabárdok vannak felfüggesztve. Ezen belől senkinek, még a fővezérnek sem szabad lovon fegyverrel bemenni...

A várnak a tenger mellett levő kerítésén kívül, éppen a Fejér- s Fekete-tenger partján vannak rendbe lerakva őrzés alatt a keresztényektől nyert szép sok ágyúk... Az erre nyíló kapuja felett a várnak vannak rettentő nagy cethalcsontok felfüggesztve, feje, hátgeréncse, oldal-tetemei napnyugot felől. Itt olyan nagy ágyúkat láttam, kikkel Babilóniát megvették, hogy nagy tagosan beléjek bújhatni, kimondhatatlan nagy vaságyúkat is láttam...

A város három kerítéssel és azokon való sok színű tornyokkal be vagyon a Fekete- és Fejér-tengerhez kerítve, jó járó lovon és három óra alatt meg nem kerülhetni...

Maga a város egynéhány nagy hegyeken fekszik. Most negyvenezer utcáját mondják mindenestül hostáttal [külvárosokkal] együtt. Mindenikben minden éjjel két-két ember strázsál, minden éjjel nyolcvanezer ember. Minden utcában legalább egy csorgót [kutat] kell supponálni [létesíteni]... Azt le nem írhatni, a hostátjai és azokban sok szép csiflikek, udvarházak, mulatóhelyek meddig terjednek, mind Európa felől..., mind Ázsia felől... [A Boszporusz] van oly széles, mint a Duna, rakva sok szép épületekkel, udvarházakkal, kastélyokkal... Tartanak egész éjszakákon égő lámpásokat a Fejér-tengeren járóknak egy torony tetején (aminemű tornyok mindenütt faruszoknak neveztetnek)... [Itt van] a mostan is csonkán fennálló torony, kiben régente fogva tartották ama híres Török Bálintot.

Kijjebb a kőváron vannak a négy kastélyok, a Fekete-tenger oltalmazására együvé szolgáló ágyúk vannak a tenger partján és egymás ellen a torkolaton kívül. Mindkét felől a magas tornyokon lámpások vannak éjszakákon, hogy azokra tarthassanak a Fekete-tengerről jövő hajók...

Itt látszik már az iszonyú Fekete-tenger, nincs is e világon veszedelmesebb tenger, sehol benne sziget nem látszik, elnyúl be Ázsiába sokezer mérföldnyikig s körületi a Don vizére, Krímre, Tatárországra..., bele a Dnjepr, Dnjesztr és Duna vizei szakadoznak... Legjobban látni ezt a Fekete-tengert a torka fölött való klastrom mellett épített szélmalomból, de minthogy ritkán van azon a tengeren szép és jó üdő, gyakrabban homály, setétség vagy on rajta, azért is neveztetik Fekete-tengernek. Írtózik az ember nemhogy reá menni, csak a rettenetes zúgását is hallani.

Én amikor [vitorlás csónakon] látni mentem, ellenkező szelem lévén, sokszor csaknem kösziklához vertek a nagy habok, néhol meg is akadván a tenger közepében való kösziklákban, kik hol ki, s hol nem látszanak ki a tengerből, de az Isten megtartott. Volt kedvetlen mulatságom a szemem közé csepegő nagy habokkal, sok nagy delfin halakkal és az ember veszedelmét leső sok apró madarakkal.

Erről a Fekete-tengerről hordanak rettenetes [sok] élést Konstantinápolyba..., de egyébiránt hordanak szárazon is, vízen is, egymást érik a rettenetes [nagy] élés-hajók Európából, Ázsiából is. Számtalan fegyveres- s kereskedő-hajók Franciaországból, Hollandiából, Angolországból, Egyiptomból, Afrikából s többnyire minden részéből a világnak... Csak a Konstantinápoly körül való apró hajócskáknak mindenike leginkább egy aranyat ad, felmegyen adója esztendeig negyven- vagy ötvenezer aranya.

Le nem írhatni a városnak sok piacait, azokban való mindenféle sok szépségeket, úgy, hogy amit ki sem gondolhat az ember, itt feltalálja, csak legyen pénze. A halpiacokon a tengernek különb-különféle színű s formájú halait, rákjait, csigáit; a többi között láttam egy nagy halat, megmérvén: huszonhét arasz volt, a száján könnyen bebújhattam volna magam is."

A Fekete-tengerbe bejutott az északi kis cetfajta, a narval is, mely az orra alatt hosszú egyenes fogat, a hiedelem szerint szarvat hord. Komáromy János látott ilyet is, repülőhalat is, medúzákat és polipokat, hatalmas tengeri csodákat írt le.

„Láttam egy csudálatos (mintha az egyik végétől esztergába metszették volna), egy öl és két arasz hosszúságú szarvát a tengeri unicornisnak [egyszarvúnak], minéműt csak az oceanum tengerben találunk. E csudás halnak az orra olyan, mint egy pallos, minéműt küldtem a télen Kemény János úrnak ő nagyságának.

Elhallgatom annak a hálnak hosszú szárnyas nemét, mely kijő a tengerből, s repül..., az irtóztató bagoly, kakas, ló formájú halakat, disznó-halakat, tövises disznóforma csigákat, ausztrigákat [osztrigákat], pók s egészben szőrös rákokat. Csak tegnapelőtt is én hoztván egy nagy rákot, megértük nyolcan vele. Igaz, hogy nem mindenik merte... enni irtózatosság miatt...

Ezen a tengeren szokta magát a császár néha mulatni az ő aranyos köves hajóin, kiket zár alatt tartanak a maga vára alatt. Ebben a kikötőben hozzák be téli nyugvásra a tengeri sok nagy széles lapátos gályákat, furkátákat, itt szoktak újakat csinálni, és a romlottakat reparálni; csak az én szállásom ellenében állott egy szélében huszonhat olyan öreg széles gálya, kinek a nagyobbikában százötven ágyú, a többiben kiben százhusz, száznyolcvan, hetven, hatvan, legalább ötven ágyú. A gályák aranyosak, festettek, csak középszerű az, kinek az ára negyven-, ötven-, hatvanezer tallér. Ha a soklapátos gályák, mind a Fejér-, mind a Fekete-tengerre valók, kell ide az ember. Isten, halld meg itt a sok gályákra leláncoltatott, éjjel-nappal tehozzád fohászkodó, minden emberi reménységből kifogyott, megszámlálhatatlan sok szegény keresztény rabok nyögését, és szabadítsd meg őket, amint megszabadíta az elmúlt télen is húsz magyar rabot kegyelmes urunk, Tököly Imre úr ő nagysága forgolódása által.

Az itt csudálatosabb, hogy amidőn az ily nagy gályákat (kiknek csak egy árbocfája is került ötszáz tallérba) reparálni akarják, mint forgatják oldalokra, kiket mikor kiüresítenek, sok ágyúkból rakott osztagokat s kötelekből rakott halmokat láthatnál, de ezeket el kell hinni, annak aki nem látta, egész lehetetlenség...

Ezek függenek a tengeri kapitánytól, ki három lófarkas vezér, mihelyt kimégyn a tengerre, olyan mint a császár, a fővezértől sem függ. Amikor a háborúból novemberben visszajöttek, ennek mind csudás, mind nagyságos voltát akkor láthatnád inkább, mert akkor szélt fognak a tengeren mind a széles lapátos gályák, s a császárvára alatt a kikötőben az ágyúlövést elkezdvén, annyi száz ágyú megsemmisítés nélkül való lövéssel olyan dörgést tesznek, hogy a gályák a tüztől s füsttől nem látszanak, s azt tudná az ember, hogy összeromol az egész város, s amint ezt én magam experiáltam [tapasztaltam], szintén akkor jövén által Galatából Konstantinápolyba egy kis hajón, mikor bejöttek, s lőttek, úgy, hogy azt tudtam, közöttük a tengerbe elmerülők.

...Legcsudálatosabb az, minémű munkával, mennyi költséggel hozták be a városba hat vagy hét órányi földről a jó vizet a város görbe kapuján kívül egy helyre, ahonnan oszol osztán a városra csorgókon... Nem nyughattam, míg oda nem mentem, hogy meglássam... Amit láttam, leírnom lehetetlen... Amint együnnen is, másunnan is nagy faragott köves bolthajtásokon hegyről hegyre, völgyről völgyre a vizeket hozzák, egy szép nagy faragott kövekből rakott mély helyben ötfelől jönnek be kővélükön a vizek... Innen indul osztán egy nagy patak sok hegyeken és völgyeken által, s megy által mind bolthajtások alatt Konstantinápolyba a görbe kapun kívül egy helyre, honnan ismét csorgókra oszol széjjel a városba. Itt már az csudálandóbb, mely magas, rettentő vastag, bolthajtásos, faragott kőlábas kőutakat csináltak kinn a mezőn, a völgyeken, hogy egyik hegyről a másikra a vizek által jöhessenek, akármely magas tornyoknál magasabbak, ki negyven, ki negyvenöt, ki több, ki kevesebb faragott kőlábakon...

De vétek itt elhallgatnom, amint... egy nagy hegyre felmentem (minthogy máskor a nagy, sűrű, setét ködök miatt messze nem láthattam) a nagy Fekete-tengernek látására. Ez a Pontus Euxinus. Ritkán van az, hogy azt valaki vagy csendesen, vagy setéség nélkül lássa, de nekem most szép tiszta időm lévén, amíg ellátható, tisztán elláthattam, noha ennek sem szélét, sem hosszát ember nem láthatja, mint felől is írák, sehol benne sziget nincsen, csendesnek is látszott a hegyről, de a partjára menvén, mégis rettenetes zúgással, két három kopjányira csapta ki magát a partjára.

Én levetközvén, reávettem fejemet, a híreért, hogy megferedjem, úgy is benne bementem tovább egy kopjányinál, igazsággal írom, olyan habok jöttek reám, mint a kőfalak, hogy tőlük magát is a tengert nem láthattam, mikor közel értek hozzám, némelyeknek reám ütését felvettem, de némelyik lecsapott a lábamról - nyeltem is akkor rettenetes sok vizet -, de felkelvén kijebb szállottam, míg a habok visszatértek, hogy a tengerben magokkal vissza ne vigyenek...

Láttam én ebben a városban egy zsidó doktornál egy egész nagy krokodilust is, ki az embert előbb megsíratni, azután megenni szokta. Mint egy legöregebb vidra, halhéjas forma, erős bőré farka, négy kurta lába, mint a vidrának, a feje, mint a kutyanak, alól is negyven, felől is negyven fogai az állaiban, a Nílus vizében terem, irtóztató állat, egész testestül volt megszáradva. Azután is láttam annál nagyobb krokodilust, mint egy hajócska, irtóztató azt látni.

...Láttam egy nagy mord kedvetlen hím-oroszlányt, hús hozatván nékie, mint a diót, csak úgy ropogatja a csontokat. Itt láttam egy róka forma nagyságú óriásfejet, nagy darabokban elefántfület, bőrt és egész fejet, oroszlánybőröket, sárkányfejet és egy nagy sárkánybőrt, kit hogy már a fegyver már nem fog, már elhiszem, hogy az ő bőrén kívül levő hajas páncér-forma haját láttam, az ő irtóztató sűrű fogas állait, hosszú farkát...

Ennek ellenében tartják Ázsiában a tenger szélében, egy nagy torony alatt, ciprusfák mellett, vendégfogadó-forma helyben a császár szelindekjeit, különös láncokra kötözve a nyakokat, lehetett harminc vagy negyven, mind öreg szelindekek. Hogy odamentem, mentest az őrzők megmutatták őket...

Noha én itt is a mulatságnak megadtam az árát, mert azelőtt egynéhány nappal jól meleg lévén, csak szolgástul a Fekete-tenger partján sétálván, azonnal levetköztem, hogy megferedjem. Egy ingben, lábravalóban, süvegben, papucsban egy nagy kőre állottam, hogy onnan csak egy lábravalóban ereszkedjem lassan a szép tisztán folyó tenger szélébe. Azonban a kő a tenger csapdozási miatt sík lévén, amint reá léptem, megcsiszamodván, nyakra-főre mentem be a tenger mélységébe, kinek fenekén lévő egy nagy fejér kőbe az oldalamat úgy megütöttem, hogy ötven napig sem felejtettem el. Itt megvallom, az eszem oda lett mindaddig, míg a tengerből feljöttem, míg a napfényt megláthattam, noha addig bizony sok sós vizet nyeltem..., a sebesen folyó nagy habokkal hánykódó tenger a süvegemet elvitte, utána úsztam s kifogtam, a fél papucsomat is, amint a fenékre ment volna, visszahoztam, noha ing s lábravaló is rajtam volt...

Ezek után láttam Konstantinápolyban eleven négy esztendőös struccmadarat is, ki a hátán tizennégy esztendőös gyermeket elvitt...

1698-ban mentem újabban a nagy rettentő Fekete-tengernek jobban való experientiájára [megismerésére] csak három [sor] lapátos, de kormányos hajón. Azon a kanálison mentem ki, melyet Bosphorus Thracicusnak hívnak, amint a szorosbul a nagy tengerre mentem a Pompejus Magnus oszlopa felé, ritka dolog és dicsőség a nagy Istennek, olyan csendes volt a tenger, mintha csak jégen kellett volna menni.

Estvére a messze fűvellő lovak helyére jutván, másnap tovább is ott mulatozván, csudálva szemléltem egy kősziklán lévő torony mellől a tengerben játszadozó s halászó sok delfin-halakat, mely nagy mesterséggel, mint a hálóval kerítik magoknak a sok különféle halakat, mindaddig, míg kapdosni kell, hason felfordulva úszván, de a kapdosásra hassal fordulnak fel, hogy a szájok is felől essék. A nyíl sem sebesebb, mint ők akkor az úszásban, a hasok fejérsége tengertől világos, majd égszínűen látszik... Én ebben az irtóztató nagy tengerben itt is, másutt is egynéhányszor fürödtem meg, felettébb kívánnván a szép tisztaságot, noha ritkán

tiszta a széli a habok kicsapása miatt. Mikor pedig azon a hajón visszaindultam, virradatkor csendesnek látszott a tenger, de nagy setéség volt rajta, úgy, hogy egy vagy két ágyúlövésnyire menvén, hogy némelyek a velem lévőkhöz... előre figyelmeztetvén, mihelyt a haboknak torony módjára a parton lévő kőszikláknak nagy zúgással való felszökéseket, a tengernek is dagadozását meglátták, megrémültek, s a visszatérést kiáltották. Én megvallom, vissza nem tértem volna, de a kormányosnak is esze vesztvén, és az utat is eltévesztvén, hogy már előre megyünk, s azon vettük észre, hogy azon helyre megyünk, ahonnét megindultunk. Ott azért én azon félelmesekeket (minthogy azt akárki tanulja meg, hogy soha, ha lehet, tengeren, kivált kis hajón félelmes emberrel együtt ne járjon) kiszállítottam, s őket a szárazon hagyván, azon setét és felhabozni kezdett tengerre visszaindultam. Irtózom elő is hozni most inkább, mint akkor, szél nem volt, mégis micsoda nagy hegyekké váltak a habok és olyan völgyekké, kire felmenni és leereszkedni kellett a kis hajóval, hogy a völgyekben ezereknél állhattak volna bé a lovasok; a szélén nem mehettünk, mert sok ezerszer a kősziklához vertek volna a habok, melyek mint a tornyok annyira szögdegéltek fel. Beljebb tartván, attól féltünk, ha az utat elvesztjük, aminthogy rémülve hallottuk a setétbe némely eltévedteknek s elveszendőknek kiáltásokat és jajgatásokat.

Volt itt velem egy tüzes szájú, másként vitéz magyar, de akkor úgy megfélemltet, hogy hanyatt dőlt a hajóban, s mint a holt, fejét sem emelte fel, valamíg az [égi] háború tartott. Megvallom, én is bizony borzadtam, de nem tehettem, hogy mások is meg ne rémüljenek, tudatlanok lévén mind a kormányosok, mind a lapátosok, nem szüntem biztatni felszóval őket...

1698. szeptember 10-én jött be Konstantinápolyba Drinápolyból a török császár, szultán Musztafa, kimondhatatlan pompával. Maga is páncélban, az udvarnépe is. Soha annyi cifra hadi- és lőöltözetet nem láttam, sok arany szerszámot, gyémántos, rubintos, smaragdos, klárisos, orientális gyöngyös, skófumos vezetékei, némelyeken szép tigrisbőrök voltak, némelyiken nagy s fehér-fekete foltos valami vadnak az ő bőrei, igen böcses és drágáknak mondták."

A Thökölyvel emigráló Komáromy János 1700. augusztus 21-én Rodostóról ír, mely két évtized múlva a Rákóczi-szabadságharc emigránsainak lett menedéke.

„1700. augusztus 21-én mentünk a tengeren Rodostó vagy Tekirdagh nevű török városba, mely... a Márvány-tengernek a partján vagyon, Trójának ellenében...

Nem messze vagyon Rodostótul egy völgyben egy igen hasznos sárból álló fürdő, melyben augusztusban sok nyomorult betegek mennek s meggyógyulnak. Urunk ő nagysága is avégre ment volt belé, hogy fájdalmas lábainak gyógyulást vagy könnyebbséget vehessen.

Ez a Rodostó derék kikötő, nem messze tőle szakad a Marica vize, mely Drinápolytúl foly, a tengerbe; alatta a városnak szép tiszta fővényes fenekű a tenger... Ennek a Rodostónak véghetetlen sok szép szőlei vannak, kedves finum ízű rubintsínű bora terem. A mandolának felettébb nagy bősége és egyéb sokféle gyümölcse, csak vereshagymát sem láttam olyast, aminémű itt terem. Itt láttam holdakkal teremni a gyapotát vagy pamutot is, melyet is vetnek, kapálnak, s olyan fája vagyon, mint a hariskának [kölesnek]...

Rodostóról én hajón mentem vissza, urunk és asszonyunk szárazon, a nagy hőségben igen megbetegedék az útban szegény asszonyunk, alig mehetett be Konstantinápolyba, hová én is harmadnapra vergődtem be, szelem nem lévén..."

ZÁGONI MIKES KELEMEN TÖRÖKORSZÁGI LEVELEI (1717-1758)

A Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc szabadságharcait követő emigrációk világjáró magyarjainak emlékiratai között vitathatatlanul a legértékesebb a II. Rákóczi Ferenc egykori „belső inasa”, azaz udvari apródja, hűséges híve, a székely zágoni Mikes Kelemen (1690 - 1761) emlékiratszerű írása, a Törökországi Levelek.

Mikes Kelemen 1707-ben, tizenhét éves korában került a fejedelem mellé, azaz már a szabadságharc alatt. 1711-ben, a szabadságharc bukása után a húszéves ifjú híven kísérte a fejedelmet Lengyelországba, majd az északi lengyel kikötőből, Gdańskból - magyarosan Danczka, németesen Danzig - Párizsba. Mikes itt 1713. január 13-tól 1716. szeptember 15-ig volt a bujdosó fejedelem mellett.

Innen, III. Ahmed szultán hívására, a fejedelem és legszűkebb környezete Törökországba ment, mert a török folytatta a harcot a Magyarországot leigázó bécsi császári hatalommal. Az emigránsok a török győzelemben reménykedtek, de a császár győzött, s a magyar délvidék: a Temesköz is császári kézre került. Az 1718 nyarán kötött pozsareváci békével füstbe ment a kuruc reménység.

Mikes Kelemenék a Gibraltári-szoroson, a Földközi-tengeren és a Boszporuszon át vitorláztak a török partokra. 1717. október 10-én kötöttek ki Gallipoli kikötőjében. A török szultáni kormány, a Porta a Boszporuszbán: Büyükderében, majd Yeniköyben helyezte el a menekülteket. Eleinte sátorlakók voltak az Üsküdar alatti ázsiai parton, Beykozban is, míg végre 1720 tavaszán a Porta a Márvány-tenger partján levő Tekirdağot, a főleg örmények lakta városkát jelölte ki a kurucok lakhelyéül. A város örmény neve Rodostó.

Itt élt haláláig Mikes Kelemen. Anyja 1720 körül megpróbálta, hogy fia számára amnesztiát eszközöljön ki, de ez sem ekkor, sem 1740 után, Mária Teréziánál nem járt eredménnyel.

A Mikes Kelemennél sokkal idősebb emigráns magyarok sorra haltak. 1735-ben elhunyt maga II. Rákóczi Ferenc is. Mikes magára maradt. Magányossága fájdalmát és emésztő honvágyát a Levelek írásában élte ki. A 207 levélből álló sorozat örök értékű magyar történelmi és irodalmi emlék.

Az első levél elé Mikes 1717. október 10-ét, az utolsó elé 1758. december 20-át írta keletül. Az irodalomtörténet hitelesen megállapította, hogy a levél csak irodalmi forma volt Mikes számára. A levelek címzettje, akit Mikes székelyesen „édes néném”-nek szólít, költött személy. A Levelek emlékirat- és naplószerű írás, de nem igazi emlékirat és nem igazi napló. Humor és bánat, közvetlenség, szín, kedves frissesség minden sora.

Mikes Leveleit Horváth István rodostói bujdosó őrizte, a bujdosó Mészáros János, hozta haza, és Görög Demetertől került a magyar újságírás alapítója, Kulcsár István kezéhez. Ez 1794-ben, a magyar irodalmi fellendülés és a köztársasági mozgalom idején adta ki a Leveleket. Sok tökéletlen, nyelvileg torzított kiadása van, a legjobb kiadás az akadémiai. Az eredeti kéziratot az Egri Érseki Könyvtár őrzi.

Az első törökországi levelet Mikes 1717. október 10-éről keltezi. Tengeri útjuk a francia kikötőből a Sztambul közelében levő Gallipoli török kikötővárosig alig egy hónapig tartott. A levél a tatár fejedelem, a kán címét „hám”-nak, az étvágyat székelyesen „egyepegyé”-nek írja.

„Édes néném, hála legyen az Istennek, mi ide érkeztünk ma szerencsésen. Franciaországból pedig 15. szeptembris indultunk meg. A fejedelmünknek, Istennek hála, jó egészsége volna, hogyha a köszvény búsút akarna tőle venni, de reméljük, hogy itt a török áér [levegő] elűzi.

Édes néném, mi jó a földön járni! Látja kéd, még Szent Péter is megijedett volt, mikor a vízben sipadoztak a lábai: hát mi, bűnösök, hogyne félnénk, amidőn a hajónk olyan nagy habok között fordult egyik oldaláról a másikára, mint az erdélyi nagy hegyek! Némelykor azoknak a tetején mentünk el, némelykor pedig olyan nagy völgybe estünk, hogy már csak azt vártuk, hogy reánk omoljanak azok a vízhegyek! De mégis olyan emberségesek voltak, hogy többet nem adtak innunk, mintsem kellett volna. Elég az, hogy itt vagyunk egészségben; mert a tengeren is megbetegszik az ember, nemcsak a földön - és ott, ha a hintó megrázza, elfárad, és jobb egyepegyéje vagyon az ételre: de a hajóban az a szüntelen való rengetés, hánykódás a főt elbódítja, a gyomrot felkeveri, és úgy kell tenni, valamint a részeg embernek, aki a bort meg nem emésztheti. A szegény gyomromnak is olyan nyavalyában kellett lenni vagy két első nap, de azután úgy kellett ennem, valamint a farkasnak.

A fejedelmünk a hajóból még nem szállott vala le, hogy egy tatár hám, aki itt exiliumban [száműzetésben] vagyon, holmi ajándékot küld, és a többi között egy szép lovat nyergelve. Itt a fejedelemnek jó szállást adtak, de mi ebül vagyunk szállva, de mégis jobban szeretek itt lenni, mintsem a hajóban.”

A harmadik levélben Mikes többnyire sziklafalra, házfalra vagy fára futtatott, óriási fűrtű keleti szőlőről ír, amelynek a szemei szilva nagyságúak. Ez az ókori görög „korinthoszi szőlő”, a török „szkadarszka”, amiből a magyar kadarka neve lett.

„Üzönküpri nevű városban urunk szállásának az udvarán olyan nagy szőlőtőt láttunk vala, mint egy nagy szilvafa; abban sem hazudok, ha azt mondom, hogy a szőlőszem is volt rajta olyan nagy, mint egy nagy szilva. De a csudálatos, hogy egyfelől az ágain ért szőlők voltak, másfelől még csak tiszta egres volt, másfelől pedig még csak akkor kezdett virágozni. A három részét az esztendőnek, hogy mint munkálódik a szőlőtőn, itt egyszersem meg lehetett volna látni.”

A bujdosók Gallipoliból Edirnébe (magyarosan Drinápoly) kerültek. Mikes itt a kajmakám pasa - a helytartó adjutánsa - adta ebédet írja le.

„De ki gondolhatná, hogy a töröknek olyan jó étele volna? A való, hogy mindenikünk éhezett, de az is való, édes néném, hogy étlen keltem fel asztaltól, noha ettem legalább nyolcvan tál étkekből. Ezt kéd el nem hinné, ha a szokást nem tudná - eb szokás, kutya szokás -, jaj, édes néném, alig mártottunk egyszer a tálba, hogy azt elvitték előlünk, a másodikát, harmadikát, egyszóval hetven vagy nyolcvan tál így repült el előlünk. Némelyikben még nem is mártottunk, már vitték, úgy tetszik, hogy csak az orrunkat akarták megvendégelni, és így koplalva keltünk fel a gazdag ebédetől... Felfogadtam akkor haragos koplalásomban, hogy soha éhen török vendégségbe nem megyek. De az itálról szó sem volt. A való, hogy amennyit ettünk, semmi szomjúságot nem okozott.”

A negyedik levél a vendéglátás török szokásairól ír. Tudnivaló, hogy a régi török szűkszavú volt, szerinte „a sok beszéd a Sajtántól való”. Még azzal se beszélgetett, aki tudott törökül. A vendéget csibukkal és „káhvé”-val, azaz kávéval kínálta, ezután bejött a szolgálégény, serpenyőn parázsra szórt jó illatú füstölővel. Ez jel volt arra, hogy a vendég távozzon. Ha nem tette, a szolga rongydarabokkal és bőrvagdálékokkal meghintett parázsú füstölőt hozott, aminek keserves szagára a vendég sietve távozott. Mikes erről így ír:

„De azt elhiszi-e kéd, hogy nehezen szokhatom ehhez az országhoz? Való, a törökök bennünket szeretnek, semmi fogatkozásunk nincsen, senkinek semmi bántódása nincsen, de az idegen nemzetnek nehéz itt, mert semmi ismeretséget, barátságot nem tehet. Ez a nemzet a keresztényt nem utálja, de megveti. Azt nem kell várni, hogy valaki a házához híjon bennünket. Bizony nincsen is az a nagyravágyódásom, hogy valaki magához híjon; mert ugyanis miért? Ott ad egy pipa dohányt, egy findza kávé, azután egy-két szó után a hosszú hallgatás; mikor pedig a füstölőt előhozzák, már az arra való, hogy el kell vakarodni a háztól.

Azt ugyan talán meg lehetne kérdezni a gazdától, hogy mint vannak a kéd gyermekei? De azt kérdezni, hogy mint vagyon a kéd felesége, azt nem javallom senkinek, mert botokkal kísérnék ki a házból. És a gazdasszonyról nem is kell emlékezni, mintha asszony sem volna a világon.”

A bujdosók edirnei szállása igen keserves volt. A régi török nem ismerte a széket, gyékényre terített szőnyegre rakott párnán keresztbe tett lábbal, „török ülésben” ült, vagy kereveten feküdt. Az ágyat sem ismerte, a padlóra terített szőnyegen aludt, hűvös időben izzó faszénnel rakott fazék - ez a mangala - mellett melegedett. 1718. március 15-én Mikes Kelemen ezt írta a szállásukról:

„A házam négy kőfalból áll, azon egy fatáblás ablak, azon a szél mind széllyire, mind hosszára bájóhet; ha pedig papirossal bécsinálom, az egerek és a patkányok a papirost vacsorájokon elköltik. A mobiliám [bútorom] egy kis faszékből áll, az ágyam a földre vagyon terítve, és a házamat egy cseréptálban való kevés szén melegíti. De azt ne gondolja kéd, hogy mindezek után én legyek a legméltóbb a szánásra; mert tíznek sincsen egy faszéke, se olyan ágya, mint nekem, se csak fatábla is az ablakjokon. A hó lengedezve bémehet az ágyokra - de lehet-e ágynak híni egy leterített pokrócot a földre? Ilyen palotákban lakunk ám mi! De a reménység igen szükséges lévén az embernek, és olyan szükséges, mint az eledel, a rossz házakban lakván mostanában, azt reméljük, hogy még jókban lakunk. Megérjük-e még aztat valaha?”

A nyárról ezt írja Mikes 1718. július 12-én:

„A télben, édes néném, azon kellett panaszkodnom, hogy igen hideg vagyon, és nehéz írni, most meg azon kell panaszkodnom, hogy meleg vagyon. Azt ne gondolja kéd, hogy kényességből cselekszem, mert valamicsoda nagy hideg volt, a meleg szintén olyan nagy. Ha télben jégverem volt a házam, vagyis inkább a fogházam, most pedig sütökemence. Fogháznak pedig azért hívom, mert az ablakon ki nem nézhetnék, hacsak lajtorjára nem másznék, olyan közel vagyon a padláshoz. Még azokat sem lehet kinyitani, úgy vannak csinálva: kéd pedig jól tudja az okát, hogy miért csinálják olyan magosan az ablakokat. Én

nem tudom, csak gondolom, azért, hogy a szomszédasszonyt ne lehessen meglátni; mert a török azt sem akarja, hogy a feleségire nézzenek. Jól mondják azt, hogy Franciaország az asszonyok paradicsoma és a lovak purgatóriuma, Törökország pedig a lovak paradicsoma és az asszonyok purgatóriuma.

Elég a, hogy nem lehet a házamban maradnom, még künt is alig szenvedheti az ember a nagy hőséget - a falt vagy az asztalt, ha megtapasztja az ember, melegséget érez. A minap pedig a mezőn olyan meleg szél jött reánk, valamint ha az égő kemence mellett mentünk volna el, és ha sokáig tartott volna, le kellett volna esnünk a lóról.”

A bujdosó kurucokat a török azért helyezte el Edirnében, mert úgy volt, hogy a török hadsereg betört Erdélybe. Július 21-én azonban a szultán huszonnégy esztendőre békét kötött a bécsi császárral, a bujdosókra tehát már nem volt szükség, ezért levitték őket a tenger mellé. 1718. augusztus 15-én Mikes ezt írja:

„A békeesség meglévén, itt már semmi dolgunk nincsen, meg is indítják holnap urunkat a [török] császári főváros felé. Már itt erősen rakodunk. Elég szekereket adtak számunkra, még többet, mintsem kellene; mert elítélheti kéd, hogy minden portékámat felraktam egy kis szekérnek a negyedrésziire, az én portékám pedig nem legkevesebb a többinél. Vannak itt olyanok, hogy tízen sem rakhatnak meg egy szekerecskét. De még lovakat is rendeltek alánk; mert ha ötvenen vagyunk is, de nincsen több öt lovunknál. Amint már megmondottam, holnap megindulunk. Hol lészen lakóhelyünk, még nem tudom. Elég a, hogy innét elvisznek valahová...”

1718. szeptember 22-én már új szállásukról, Yeniköyből írja Mikes:

„Azt is tudja kéd, hogy éppen a tengerparton vagyunk, és oly igen a tengerparton, hogy az én házam alá vízen bújóhetni... Ma szállottunk bé ide, és annyi portékánk vagyon, hogy fél óra alatt ki-ki bérakoskodott a szállására. A házamban se szék, se asztal nem alkalmatlankodik. A való, hogy vagyon egy kis szék formára csinált székecském, ha le akarok ülni, arra ülök, de még más hasznát is veszem, mert ha írni akarok, azon kell írnom. Micsoda szép állapot, mikor el lehet lenni annyi sok házi eszköz nélkül! Így kell lenni az ilyen bujdosóknak, mint mi, ma itt, holnap másutt. Úgyis, ha megesszük itt a rakás kenyérünket, odébb kell mennünk. Lám a régiek ellehetek annyi házi eszköz nélkül; hát mi mért nem lehetnénk el?”

1719. április 16-án azt a mezei katonai ünnepséget írja le a levél, amit a szultánnak a nagyvezír, a „Vezír Ázem” rendezett. Erre Rákóczi Ferenc fejedelmet is meghívták. Mikes a török „vezír” szót magyarosan, vezérnek, a pasa szót basának írja. A levél így szól:

„Tegnap mi a császári mulatságon voltunk. Lehetetlen azt kédnek le nem írni, mint ment végbe... Már igen jó reggel a vezér egy csauz basát küldte a fejedelemhez, kit is kéréte, hogy lenne jelen a mulatságon, amelyet fog adni a császárnak. A fejedelem lóra ülven, a csauz, a Konstantinápoly mellett lévő rétnak a végén, egy nagy dombon megállíta minket, ahonnét kellett nézni a mulatságot. A réten pedig sok számú nagy sátorok valának verve: mind a császár számára, mind a többi urak számára. A mulatság pedig abból állott, hogy lovakat futtattak; flintából és apró ágyúcskákból célt lőttek; a császár előtt a birkózók birkóztanak. De mégis mindezek nem valának császári mulatságok, hanem a vége jobb volt a kezdeténél; mert

a vezér ebédet adván a császárnak és az egész udvarának, meg is kell ajándékozni mind a császárt, mind az udvarát. A többinek nem tudom, mit ad, de a császárnak három vagy négy, válogatott, virágban lévő leányt adott; azoknak igen szépeknek kellett lenni, és mindeniket gazdagon felékesíteni; azután [drága] köves portékákat, lóra való drága szerszámokat, szép paripákat adott. (Édes néném, mely derék állapot a császárság!) Ennek pedig minden esztendőben meg kell lenni azon a napon. Mi pedig mindezeknek végét nem vártuk; mert reggeltől fogva estig egy helyben, lóháton ülni, étlen, és a többit csak messzünnen nézni - nem derék multság. Azért is a fejedelem fél óráig ott lévén, és semmi multságra valót nem látván, ebédre haza mentünk. De még azt kellett azután izenni a vezérnek, hogy igen mulattuk magunkat, és hogy császári multság volt; pedig alig vártuk, hogy eljyjünk onnét. Édes néném, mely sokszor kell olyat mondani az embernek, amelyet maga sem hiszen. Azt elhiggye kéd, hogy a vezérnek minden ajándékáért sem adnám kédet - még a leányokat is oda teszem -, de úgy, ha szeret kéd, és ha vigyáz az egészségére.”

A levélíró nem csupán irodalmi formát talált a levélformában, nem csupán Erdély felé húzó honvágyát élte ki benne, hanem néha-néha valójában naplót is írt. A Levelek tele vannak török, európai, magyar napihírekkel, szóbeszédekkel. Ezeket mint naplójegyzeteket írta fel magának a levélíró.

A pestis - régi magyar nevén mirigyhalál és döghalál - az elmúlt századokban állandóan ott lappangott a török Balkánon. A bujdosók az európai Törökországból, illetőleg Yeniköyből a kisázsiai partra, Beykos falu mellé, sátrakba költöztek, távol tartva magukat a fertőző pestises érintkezésektől. Mikes Kelemen a török neveket jóízű székelységgel írja, Beykos helyett Békóst ír. Innen keltezi 1719. augusztus 16-i, harmcadik levelét. A Boszporuszt „kanális” néven, a hajót „sajka”, a delfint és az ottani kis termetű fókát „disznóhal” néven nevezi. Említést tesz az észak-amerikai, a Mississippi folyó nevét viselő akkori francia tartományról.

„Látja kéd, hogy Ázsiából írok kédnek. Ha Ámerikában volnék, Mississippiából is írnék kédnek. Minket már úgy tekintsen kéd, mint ázsiai magyarokat. Elég az, édes néném, hogy már öt naptól fogvást itt sátorok alatt vagyunk. A mellettünk való várost mind azelőtt, mind mostanában Békosnak híják, amely város ama híres Bithiniában vagyon. Tudja kéd, micsoda híresek valának a rómaiak idejében a bithiniai királyok? De azon nem törődöm, hanem azon törődöm, hogy nem Háromszéken vagyok...”

Az igaz, édes néném, hogy szép helyt vagyunk; a sátoraink a tengerparton rendiben; ezt a gyönyörű Kanálist végig látjuk; a Fekete-tenger zúgását jól halljuk; azok a nagy rettentő sajókák előttünk mennek el a Fekete-tengerre. Ilyen Kanális nincsen az egész világon talán: ennek a széle mindenütt vagyon egy jó ágyúlovás, a hossza vagyon öt mélyföld¹³, mindenik végén egy nagy tenger - hol lehetne másutt ilyen Kanálist találni? A való, hogy ha más nemzet bírná ezt az országot, csudát csinálna ebből a Kanálisból: kétfelől városokat, szép kastélyokat, házakat építenének. Való, hogy európai szélén elég város vagyon, de másutt csak faluknak híják azokat. A többi között Jenikő, ahol mi lakunk, igen rút város, a többi ilyen sincsen. Ázsia felől pedig csaknem mindenütt pusztá. A császár parton lévő házai nem éppen császári házak - micsoda nagy kár, olyan szép és kies helyeket pusztán hagyni!...

¹³ Mélyföld a. m. mérföld.

Lehetetlen, édes néném, annyi halat látni, mint ebben a Kanálisban vagyon. Egynéhány ezeret vonnak ki egyszer a halászok. Hány ezer kél el abban a császári városban, és hány százezeret szárazsztatnak meg csak Jenikőben? Hát még a rettentő sok disznóhal mennyi benne? Nem örömet hazudnék, a szükség sem hozza magával, azért elmondhatom, hogy egyszer a többi között láttam egyszersmind legalább ezeret, mintha annyi nagy sereg sertést hajtottak volna le a vízén.”

Október elejére elült a pestisveszedelem, mely ugyanakkor Pesten és Budán is pusztított. Magyarjaink átkeltek az európai partra, egyelőre megint Yenikőbe, Mikes 1719. október 10-én már innen keltezi levelét.

„Micsoda szép állapot az: tegnap ebédet Ázsiában ettem, vacsorát pedig Európában. Ide pedig nem a levegőégben hoztak, hanem a vízén. Mindezekből megismeri kéd, hogy ide visszajöttünk, és a táborozást elvégeztük. Az bizonyos, hogy nem az ellenség elől jöttünk el, hanem a sok eső elől, amelyet el nem lehetett üzni, noha két generális vagyon velünk.”

1720. március 25-én már arról ír, hogy a török a közeli Rodostó városkát jelölte ki internáltatásuk helyéül:

„Már most tudom, hová küldenek bennünket. Azt mondják, a város rendes, nem messze vagyon ide, a neve Rodostó. De ennél többet nem tudok, hanem azt tudom, hogy már elküldöttek oda, kik szállásokat foglaljanak az egész bujdosó magyarok számára, és hogy a jövő hónapnak a közepe felé innét elillantunk.”

Április 24-én már Rodostóból ír, ahol holtáig maradt. Rodostó nevéől Bercsényi Miklós, a kuruc szabadságharc „főfőgenerálisa” anagrammát, vagyis betűt cserélő szójátékot csinált. A levél ír a keserves kedvű szójátékról, a gályarabok vontá evezős gályákról, a „kapidzsi”, azaz „kapucsi” basáról, a palotaszolgák egy csoportjának parancsnokáról, a „csorbadzsi” basáról, a janicsárok főtisztjéről. Az Insula Principum, azaz Herceg-szigetek, szigetcsoport a Márvány-tengeren.

„Édes néném, ha nem mondanám is, hogy ide érkeztünk, csak arról megismeri kéd, hogy honnét datálom a leveletem... És mihent ide érkezett Bercsényi úr, mindjárt anagrammát csinált a város nevéből, és ez jött ki belőle: »Ostorod«. Ez igen hozzá illik a bujdosókhoz. Elég a, hogy erről eleget lehetne elmélkedni, de azt hagyjuk másszorra, most pedig fogadásom szerint hadd írjak meg mindeneke kédnek.

Legelőször ott kezdem el, hogy Jenikőből 16-dikán indulánk meg. Már a gálya készen várta a fejedelmet. Amely igen nagy méltóságára esett a fejedelemnek, hogy a császár gályát küldött a számára. A gálya is a nagyobbak közül való volt; mivel 26 pár lapát vontá - mindenik lapáton kin 4, kin 3 ember volt -, mind egészen 220 rab vontá a gályát, azon kívül 100 fegyveres leventi, vagyis hajdú benne, egyszóval a gályában voltunk mindnyájan 400-an. A gályás főtiszt basa volt, azon kívül egy csorbadzsi.¹⁴ 7 órakor a fejedelem a gályába szállván, tiszteletnek okáért az ágyúval löttek, a vasmacskákat felvonák, és vonni kezdék a gályát. A

¹⁴ Csorbadzsi: janicsár tiszt.

császár kastélyát meghaladván, ellenkező szélre találánk, a szigetek felé kénytelenítettünk venni utunkat, amely szigeteket nevezik Insula Principum...

Másnap is a szél ellenkező lévén estig, estve pedig 6 órakor onnét elindulánk jó széllel Rodostó felé. Egész éccaka jó szelünk lévén, a vitorlákat felvonták, és nem kellett lapátokkal vonni. A harmadik napon 8 órakor reggel, a heracleai portusba [kikötőbe] bementünk, és vasmacskákat vetének le. A kapucsi basa pedig előre Rodostóra mene, hogy rendelést tenne a szállások iránt, és mindaddig itt kellett nekünk maradni. 21-dikén a kapucsi basa a fejedelemnek tudtára adván, hogy már készen volnának a szállások, ma 5 órakor reggel megindulánk, és 11 órakor délelőtt Rodostóhoz érkezünk. A fejedelem azonnal kiszáll a gályából, és a lovak a parton lévén, pompával kísérik a városban lévő főtisztet a fejedelmet szállásáig.

Édes néném, nem is egy kis uraság gályán járni. Ott nagy a rendtartás a legkisebb dologban is, nagy a csendesség. Amikor kétszáz ember megrándítja, csak elhiheti kéd, hogy jól meg vagy rándítva, aztat pedig mind egyszersmind, az ötvenkét lapátot egyszersmind teszik a vízbe. Egy lapátnak a hosszúsága vagy legalább öt ölnyi. Igen szép multság azt nézni, de meg, ha az ember azt meggondolja, hogy azok a szegény rabok csaknem mind keresztények, és hogy holtig ott kell maradni nekik: megesik az ember szíve rajtok. Azon kívül is a gályavonás igen nehéz munka, aki azt nem látta, nem lehet annak azt kigondolni. Azt gondolná az ember, hogy mindenkinek az egész karja kiszakad, úgy megrántja a lapát őket.

A való, hogy az ételeket megadják, de a ruházatjuk csak rongyból áll. A mieink mégis ingben dolgoztanak azért, hogy a fejedelem ott volt, és ugyanezért az okért is nem bántak rosszul vélek, de másként ing nélkül dolgoznak, és verést legkisebbért szenvednie kell, amint magok is mondták szegények. Amidőn valamint akarnak nekik parancsolni, csak süvöltenek - már ők azt tudják, mire való, és egyszersmind fognak a munkához. Az ő székek úgy vannak rendiben egymás után kétfelől, valamint a templomban szoktak lenni: közepette utca vagy, ahol szüntelen járnak alá s fel a tisztet, és azt nézik, ha valamelyik nem vonja-e jól a lapátot, ha beszélnek-e egymással. Kinek-kinek a maga helyében kell maradni, oda vannak láncolva, és mihent a vonást elhagyják, le kell ülni, és ugyanazon helyben kell alunniok is. Egyébként soha nem szabad felállani, hanem amikor a gályát vonják, és olyankor igen szomorú zörgést hall az ember, mert csak a sok lánc zörgését lehet hallani.

Mindezekre azt mondaná kéd, hogy lehetetlen ezeknek a szegény raboknak, hogy szabadságokat ne sóhajtsák; mindazonáltal mégis vannak olyanok, akik azt a nyomorú életet megszokták. Mivel én beszéltem két magyar rabbal, akik húsz esztendőől fogvást vannak a gályán, és mondtam, hogy ha nem lehetne-e olyan módot találni abban, hogy megszabadulhassanak. Csak ezt felelték erre: miért mennénk mi már Magyarországba? Feleségünk, gyermekünk talán már megholtanak. Ott is mivel élnénk? Itt ételt adnak, és megszoktuk már ezt a nyomorúságot. A való, hogy nem vártam ezt a feleletet tőlük, másként is gondolkodnám, ha helyettek volnák. A mi gályánkon mindenféle nemzetekből valának: magyar, német, francia, lengyel, muszka - a Noé bárkájában nem volt ennyiféle nemzetség, kiveszem az állatokat."

VÁNDORLEGÉNYEK

JELKY ANDRÁS, A VILÁGJÁRÓ BAJAI SZABÓLEGÉNY (1756-1778)

Mi igaz Jelky András történetéből, mi nem, illetőleg mi költődött hozzá, azt nehéz volna megállapítani. Az kétségtelen, hogy valóban élt, csak azt nem lehet bizonyosra tudni, mit költött kalandos életéhez a XVIII. század végi írói képzelet.

Annyi bizonyos, hogy Bécsben, 1779-ben jelent meg németül az a kalandos história - divatos, keleti tárgyú kalandregény -, mely Jelky András történetét írja meg. Jelky András 1783. december 6-án, ötvenhárom éves korában halt meg Budán, tehát a história megjelenésekor még életben volt. A regényt először Sándor István, a magyar folyóirat-irodalom XVIII. század végi úttörője, a kiváló tollforgató fordította le magyarra. Utóbb számos, kiszínezett változata jelent meg, gyermekeknek való olvasmány és vásári ponyvaregény is lett belőle. 1872-ben a Bécsben élő magyar író, Hevesi Lajos is átdolgozta. Az ő kitűnő írása révén lett Jelky András neve ismeretes.

Ami joggal azt sejteti, hogy a valóságos történethez az 1779-ben megjelent német regény sok mindent hozzáköltött, az, hogy a históriában minden benne van, ami a XVIII. század végi embert érdekelt. Szegény vándorló szabólegény, kötélén fogott, majd szökött porosz katona, algiri rabszolga és algiri kalózok, óceáni emberevők foglya, szerelmes maláji lány mint mentőangyal - a végén siker és gazdagság, majd sóvárgó honvágy és megtérés a szeretett hazába.

A históriát, illetőleg annak kivonatolt részeit Hevesi Lajos 1872-ben megjelent, finnre és németre is lefordított átdolgozása (Jelky András bajai fiú rendkívüli kalandjai ötödfél világ-részben történeti kútforrások alapján, Magyar népkönyv, különös tekintettel a serdültebb ifjúságra) alapján közöljük. Az Előszóban ezt olvassuk:

„Oly ember életét tárgyalja e könyv, kinek rendkívüli sorsa és a meséssel határos élményei az idegen nemzetiségű olvasót is érdekelni fognák, de aki magyar szíveinkhez még közelebb áll, mert ritka példa gyanánt szolgálhat arra, magyarságunk hamisítatlan deréksége és ép életrevalósága mily fényesen tud diadalmaskodni a legsúlyosabb körülményeken még akkor is, ha a földgömb fele választja el azon anyaföldtől, melynek kebléből az egyéniségét alkotó tulajdonokat szívta.

Ily viszontagságos, de fényes pályafutás megérdemli, hogy lerántuk róla a feledés sűrű pókhálót, és méltólag helyreállítsuk egy férfiú képét, ki a magyar névnek ötödfél világ-részben becsületet és fényt szerzett. A következő lapokon előadott események szokatlansága, mely akárhányszor alkalmas azoknak történelmi volta iránt kételyt gerjeszteni, kötelességemmé teszi azon források megnevezését, melyekből a főbb adatokat merítettem.”

A források a Hormayr osztrák tudós szerkesztette Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst folyóirat 1824-es évfolyamának 17-18. száma és Franz Sartori 1816-ban, németül megjelent Pantheon című könyve, amelynek alcíme magyarul ez: Az ausztriai birodalomból való népszerű hősök és félelmetes lázadók emlékezetre méltó és csodálatos tetteinek emlékcarnoka.

A história szerint Jelky András, a világot látni vágyó bajai szabólegény vándorútra indul, eljut Bécsbe, ottani jeles szabómester bátyjához, és ennek ajánlólevelével Dupont mesterhez, a párizsi híres szabóhoz igyekszik. Útközben egy német városkában elkapják a porosz verbunkosok, amivel megkezdődik kalandos élete. Az alábbiakban csak a tengerentúli kalandok részleteit közöljük.

Jelky András - írja Hevesi Lajos - mint egy algíri mór kalózhajó foglya ért Afrikában partot a zsákmányul esett portugál hajóval, a Sirállyal és annak emberséges kapitányával, Florióval meg a többi portugál matrózzal együtt.

„A kalózok föloldozták bilincseiket, s András megnyomorodott jobbát, melynek ujjai a zsidbadtság által már egész mozgási képességüket elvesztették, végre ismét szabadon érezte. Midőn partra szálltak, egészen új világ terült el körülötte. A tengerpart égett a nap vakító sugarai alatt. A sötétkék égen a legcsekélyebb felhő nem fehérlett, s e hamisítatlan tiszta kékségből a tengernek is kijutott még bőven. A jövevények előtt kis mohamedán város terjedt el ronda utcákkal, helyesebben síkatorokkal, melyeknek tömkelegéből a háttérben néhány mór kupola és karcsú minaret izzó fehérje kacsintgatott le a kikötőig. Köröskörül tarkabarka népség izgett-mozgott, járt, s kiabált érthetetlen dolgokat hallatlan nyelveken. A kikötőben egyetlenegy európai hajó nem látszott; csupa apró mór hajócska, minőkkel éppen csak a tengerpart hosszában lehet kereskedést üzni.

- Ez tehát Afrika - mondá András-, de micsoda város lehet ez?

- Ha utazásunk tartalmát s a kalózok szokásait egybevetem, azt kell következtetnem, hogy Bona kikötőjében vagyunk - válaszolt a kapitány, kinek gyanítása utóbb helyesnek bizonyult.

Néhány kalóz most közbefogta a foglyokat, s kezdte befelé vezetni a városba. Florio kapitány még egyszer visszanézett a kikötő víztükrére, melyen a többi apró-cseprő hajó közül kifeketélt a kalózhajó s az ennek hátuljához kötött szegény elfogott *Sirály*. Búsan vetett a kapitány egy végső búcsúpillantást kedves kis hajójára, melyen annyiszor hasítá a Földközi-tenger langyos kék habjait, azután mélyen felsóhajtott, s folytatta útját, hogy őrizete szidalmainak s taszigálásának véget vessen.

Nemsokára elérkeztek a bazárba, mely a város közepén jelentékeny térséget foglalt el, s nyílt oszlopcsarnokkal köryezett tágas udvarból állott. Az afrikai partvidék mindenféle terményei voltak itt fölhalmozva: Beled-ul-Dzserid datolyái, az algíri síkságok gyapja, Marokkó selymei, az Atlasz-hegység oroszlánbőrei, a Szahara-sivatag marabutollai, Tunisz narancsai és gránátalmái, sőt Darfur aranypora és Núbia fekete rabszolgái is, kiknek hazája messze túl van a nagy sivatagon, Afrika legbelsejében.

A foglyok, elérkezvén a bazár azon osztályába, mely rabszolgavásár gyanánt szolgált, a kalózok hatalmából azon kereskedő kezeibe mentek át, ki ama tengeri rablókkal emberi zsákmányuk iránt, úgy látszék, folytonos üzleti összeköttetésben állt.

E kereskedőnek a bazár oszlopcsarnokában boltja, azaz valóságos raktára volt, melyben este eleven árucikkeit elzárta. De ha új holmit kapott, ezt - mint egyéb kereskedők is szokták - kitette az ajtó elé, mintegy kirakatba, hogy a vevők szemügyre vehessék, mi újság érkezett. A *Sirály* embereit is kiültette rögtön egy gyékényre, s kevés idő telt bele, már egész csoport néző ögyelgett körülöttük, vizsgálódva, tanakodva, értéküket és tulajdonságaikat feszegetve.

A csoportból végre egy kávébarna képű, fehér turbános, vörös bugyogós, kék kaftános török lépett ki, nyilván valamely gazdag bennszülött udvarmestere. Florio kapitány kapta meg leginkább figyelmét, mert csakugyan ez volt a legszálasabb termetű a foglyok között.

A török szót sem szólt, hanem két ujjával kinyitotta a kapitány száját, s megvizsgálta fogait, mint a csikóét szokás. Világosan látszott a kapitány arcán, hogy igen szívesen leharapta volna a szemtelen vizsgálónak egypár ujját, de jobbnak látta mégis a körülményekhez alkalmazkodni s minden ellenszegülésről lemondani.

Azután a szivárványszínű török megtapogatta a kapitány karjait és lábikráit, s az izmok keménységével is meg lévén elégedve, valami rövid kérdést intézett a kereskedőhöz. Ez is szólt valamit; nyilván a kapitány árát mondta meg... Florio kapitány meg volt vásárolva, a török kifizette az árát, s aztán intett neki, hogy kövesse...

A város legelőkelőbb polgárainak egyike, tisztos öreg muzulmán sétált keresztül a bazáron. A nép mindenütt kitért útjából, s tiszteletteljesen bókolt előtte, mert aki nem ismerte személyesen, láthatta, hogy zöld kaftánt visel, a zöld szín pedig a muzulmán vallás alapítójáé, Mohamedé, a prófétáé, s ezt csak a legelőkelőbbek viselhetik.

Az aggastyánnak András deli alakja és nyílt arca mindjárt szemébe ötlött. Megkérdezte az árát, s minden alkudozás nélkül kifizette a hasoncsúszásig udvarias kereskedőnek. Andrásnak mit sem szólt, kétségkívül tudta, hogy úgysem érti nyelvét - csak intett neki komoly szelídséggel, s András fölkelt a gyékénnyől, és nyomban követte az öreg urat, ki méltóságosan lépdelt előtte a város göröngyös utcáin keresztül.

András urának neve Ali Huszein volt. Nyári laka künn állott a város keleti kapuja előtt, a tenger partján. Egyszerű, fehérre meszelt ház volt ez, melynek külsején alig látszott egypár négyszögletes ablak, főtetlen falécekkel elrácsolva minden üvegtábla helyett. Az udvar azonban elég tágas volt. Oszlopos folyosó húzódott körös-körül, folyondár és repkény szőtte mindenfelé árnyas függőnyeit, a szögletekben izmos borostyánfák csoportjai tömöríték sűrű tömbökké örökzöld lombjaikat, az udvar közepén pedig dúsan virágzó rózsaaágak közt márvány medencéből kristálytiszt vízszugár szökött fel, halk locsogását vegyítve az üdítő tengeri szellő által meg-megrengetett növényzet susogása közé.

András gazdája lépteit követvén, először ezen udvarba lépett, melynek csöndes bájai egészen elbűvölték szellemét. Számos fekete szolga üdvözlé mélyen hajlongva a ház urát, ki Andrásra mutatva intett egy kis szerecsen fiúnak. Ez, úgy látszik, az intés értelmét rögtön felfogá, mert Andrást egy ajtón keresztül egy másik, egészen egyszerű és parányi udvarkába vezeté. Ezen udvar közepén kád állt, mely valami sötét folyadékot tartalmazott.

A fiú [a kis Zanga] odavezeté Andrást a kádhoz, és jelek által igyekezék vele megértetni, hogy vetközzék le, és fürödjék meg e sötét folyadékban. András fölfogta ugyan a fiú jeleinek értelmét, de nem tudván e különös fürdő célját magának megmagyarázni, tétovázott.

A kis szerecsen elnevette magát, s mindenképpen iparkodott őt kapacitálni. Rámutatott András arcára és kezeire; saját fekete karját mellé tartá, mintha a színek különbségét akarná hangsúlyozni; azután színlelt fitymálással kezdé lealázni András bőrszínét, a magáét pedig magasztalni. Mindebből András persze csak a jeleket érté meg, s azt vette ki, hogy neki bele kell lépnie a sötét tartalmú kádba, s ott megfürödni, hogy éktelen európai színét elveszítse, s a többi szolgaszemélyzethez hasonlóvá váljék. Miután gazdája ezt így parancsolta, nem vonakodhatott tovább, hanem beletalálva magát a körülményekbe, levetette ruháit, s a kádba lépett...

A barna folyadék, mely különféle hathatós festanyagok oldatából állt, megtette kötelességét. Midőn András képét is megmosta, s aztán ismét kilépett a kádból, bőre már egészen barna volt, s a festék, mely a nap melegén rászáradt, nemsokára oly sötét árnyalatba ment át, hogy csak kevéssel volt világosabb a szerecsen fiúnál, kinek utasításai szerint cselekedett.

A szerecsen fiú ujjongva ugrált körülötte, s e gyökeres színváltozás fölött való örömének félreismerhetetlen kifejezést adott. Aztán kifutott a kis udvarból, és csakhamar keleties, bő ruhákkal tért vissza, melyeket Andrásnak föl kelle öltenie, s aztán a fiú így felöltözve ismét visszavezette őt a nagy udvarba, hol a fekete szolgák mesterségesen gyártott szerecsen társukat vidám vigyorgással fogadták. András meg nem állhatta, hogy a szökőkút medencéjében meg ne nézze magát, és ó, jaj! csak hogy vissza nem tántorgott ijedtében - szakasztott olyan volt, mint valami kéményseprő.

A szerecsen fiú most kivezeté őt gazdája színe elé a verandára, mely a tengerre nyílt, s még sokkal szebb hely volt a nagy udvarnál is. Ott ült Ali Huszein dagadó selyemvánkosokon... Elégülten bólintott, midőn új alattvalóját megfeketített állapotban látta maga elé járulni. Intett neki, hogy üljön le lábaihoz a veranda pallóit borító finom gyékényre, természetesen török módon keresztbe tett lábakkal. Alig ült ott, már a hatalmas hófehér kandúr, mely eddig Ali Huszein ölében szundikált, megmozgatta füleit, nagyot ásított, leugrott gazdája öléből, jól megnyújtogatta derekát, s aztán magasan fölemelt farka végét szelíden megcsóválva jobbra-balra, s barátságos dorombolás közt elkezdett András térdeihez dörgölődni.

A fehér kandúr e magaviselete határozott egyelőre András sorsa felett. Mert Gambia Ali Huszein kedvenc állata volt (valamint Mohamed próféta is a macskát szerette minden egyéb állat fölött), s Andrásnak mindjárt beköszöntésekor sikerülvén e befolyásos négylábú uraság magas kegyeit megnyerni, e perctől kezdve Ali Huszein legszorosabb környezetében foglalt el hivatalos állást, mint a Gambia kandúr udvarmestere.”

A nagyúr rabszolgáinak álnok, irigy felügyelője azonban ravasz fondorlattal kitúrta Andrást a kandúr melletti szolgálatból. A megrágalmazott András a nagyúr rizsföldjére került ki, de innen egy csónakkal megszökött a kis Zangával együtt. Félig éhen haltak, amikor a nyílt tengeren megint egy portugál hajó szedte fel őket.

„Bolyongásuk negyedik napján kerültek e hajó útjába, melynek emberszerető népe a két tetszhalott feketét (mert hisz a befestett Andrást is annak kelle tartaniok) megmentette, rummal visszahozta az életbe, s most a leggondosabb ápolással iparkodott talpra állítani. Két nap múlva mindketten ismét birtokában voltak fiatal erőiknek... A kapitány neve Cuenha volt. Miután elbeszélék neki viszontagságaikat, és András, a hajósnép nagy ámulatára, szerecsenből ismét fehérre változott, a hajó szolgálatába szegődtek, egyebet úgy sem tehetség.

A hajó célja Makaó¹⁵ kínai város volt. Ezen az úton András az atlanti és ind világtengereket szelte át, megkerülte Afrika déli csúcsát, a Jóreménység fokát, keresztül utazta a maláj szigettengert, mely Ázsia délkeleti partjait mossa, és végre minden különös kaland nélkül eljutott Makaóba. 1757-et írtak, midőn egy gyönyörű szép májusi nap reggelén Cuenha kapitány megviselt hajója Makaó tágas kikötőjébe érkezett. András alig várta, hogy ismét földet érezhessen részeg lábai alatt, mert a sok hónapos tengeri út még a született matróz lábában is olyan érzést szül, mintha tulajdonosa folyvást boros állapotban volna.

¹⁵ Macau (Aomen): kínai kikötő, Portugália tengerentúli tartománya.

Zanga természetesen vele ment, s egy portugáli matróz, ki már azelőtt is járt e tájon, felajánlotta magát nekik vezetőnek.

Amint partra léptek, rögtön körülvette őket a kikötő népe. Sárga arcú, kiálló pofacsontú, borotvált fejű, félmeztelen tömeg volt ez. A portugál áruraktárak előtt kötöttek ki, de csakhamar elhagyták a partot, s keresztül törtetve a hullámozó utcai tömegben, belemélyedtek a népes városrészbe. András nem tudta, hova nézzen, mit bámuljon előbb. Minden, amit itt látott, vadonatúj volt előtte, mert akkoriban ilyen [kínai] dolgoknak még hírére is alig hallották Európában. Hosszú, széles utcákon haladtak át, tarkabarka színekkel bemázolt emeletes faházikók között, melyeknek tetői mind fölfelé görbülő lécekből álltak. Az ereszekről folyton csilingelő apró csengettyűk és fényes mázzal bevont hosszú fatáblák lógtak, melyeken arany betűk ragyogtak. Ezek voltak a címtáblák. A kereskedők mind künn álltak a boltok előtt, és torkuk szakadtából kiáltozták szanaszét árucikkeik lajstromát, árát és jó tulajdonait.

Minden utcában egypár teás kertet is látott András, melyek Kínában a mi kávéházaink helyét pótolják. E kertekben cicomázott urak és hölgyek üldögéltek és sétáltak, terebélyes papír napernyők alatt, tarka alakokkal kivarrott selyemlegezőiket fáradhatatlanul forgatva, s órahosszat szürcsölgetve a kínai nemzeti italt, a dicső teát. A járdákon szinte nyüzsgött az ezerlábú sokaság. Ily sürgést-forgást Európában nem látni sehol. Kínában mindenki siet, még az is, kinek semmi dolga nincs. Az izmos kuli, a teherhordó, kinek vállaira jó két mázsát fölmertek, sebbel-lobbal fut végig az utcán. A kocsis óra hosszat szalad a lova mellett. Az előkelő kínai gyaloghintájában úgy vágtat, mintha négyes fogaton járna. A paripán nyargalászó mandarint, az állami tisztviselőt pedig lelkendező kengyelfutók előzik meg, kik a népet minden szóbeli intés helyett korbáccsal verik szét a közelgő hatalmasság elől.

Hogy, hogy nem, egyszerre csak azon vette észre magát András barátunk, hogy egypár izmos kéz galléron ragadja, míg egy fél tucat csontos kínai ököl hatalmasan kezdi döngötni oldalbordaikat.

Andrást fegyveres szolgák elfogták, és egy hallatlan fényűzéssel berendezett palotába vezették. Ez egy kínai császári hivatalnok, vagyis mandarin, Fu-Kong palotája volt. András egy teremben találta magát.

„A terem, melybe lépett, tág volt és világos. Egyik végén emelvény látszott, s ennek magaslatán egy férfi járkált föl és le hosszú léptekkel. Arcszíne hasonlított a sárgaságban szenvedőkéhez, ferdén álló kis szemei gonoszul villogtak mély gödreikben, hosszú fekete bajsza kétoldalt arasznyira lógott le, s a hátul lenyúló, fényesre kifektetett hajfonadék szinte bokáját verte. Öltözete egészen karmazsin selyem volt. Hosszú bő zekéje mellrészén sugárzó nap, hátrészén pedig tűzokádó sárkány volt hímezve drága aranyszálakkal: a magas katonai és polgári rang ismertetőjelei. Derekáról aranyláncon gazdag mívű, bogláros markolatú és hüvelyű szablya fityegett. Fejét szakajtó alakú himzett kalap fődé, melynek csúcsos teteje nagy kristálygombban végződött. Ez csak az első osztályú mandarinok fővegét illeti meg, míg a csekélyebb fokúak mind más-más színű gombok által vannak megkülönböztetve. Ezenkívül a kristálygombtól hátrafelé még egy szál, három láb hosszú, pompás színeket játszó pávatoll nyúlt el, amely mint a császári kegy különös és ritkán adományozott jelvénye a kínai mandarin legfőbb büszkeségét képezi.

A hatalmas férfi megállt emelvényén, és András felé fordult. Intésére mély hajlongások közt, alázatosan kullogott elé a jelenlévő tolmács, s amidőn a kínai főúr megszólalt, annak szavait ilyen tolmácsolta:

- Fu-Kong, a központ birodalma főséges császáranak, a Nap és Hold testvérének, az Ég fiának valóságos belső titkos tanácsosa és kiválólag kegyelt szolgája, első osztályú mandarin s a kristálygomb tulajdonosa, a legmagasabb császári jóakarat leghosszabb pávatollának birtokosa, az Arany Nap polgári s az Arany Sárkány vitézi rendjének okleveles nagy tisztje, kit a Világ Ura magasztaljon föl és tartson meg számtalan évekig, hitvány szájam által kérdezett téged, porban való csúszkálásra teremtett férget, hogy vajon mi jogon és mi tekintetből merészkedtél egy órával és tizenhárom perccel ezelőtt, midőn ő Nagyhatalmassága a hajósok utcáján keresztülovagolni elég nagylelkű volt, a homlokát illedelmesen porban feresztő derék népnek közepette egymagad fennen megállani s görnyedetlen háttal kimagaslani a hajlongó sokaság tengeréből?

Most tehát tudta András, hogy mi itt a baj. Fogalma sem volt arról, hogy neki mint idegennek szintén porba kell hajolnia a kristálygombos kínai mandarin előtt, hanem megállott egyenesen, magyarosan, és így akarta őt megnézni. Ez volt tehát bűne. Nem is késett töredelmes szívvel bevallani, hogy mindennekfölött sajnálja e szörnyű bűnt, de mentségül felhossa, hogy idegen létére a kínai szokásokat még nem ismerheté, s szentül megfogadván, hogy máskor semmi esetre nem fogja a szokásos tisztelettételt elmulasztani, alázatosan könyörgött, bocsátana meg neki Ő Nagyhatalmassága csak ezen egyetlenegyszer elkövetett botrányt.”

A hatalmas főúr Andrást büntetésül ott fogta rabszolgául, de ő innen is megszökött egy rozoga kínai vitorlás bárkán, amely az akkoriban holland teleppel is bíró Kanton kínai városban tette partra. Itt holland gyarmatkatonának állott be, mire rövidesen Batávia¹⁶ holland gyarmatvárosba helyezték át.

„Batávia már akkor is elég tekintélyes város volt. A milliókkal és milliókkal rendelkező Kelet-indiai Társulat, melynek kezeiben az akkori világkereskedelem nagy része összpontosult, a kikötőt terjedelmes raktárakkal vette körül, a gyarmatok közigazgatásának székhelye is itt volt, számos hivatalnok s gazdag európai kereskedő kényszerült itt lakni, s miután az egészségtelen éghajlat a legtöbb európainak életét ijesztő módon meg szokta rövidíteni, legalább amíg egészségesek voltak, jól szerettek élni, pazaroltak, s fényt űztek, mi az egész várost a jómódúság, tehetőség színével ruházta fel. De első pillanatra észrevette András, hogy egy egészséges színű arcot nem lát, még a gyermekek orcái sem voltak pirospozsgások, minők Baján szoktak lenni, hanem halványak és beesettek.

Alig haladták meg a főút hosszának felét, meg kellett állniok. »Sorakozz! Tisztelegj!« A dob megszűnt peregni - koporsót vittek el mellettük. Mikor a másik utcába kanyarodtak, az első szembeötlő dolog megint temetés volt. S míg laktanyájokat elérték, találkoztak még vagy két koporsóval.

»Hja, ezek a láz áldozatai - magyarázá a kapitány, kivel a káplárrá előléptetett András igen jó lábon állott. - Batáviában minden ember lázban szenved. A legerősebb természetet is megöli ezen gyilkos éghajlat, különösen, ha módjában nincs a nyarat a hús hegyek közt tölteni. De nem is szerződik ide európai hivatalnok, katona, orvos vagy bármicsoda három-négy évnél továbbra. Ezen idejét jól megfizeteti, aztán pénzével hazamegy Európába, ahol nem kell mérget lélekzenie.«

¹⁶ Batáviának nevezték el hazájuk latin nevére a hódító hollandok Jáva szigeti székhelyüket. Ma régi, Dzsakarta néven Indonézia fővárosa.

Magyar embert Batáviában még sohasem láttak, ezért András a lakosság részéről nem csekély figyelemben részesült. Sőt, mint világlátott és változatos életet élt ember, kit jókedve ritkán hagyott el, csakhamar ismeretséget kötött, és némely előkelőbb házban is szívesen látott vendég volt.

Valóság, hogy világjárónk volt a legelső magyarok egyike Batáviában. András itt igen kitüntette magát, hadnagy lett. Rövidesen a rabszolgasortól szabadulni akaró, felkelő Ceylon szigetre küldték ki 320 fegyveressel, hogy ott rendet teremtsen.

„A kisdud hadosztály, mely a kelet-ázsiai gyarmatok viszonyai szerint már jelentékeny hadsereg volt, keletnek vette útját, miután a hadjárat célja, Kandy, a sziget régi fővárosa annak belsejében fekszik. Colombo mellett a Kalany-ganga, azaz Kalany-folyó ömlik a tengerbe. E nem jelentéktelen folyam völgyében haladt befelé a holland csapat.

A kaktusz-sövények, az elszórt füstölő kémények, az őserdőből kivágott ültetvényes irtások, a legelő marhanyájak csakhamar elmaradoztak, s a szűz erdő áttörhetetlennek látszó sűrűje fogadá keblébe a merész vállalkozókat. Az egész tájék a kimondhatatlan vadság és ősiség jellegét kezdé mutatni. Óriási arányokban burjánzó növényzet környezé a kalandorokat. Száz meg száz lábnyira fölnyúló faóriások, valóságos élő tornyok rengetege következett, melyeknek lábai körül a mesés szépségű, színgazdag virágú, forró égövi bozót pozsgás levelei és kötélvastagságú, szívós indái valóságos eleven torlaszokat képeztek. Az ágak közt rikácsoló majmok himbálóztak a gallyakra gömbölyített farkaikon¹⁷, s visítva szökdéltek tova az emberek közeledtével. Ezer szavú és ezer színű papagájseregek surrantak föl előttük fülhasogató kajdacsolás közt. Emberi nyom nem látszott lábok előtt, napirányt haladtak, keletnek, mindig keletnek.

A folyó is nagyon eleven volt. Flamingók, gémek, kacsák, ludak, gödények sohasem álmodott fajai úszkáltak, pocskoltak a sekélyes vizekben; lomha krokodilok sütkéreztek a part nádasai közt, korhadó fatörzs módjára elterülve; félrőfös lábú békák, melyeknek hangja valóságos dobörgés, ijedten ugráltak félre a közelgők elől; arany csillámú teknőcök bukdácsoltak falkánként a folyékony iszapban, melyről nem lehetett tudni, a főveny több-e benne, vagy a víz; a karcsú pálmatorzs koronáiból eleven ágak gyanánt hajlongtak lefelé a derékvastagságú boakígyók, míg a kisebb, de mérges kígyók baljóslatú csörgése vagy szisszenése nem egyszer rettenté vissza a gondatlan lábat, mely éppen valamely harasztömb közé készült lépni.

Az őserdő magasztos csöndjét itt nem lehetett föllelni. A túl gazdag állati élet fejszédítő zenebona által hirdette szakadatlanul jelenlétét. És midőn az éj beállt azon szürkület nélküli rögtöniséggel, mely a heves éghajlat e vidékein a fényes nappalt öt perc alatt koromfekete éjszakává varázsolja, a nappal hangjai hirtelen elnémultak, s az éjjel muzsikusai folytatták a hátborzongató hangversenyt. A vad elefánt trombitahangja, a nagy orrú tukán¹⁸ kelepelése, a bőgőncmajom ökörbögése, a királytigris távoli ordítása, óriási baglyok huhogása, ököl nagyságú éjjeli bogarak röpködő százazreinek döngése: ezek lettek most az őserdő zenéjének elemei.

¹⁷ Farkukkal fogózni tudó majomfajták csak Dél-Amerikában élnek.

¹⁸ A tukán a dél-amerikai borsevő madarakhoz tartozó, feltűnően nagy csőrű kúszómadár. A bőgőnc, azaz bőgőmajom is csak Dél-Amerikában él.

A csapat megállapodott, s néhány hatalmas őrtűz lobogó lángja körül terült le éjjeli nyugalomra, nem mintha valami nagyon fázott volna, de mert a tűz rendesen némi félelemben tartja a kártékony állatokat. Az éjjel minden kellemetlen kaland nélkül folyt le. A kiállított őrszemek egyikét sem falták fel a kószáló tigrisek, melyeknek vérfagyasztó hangja egypárszor nyugtalanító közelségben hallatszott, az alvók pedig elég szerencsések voltak, hogy pápaszemes kígyó mérges fullánkja nem csiklandozta meg talpaikat. Mikor a kelő nap első bíborfénye át kezdett szűrődni az óriás fák sudarain, a hadtest ismét fölkerelkedett, s folytatta útját a járatlan erdőmélyeken...

András [feladatát sikerrel fejezte be, s] minden búskomolysága dacára meg nem állhatta, hogy el ne mosolyodjék, ha nagy hadvezér gyanánt látta magát ünnepeltetni. Elgondolta magában, vajon mit mondana erre drága jó édesanyja, édesapja, bátyja, a bécsi udvari szabó, meg az otthoni Lompos komondor, kik közül egyik-másik bizony tán már búcsút is vett azóta e földi siralomvölgytől... Pár nap múlva vitéz csapatjával hajóra kelt Ternate szigetére. E kis sziget a Fűszer-szigetek csoportjához tartozik, lakosai a pápuák fajából valók, rendkívül vadak és babonások, sőt oly alacsony fokon állnak az emberiség lajtorjáján, hogy emberevők.”

A Fűszer-szigetek a mindjobban hanyatló spanyol uralom kezéből a világkereskedelmi hatalommá felnövekedett Holland-indiai Kereskedő Társaság kezébe kerültek. Jelky András históriája pontosan írja le a Maatschappij gyakorolta üzleti módot. Bárki volt is a história írója, gazdaságtörténetileg kitűnően tájékozott volt. A história így ír a Társaságról, a Maatschappijról:

„Akkoriban a hollandok a szigetek, különösen Ternate, Molyr, Machiam és Dzsilolo vad királyaitól évenként tömérdek mennyiségű fahéjt, szegfűszeget, szerecsendiót s más becses keleti fűszereket kaptak, melyekkel egyedül ők kereskedtek. Képzeltetni, hogy a Holland Kereskedelmi Társulat ebből mily roppant hasznot húzott. Hogy pedig az egyedáruságot, a monopóliumot egyedül magának biztosítsa, az említett mezítelen királyokkal szerződéseket kötött, melyek megtartása fölött szigorúan őrködött. A ternatei főnökök egyikével például úgy szerződött, hogy ez kötelezte magát területén csak bizonyos számú szegfűfát tartani, éppen csak, amennyinek természetnyét a hollandiak elárusíthatták, az ezen számot meghaladó fákat köteles volt kivágnia, azon föltétel alatt, hogy a hollandiak neki minden egyes fáért 12 hollandi forint kárpótlást fizetnek. E szerződés végleges hitelesítésének eszközölése végett küldetett ki Jelky András Ternate szigetére.

A rendelkezésre hagyott fegyveres erő mindössze 24 hollandi katonából és 140 malájból állott. Az utóbbiakban nemigen lehetvén bízni, András jónak látta szőrmentében cirógatni a vad főnököt. Így csakugyan szépen végére járt az ügynek, és mindketten aláírták a szerződést, azazhogy András tollal és betűkkel, a ternatei főnök pedig amúgyis fekete kezét belemártotta a téntatartóba, s téntás tenyerét jól szétterpesztett öt ujjával együtt odacsapta az írás alá. A sajátkezés tehát az ő részéről is kétségtelenül megvolt.”

Ami az emberhúsevést, a kannibalizmust illeti, azt egyes tudósok, így a Csendes-óceán szigetein kutató magyar néprajztudós, Róheim Géza tagadja. Azt írja, hogy a kannibálok csak jelképesen esznek meg egy-egy parányi falat emberhúst legyőzött ellenségeik testéből, hogy ezzel - babonás hitük szerint - annak erejét, agyával eszt, szívével bátorságát magukévá tegyék. Más világjárók ennek az ellenkezőjét állítják: azt, amit itt alább olvasunk. András embereit ugyanis a sziget lakói, megölték. András kilencedmagával foglyul ejtették, és ketrecbe zárták. Erről a história így ír:

„A fogoly ételt, italt bőven kapott, éhhaláltól nem kelle rettegnie. Ez természetes is volt, mert miután a pápuák őt asztalukra szánták, érdekükben állt, hogy ne sovány, hanem minél kövérebb falatok kerüljenek ki belőle. Neki azonban nemigen volt kedve lakmározni és idősgálni. Alig nyúlt hozzá a ketrecbe tolt eledelhez, minthogy éppen semmi étvágyat nem érzett. De a pápuák nem így értették ám a dolgot, és látván, hogy a fogoly nem eszik, beküldtek hozzá valakit, hogy dugassa meg, mint a ludat. Erre aztán András jobbnak látta mégis önként enni.”

A pápuák leölték, nyársba húzták, megsütötték és ünnepi lakomán megették összes foglyaikat. Andrást - az utolsó éjszakán - a szépséges Kvanga, az egyik pápua törzsfőnök lánya, a fivérei segítségével megmentette. Rengeteg erdőkön át bujdokoltak a tenger felé az éjszakában. Hajnalban, egy folyó partján az ott előre elrejtett ladikba ültek. A ladik elhagyta a partot, és nyílsebesen egy tó közepének tartott.

„E tó tulajdonképpen nem is volt tó. A folyó vize ott nagy területű lapályt borított el és ezen a lúp, mocsár, ingovány minden formáit létrehozta. Voltak ott úszó szigetek, melyek csupán vízínövényekből állottak egy porszemnyi föld nélkül. Voltak rétek, melyeken keresztül lehetett evezni, és voltak sima víztükrök is, melyeken a hínárban úgy megakadt a lapát, hogy csak nagy erőfeszítéssel lehetett kihúzni. Voltak azután valóságos erdők csupa karvastagságú sásból, ezeken fejszével kellett volna utat törni a ladik számára. Azután voltak ott megfeneklett faóriások, melyek gyökereiről a megdagadt folyam évek során lenyaldosta a talajt, s aztán a belé zuhantakat levitte a tóba, és annak valamelyik zátonyán lerakta.

Valóságos vízi tömkeleg volt ez, melybe nem merészkedhetett más, csak az, ki könyv nélkül ismerte azon keskeny, kacskaringós víz-szalagokat, melyeket fölhasználva, mégis keresztül lehetett vergődni e veszedelmes tájon.”

Andrást a jó Kvanga egy magányos kis szigetre menekítette. Hónapok múlva sikerült egy véletlenül arra járó hajón megmenekülnie a kis szigetről, melyen a hűséges Kvanga meghalt. A hajó a két pápuával, Kvanga fivéreivel együtt visszavitte Batáviába, ahol óriási diadal-ünnepel fogadták a pápua módra meztelen, háncskötényes, sötétbarnára sült Andrást - aki aznap lett ötvenéves -, a hollandiai gyarmathatalom hőst. András viszontlátta feleségét, és közben megszületett kislányát is a karjára vehette. Ennek jobban örült, mint a kitüntetéseknek és a fényes ünnepléseknek.

„Ekkor kezdődött a szerény bajai szabólegény életének legfényesebb korszaka. Először is a kormány rendkívüli követé nevezte ki a japáni császár udvarába. Ilyen követésre ez volt a legelső példa Japán és Hollandia történetében. Japán, a kelet-ázsiai nagy sziget-császárság ekkor még hozzáférhetetlenül el volt zárva az európaiak elől. Határait idegen át nem lépheté, a nép indulata éppoly ellenséges volt, mint a kormányé, és úgy látszék, hogy ezen országgal egyáltalán nem lehet üzleti viszonyba lépni. A hollandi kormány azonban nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy ezen óriási birodalom vására megnyitassék a hollandi kereskedelem számára, ezért a bő tapasztalatú, világos elméjű Jelky Andrást küldte mint teljhatalmazott követet a japáni császárhoz...

András Jeddóban¹⁹ Japán fővárosában azon fénnel lépett föl, melyet az általa képviselt állás tekintélye igényelt. Az uralkodó és a kormánykörök, jó előre értesítve ezen ember rendkívüli élményeiről, a legnagyobb kitüntetéssel fogadták őt. A japán császári testőrség egy része kizárólag az ő rendelkezésére bocsátott, tiszteletére díszlakomák, tűzijátékok, udvari vadászatok, tigris- és elefántküzdelmek: szóval a legköltségesebb látványosságok váltakoztak, az udvari költőknek új színdarabokat kelle írniok, melyeket az udvari színészek nagy buzgalommal adtak elő a hollandi követ mulattatására. Soha azelőtt Japánban ilyesmi nem történt.

Mindazonáltal a cél eleinte nehezen látszott elérhetőnek. A japán kormány nemigen volt hajlandó évszázadok óta követett elzárkózási politikájáról egyszerre lemondani. A hosszadalmas tanácskozások és kihallgatások egymást érték, és hónap hónap után múlt el. Mily elégtétel, midőn végre András államférfiúi ügyességének mégis sikerült az öröklött ellenszenvet és balítéleteket leküzdeni!

Midőn a császár és a miniszterek által a legdrágább ajándékokkal elhalmozva, elhagyta a japáni fővárost, hogy Batáviába visszatérjen, zsebében volt a Holland és Japán közt kötött kereskedelmi szerződés eredeti okmánya, a császár által saját kezűleg aláírva, és a japáni birodalom pecsétjével megerősítve. Jelky András: ezen egyszerű magyar név képviselte rajta a hatalmas, gazdag Hollandot. Evvel nagy dolog sikerült Andrásnak. Amiben már annyi jeles fő hiába fáradozott, azt ő képes volt megvalósítani. Ő nyitotta meg Japánt az európai kereskedelemnek.”

Amit a história erről ír, az tévedés, mert az Európával való japán kereskedelem már vagy száz esztendeje folyt a japán Nagaszaki várossal szemben fekvő Dedsima-szigeten. A fenti elefánt- és tigrisviadalban nyilván máshonnan Japánba szállított vadállatok vettek részt, mert Japánban se tigris, se elefánt nem él.

„Batáviában nagy volt az öröm, midőn András diplomáciai hadjáratából diadalmasan visszatért. Mindenki sietett őt üdvözölni, és tekintélye még sokkalta nagyobb lett az addiginál. Második diplomáciai küldetése még nagyobb személyes kitüntetést jelentett.

A hollandok 1683-ban meghódították Banda szigetét, melynek pápua királya igen-igen elvénülvén, elhatározta, hogy önként lelép a trónról, és azt fiának engedi át. Arra kérte a holland kormányt, küldjön hozzá rendkívüli követet, [hogy a koronaherceget az koronázza meg]. A rendkívüli követ megint nem volt más, mint Jelky András, aki nagy ünnepélyességgel megkoronázta a bandai királyfit. Nemde, ritka magyar szabólegénynek jut alkalma fekete királyokat koronázni?

Harmadik fontos küldetése katonai természetű volt. A kormány Palumba szigetére küldé azon megbízatással, hogy ott szemeljen ki alkalmas helyet egy erőd építésére. A sziget helyrajzi viszonyainak lelkiismeretes tanulmányozása után András kitűzte a legalkalmasabb pontokat, és úgy nagyjából mindjárt a helyszínén el is készítette a tervezetet.”

1772-ben meghalt a felesége, egy gazdag szabómester leánya. András kínzó honvágyának engedve, 1776. október 6-án hajóra ült, elindulva Európa és soha nem felejtett szülővárosa, Baja felé. Két leányát és megmentőit is vitte, a hűséges Sokumát és Gondorót, akiket azonban Dél-Afrika körülhajózásakor alattomos járvány vitt halálba.

¹⁹ Jeddo ma Tokió.

„Szegény Sokuma! Szegény Gondoro! Sorsotok könyvében nem volt megírva, hogy valaha meglássátok azon dicső Európát, melyben az emberek szintén fölfalják egymást, úgy, mint a ti földieitek Ternate szigetén, de nem fogaikkal, hanem egyébképp. Ott nyugosztok békén a Jóreménység fokánál, fekete földben, aminő hozzátok illik!...”

András 1777. augusztus 30-án érkezett meg a holland fővárosba, Amszterdamba, október 2-án Bécsbe József bátyjához, a szabómesterhez.

„II. József császár híréül jutván, hogy Jelky András Bécsben van, rögtön elküldött hozzá, és felkérte, hogy látogassa meg őt a várpalotában. A császár kiváló szívéllyel fogadta, bemutatta a császárnénak is, és egypár óráig el sem bocsátotta magától. Nevéről már ismerte őt, mint a hollandi gyarmatok eszélyes diplomatáját, de most András egész életét elbeszélte magának a legnagyobb körülményességgel. A császár és a császárné nem győzték hallgatni a különösnél különösebb kalandokat, melyek valami tarka mesétől csak annyiban különböztek, hogy nem voltak mesék. A császár örömet nyilvánítá, hogy kedves Magyarországnak egy polgára ily tiszteletre méltó nevet vívott ki magának külföldön, és ily rendkívüli módon gyarapította hazája böcsületét az idegen nemzetek előtt. Meg is kérdezte, nem volna-e kedve az állam diplomáciai szolgálatába lépni, de András illedelmesen megköszönte, mert testében oly törődöttnek érzé magát, hogy mindenekelőtt huzamos és tökéletes nyugalomra volt szüksége. A császár óriási arany érmet nyújtott át neki, a császárné is igen nyájasan bocsátotta el, s emlékül gyémántokkal kirakott arany tubákos szelencével ajándékozta meg, melynek födelét saját zománccfestésű képmása díszíté. És midőn András az elfogadó teremből kiment, az udvaroncok és lakájok nyája úgy hajlongott előtte, és oly mélyen bókolt neki, mint valami hercegnek vagy tábornagynak.

András 1778-ban huszonkét éves távollét után lépett ismét haza földre. Egyenest Budára ment Béla öccséhez, ki már úgyis nehezen várta, mióta Bécsből hírt vett, hogy bátyja szerencsésen haza érkezett. Nagy volt az öröm Jelky Béla házában. Egész Budaváros tele volt a nagy újsággal, hogy minő hetedhét világrészt bejárt ember vetődött haza, aki emberevők meg szerencsenek közt is megfordult, és mégse lett semmi baja. Egész Buda a Jelkyék utcájába tódult, és erőnek erejével kiéljenezte Andrást az ablakba, hogy hát most meg is mutassa ám magát, ha már egyszer hazajött.

András Budán telepedett le. Csak egyszer ment le Bajára, kedves szülei sírjához. Öt évvel hazatérte után, 1783-ban, december 6-án, rövid betegség után, szelíden meghalt. Utolsó óráit az a tudat deríté föl, hogy mindazok, kiket szeret, jóléttel és boldogsággal vannak megáldva. Midőn eltemették, az egész város részvétellel kísérte a gyászmenetet, és ki-ki ezt mondta:

- Itt egy derék, jóféle magyar embert temetnek el; kár érte!

Ez volt Jelky András bajai szabólegény élete és halála.”

**SZENTESSY DÁNIEL NAGYVÁRADI KARDCSISZÁRLEGÉNY
VÁNDORÚTJA NYUGATON ÉS KELETEN
(1825-1840)**

Alábbiakban néhai anyai nagyapám, a felső-zempléni születésű, a nagyváradi egyesített patkolókovács, lánckovács, tűkovács és kardkovács céhben szabadult kardkovács, vagyis kardcsiszár mesterlegény, Szentessy Dániel (1805-1895) ama tizenöt évig tartó világjáró vándorútjáról írunk, melyet aggkorában unokájának, unokabátyámnak, az 1890-es évek írójának, Szentessy Gyulának mondott tollba. Világjáró útját nagyapám húszesztendős korától, 1825-től kezdődően tizenöt esztendőn át, 1840-ig, harmincöt esztendő koráig három világrészben tette meg: Nyugat-Európában és Dél-Európában, Észak-Afrikában és Kisázsia-ban. Végül a török Sztambulból érkezett haza 1840-ben Nagyváradra, itt lett kardkovács-mester, és itt halt meg 1895-ben, kilencvenesztendő korában.

A nagyváradi mesterlegény valóban világjáró vándorútja ez volt: Bécs, Innsbruck, Bazel, a francia Elzász-Lotaringia, majd Flandria, azután az angliai Sheffield és Bromfield; innen le Dél-Franciaország, illetőleg Bayonne, spanyol földön Córdoba és Toledo, innen át a Földközi-tengeren Algír, Tunisz és Egyiptom, illetőleg Kairó, majd a szíriai Damaszkusz; innen Jeruzsálem és végül Sztambul.

Nagyapámat - mint ez a világjáró út mutatja - azok a helyek érdekelték, ahol az akkori kardkovácsművesség virágzott. Ezért járt a Rajna közelében levő Solingen és Elzász-Lotaringia, a mai Belgium és Anglia akkoriban, a múlt század elején világhíres acélkohóvidékein, a dél-franciaországi Bayonne-ban; az itteni kardkovácsok kovácsolták a régi puskacső végére szerelhető szuronyt, a bajonettet.

Nagyapám tudatosan, tervszerűen vándorolt, nem a vak véletlen sodorta ide-oda, amoda. Ezért ment le Spanyolországnak a középkorban arab uralom alatt állott virágzó városaiba, Toledóba, Córdobaba, mert itt még élt az ősi kardkovács-technika, az úgynevezett „damaszkuszi penge” kovácsolásának ismerete. Svájcban azért járt, hogy ott a régi, híres olasz „Arrotino” köszörűsök kézművességét tanulja el. Ugyanezért kereste fel a spanyol földi Katalóniában a híres katalán kardkovácsokat és Észak-Afrikát is, az ottani arab kardkovácsoktól tanulandó. De tanult Egyiptomban is, falusi fellah parasztkovácsoktól, Kisázsia-ban és Sztambulban a török kardkovácsoktól is.

Nagyapám, a kardcsiszárlegény a damaszkuszi penge kovácsolásának ősi, keleti technikáját tanulta meg hosszú vándorútján. Mi volt ez az acélműves technika?

A rendkívül kemény és rugalmas acélpengét a régi arab kovács több ezer szögnagyságú acéldarabból úgy kovácsolta egybe, hogy mindig egy-egy acéldarabkát izzított meg, és edzett meg vízben, és újabb izzítás után kovácsolta azt hozzá az így egyre növekvő darabhoz. A kész penge az összekovácsolt darabkák révén jellegzetesen görbe, habos vonalakat mutatott.

De más is érdekelte nagyapámat, ami viszont teljesen kívül esett kardcsiszármesterségén: a sztambuli török csincsin, a zenekari cintányér. A lármás, zengő hangú ütőhangszer, a kínai gong rokona, ott van a tibeti és a kínai zenében is, Ázsiából vette át az ókori görög és római zene is, a török is Ázsiából hozta, és lett a cintányér-kovácsság mestere. Az igazi török csincsin az összecsapkodás közben soha meg nem repedt, de az európai cinelli könnyen és rövidesen szakadt. Szilánkjai számtalan súlyos sebesülést okoztak. Kiverték a muzikusok és a hallgatóság szemét. Az európai hangszerészek tudniillik nem ismerték a török csincsin fémjének ötvözési titkát. Az 1800-as évek elején egy pár sztambuli, valódi török csincsin ára az európai - főleg német - gyártmányú cinelli árának többszázszorosa volt.

Nagyapámat izgatta ez a kérdés. Sztambulba egyenesen azért ment, hogy megtudja a csincsin török ötvözetének titkát. Mire Sztambulba ért, arabul és törökül tökéletesen tudott, ismerte a török életformát, kisázsiai törököknek adta ki magát Hasszán Csürüklü néven. Így állott be legénynek az egyik török cintányérkovácshoz, vagyis csincsin demirdzsihez.

De a sztambuli csincsin demirdzsi, azaz cintányérkovács céh az 1830-as években szó szerint hét lakat alatt őrizte a csincsin ötvözési módját, a maga céhi mester-titkát, melyet mindig csak a hét legöregebb mester ismert. Évente egyszer öntötték meg a többi mester által arra az esztendőre megrendelt ötvözetmennyiséget, fejenként ennyit meg ennyit. A mesterek készen, rudakba kovácsoltan kapták kézhez az anyagot, anélkül, hogy ötvözési módját csak sejtették volna is. Az öntés ideje alatt a céhi öntőházat, a csincsin hánét éjjel-nappal fegyveresekkel vigyáztatták. Nagyapám mit sem tudott meg az ötvözés titkából. Rövidesen ott hagyta Sztambult, és hazatért Nagyváradra.

Ötesztendő volt, amikor elhagyta kis szülőfaluját, a lengyel határszélen fekvő Zemplénszentest, amely családi nevét adta. Hozzá tartozóit súlyos járvány vitte el, s a falut áradás döntötte romba. Lengyelországból visszatérő borkereskedők találták meg, és vitték el Nagyváradra.

Sátoraljaiújhelyen az árvaszék megengedte, hogy az árvát az egyik emberséges váradi borkereskedő magához vehesse.

A szorgalmas, fűrő-faragó, ügyes kezű, vasizmú fiú elvégezte a váradi deákiskolát is, de ugyanakkor rendes inasul is elszegődött az ottani kovács céhbe egy kardcsiszárhoz. Kitöltötte inas éveit, előírásosan letette a legényremeket, megkapta a vándorlevelet, és nekivágott vándorútjának.

Amikor Sztambulból hazaérkezett Váradra, letette a mesterremeket. Megházasodott, kovácsműhelyt nyitott, és szépen boldogult.

1848-ra - negyvenhárom éves korában - már megválasztották alcéhmesterré. Októberben megkezdődött a szabadságharc. Nagyapám azonnal jelentkezett a híres „veres sipkás” bihari nemzetőrségnél. Címzetes őrmester lett, de nem küldték le a délvidéki harctérre, hanem főmesterül berendelték a váradi Honvédarzenál kardkovácsműhelyébe. Kitűnő kardkovácsmunkájáért Kossuth Lajostól rézmedáliát kapott.

A szabadságharc elbukása után a váradi K. K. Kriegsgericht kétesztendei, vasban töltendő várbörtönre ítélte, amit nagyapám a munkácsi várban ült le.

1851-ben szabadult. Műhelyét feldúlva találta. Kezdte előlről mint vásártéri köszörűs. Barátjai segítségével megnyitotta műhelyét, kardkovácsságot és kézművességet folytatott. 1861-ben - mint kisfiú korában - otthona ismét semmivé lett. Háza, műhelye porig égett. Erős ember volt: ötvenhat éves korában újra előlről kezdte, és megint boldogult.

Életrajzát, visszaemlékezései alapján, 1932-ben megírtam az akkori Vasárnapi Könyvtár számára. (Borsody B. B.)

Nagyapám így írta le a régi Damaszkuszt:

*„A város neve arabusul *Al Kham-al Kebiréh*, de neveztetik így is: *El-Damsak* és *El-Damhas*. Deákul *Damascus*, taljánul *Damasco*. Mondják, hogy régi eleink nyelvén *Dömöczk* vala nevezetje. Nagy város ez, a török szultán az ura, az ő birodalma legtekintetesebb városa, rangban mindjárt ama fényes Sztambul után áll. Ez a város a szíriai vilajet, vagyis tartomány*

fővárosa. Itt találkoznak ama híres-neves régi utak, melyeken Perzsiából Egyiptusba, Arábiából Kisázsia tartanak a kereskedők karavánjai, vivén a terüt teve, öszvér, szamár és ló hátán, ezért ez a város igen tekintetes piarca a kereskedőknek. E város itt vagyon tehát a sivatag kapujában, melynek őrzője.

Fekszik pedig e város a nagy síkföld, a Ghuta közepén, körös-körül nagy hegyek kertelik, úgymint a Dzsebel es-Sejk, a Dzsebel Keszueh és a Dzsebel Szaléhieh. E síkságon a Barada-folyó folyik keresztül, és a Merds nevezetű tóban vagyon a torkolatja.

E síkság igen gazdag, miért is »jó illatú kert« és a »paradicsom képmása« a neve. Vagyon e síkságon sok jeles és gazdag falu. Laknak e városban vagy egyszázezren lakosok, három fertály részt mozlimek, egy fertály részt köröszteny örmények, görögök, európaiak, sokan taljánok, franciák, espanyolok és Izrael hiten levők...

Ott vagyon e város a Barada-folyó mindkét partján, mely folyó a felvégen befolyik a város falán, és kifolyik abból az alvégen. E város falai igen fölöttébb régiek, magasak, van sok tornyok. Legnevezetesebb két városkapuja: az igen jeles, régi arabus építő mestermívességgel megépített napkeleti kapu, arabusul *Bab Sarki* nevezetű és a napnyugoti kapu, arabusul *Bab el-Dzsabia*. E két legfőbb városkapu között vagyon a város főutcája, a *Tarik el-Mosztak*, magyarul az »egyenes utca«.

A falakon kívül vannak az elővárosok, vagyis hóstyák, mint ahogyan mi magyarok nevezzük az ilyet, de mondják ezeket hóstátnak is, Kolozsvárott pedig nevezik az ilyet Házsongárdnak. Olyan ez, mint Buda városában, de Szolnokon és Dunaföldvárott is a Tabán, mely törökül annyi, mint »a város talpa«...

Messziről nézetvén igen szép és valóban képirómester ecsetjére való ez a város, lévén temérdek temploma, amiknek *mosé*, *dzsámi* és *mecset* a neve arabusul. Ezeknek igen magas, vékony tornyai vagynak, *minarré* a nevezetjük, a toronysisakjukon a Félhold vagyon sárgarézről, mely napnyugotkor, a hegyekből nézvést, mint színarany csillog-villog. Igen jeles e sok dzsámi gömbölyég kupolája, a sok torony a városfalakon, a sok kert haragoszöld olajfákkal és futószőljével. Szép e város, de csak messziről. Ám ha belépsz a városba, csak a girbe-gurba, szűk, felettébb mocskos sikátorokat, térjmegutcákat látod, a teméntelen teve, szamár és eb ganáját, elhajigált dinnyehéjat és emberi sarat, mit a házak ablakaiból az ibrik nevezetű csöbrökből az utcára lottyantanak.

E mocsokból azonban igen jeles, régi épületek emelkednek ki, melyeket a régi arabus építőmesterek építettek a régi, gazdag, művelt időkben. A legtekintetesebb a főfőmecset, az Omajjadim, melyet az Omajjad uralkodóházából született régi kalifák építettek vala. Ennek fundámentomját még ama régi híres Heráklius császár építtette a régi ókorban, még láthatók oszlopai, fejükön akántus levelekkel, mint ez ama régi görög korintusi építómód szerint vala szokásos. E pogány görög templom a köröszteny századokban Körösztoló Szent János temploma volt, de azután müzlem főfőtemplom leve, és az manap is.

A városfalak ódonak, bizony, a mai álgyúk egykettőre romba dönthetnék azokat. A kis utcák setétek, amit az is még setétebbé teszen, hogy a nap tűző hevessége ellen gyékényekkel, kék s fejér ponyvakkal s ócska szőnyegekkel fedvék. E városban is, mint mindenhol a török birodalomban, temérdek a csavargó eb. Én igen szeretem az ebet, mert benne több emberséget tapasztalék, mint sok emberben, de ami sok, az sok. Az arabusok nem kedvelik úgy az ebet, mint a törökök.

A házak itt vályogból építvék, kívülről nem nevezetesek, de a gazdag főemberek házai bévülről pompázóak. Annál nyomorúságosabbak a szegény emberek lakásai, főleg a déli hóstyában, a *Majdán* nevezetűben...

Igen-igen nagy a vásáros sokadalom a sok bazár nevezetű piarcokon, melyek közül a legnagyobb a Khán Asszád Pasa nevezetű. Jeles e város azért is, mert a müzlemek szent városába, az arábiai Mekkába zarándoklók karavánjainak itt vagyon a gyülekező táborhelye...

Igen felettébb jeles e városnak az ő külön-különbféle kézi művészete. Az itteni takácsok igen jeles aranyszállal átszőtt selyemszöveteket szőnek. Híres az itteni gyapjúsövet, neve Európában *damaszka* vagy *damaszt* és *kamuka*. Ezen igen szép virágok szövetnek, a színén kéken fejérek, a fonákján fejéren kékek, avagy más színűek. Itt csinálódik a hosszú, bokát verő arabus köpönyeg, a *masda* nevezetű. Híres-neves az itteni szövött ama patyolat, a *kefije*, amiből arabus és török egyaránt a turbánját tekeri a fejére. Kereskednek itt az itteni jeles damaszkuszi szilvával, a szőlővel, melyből mazsola aszaltatik. Híres-neves az itteni *damaszkuszi rózsza*, melyet az arabusok *vard*, az indusok *goalab*, a tudósok deákul *rosa damascena* néven neveznek. E rózsza havonta újat virít. Neveztetik ezért hónapos rózsának. Kertecském-ben cserépben nevelem ezt. Ebből csinálódik a jó illatú rózsaoaj, aminek itcéjéhez vagy tíz degeszre rakott szekér rózsalevél kelletik, tehát igen felettébb drága, amennyit nyom, annyi arany az ára. A rózsaoaj csumájából főzetik a jó illatú rózsaméz, ebből csináltatik ama édes török *dulcsásza*, hívattatván a »szultán kenyere« néven is. A csuma aljából főzik a rózsavizet, ezzel készül a török *serbet*, vagyis *szörbet*...

De a legnevezetesebb kézművéség itt a damaszkuszi acél, melynek kovácsoltatása megtanulásáért ifjú fejjel vándorbotot fogék, járván a Napnyugotot és Napkeletet mindenfelé, hol oly mestermívesek találtnak, kik még tudnak a kardkovácsművészethez. Ezért lett belőlem a világ vándora. Sokat jártam-keltem húszesztendő koromtól, az 1825-dik esztendőig fogvást az 1840-dikig, harmincöt esztendő koromig, kerek tizenöt esztendeig, hetedhét országot bejártam. Talpaltam gyalogszerrel, eső vert, nap sütt, jártam országutat, hágtam hegyi hágókat, utaztam lóháton, számárháton, öszvérháton, magányosan és karavánnal, utaztam postakocsi kakasülőjén és kétkerekű talyigán, vitorlás hajón, és húztam az evedzöt az egyiptusi Níluson evedzős gályán, nyeltem az afrikai sivatag porát - de bizony, hogy soha meg nem bánám mind e fáradságos törődést!"

A REFORMKOR VILÁGJÁRÓI

AZ ELSŐ MAGYAR ÚTLEÍRÁS ÉSZAK-AMERIKÁRÓL BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR UTAZÁSA (1831)

A nagyvilágot járó régi erdélyiek - magyarok és székelyek - sorába tartozik bölöni Farkas Sándor (1795- 1842), akinek tollából az Észak-Amerikáról szóló első magyar nyelvű útleírás 1834-ben jelent meg.

Világjárónk 1795-ben kismemesi magyar családból született az erdélyi, Külső-Szolnok vármegyei Bölönben, Kolozsvárott volt bölcsész- és joghallgató diák. Kazinczy Ferenc ajánlotta Wesselényi Miklós figyelmébe.

Tanulmányai befejeztével mint a fiatal Béli Ferenc kísérője utazta be Németországot, Hollandiát, Belgiumot, Franciaországot és Angliát. Több világjáró, felvilágosodott szellemű erdélyi magyar kísérőjeként 1831 júliusában vitorlázott ki New Yorkba, és 1832 kora tavaszán tért vissza. Ekkor írta meg amerikai útját.

Útinaplójának európai vonatkozású részét csak 1943-ban adták ki, de az amerikai rész 1834-ben megjelent Kolozsvárott. Az akkori időkben páratlan irodalmi sikernek számított, hogy esztendőre rá, 1835-ben, a kötet második kiadásban is megjelent. Az útinapló olyan sikert aratott, hogy a Magyar Tudós Társaság ezért az írásért tagjává tette, és a 200 körmöci aranyos nagyjutalmat adományozta neki.

Az író ezt az összeget, Kőrösi Csoma Sándorhoz hasonlóan, visszajuttatta az akadémiai alaphoz. Ugyanakkor szülőföldje, az akkori Külső-Szolnok vármegye aranyozott ezüst serleggel tüntette ki, a kolozsvári Nemzeti Színház pedig főtitkárául hívta meg.

Az utókor márvány síremléket állított a negyvenhét éves korában elhunyt írónak. Emlékét erdélyi tudósok, Jakab Elek, Papp Miklós és „a magyar irodalomtörténet atyja”, Toldy Ferenc írásai őrizték meg. Újabban Hatvani Lajos írt róla.

A nyomdatechnikailag rendkívüli gonddal kiállított, vaskos kötet azzal kezdődik, hogy írója röviden összefoglalja a francia, belga és angol földön tett tapasztalatait. A cenzúra nem engedte volna meg, hogy a könyv az ugyanakkor lezajlott párizsi júliusi forradalomról és a belga forradalomról bővebben és szerzője szabadságrajongó demokratizmusa szerint szóljon, de a sorok közül kiérzik, hogy az író ez érdekelte a legjobban.

„Strassburgban és Franciaországon által mindenütt a trikolor lobogott a nevezetesebb épületekről; nemzeti dalok zengtek az utcákon, evőházakban s játékszínekben, mintha az egész nemzet még most is ünnepelné a júliusi három napot...

Az idegen nagyon különös helyzetben találja magát Franciaországban az első napok alatt. Oly nemzet közé lépik, melyet az újságokból örök háborgásban élőknek s egymást öldöklőnek hallott festeni; oly állításokat hall nyilvánosan s egész megszokottsággal eléadatni, melyek addig előtte tiltott portékák voltak; oly viszonyban látja az előjárókat alattvalóikkal, melyben a parancsoló méltósága s az engedelmeskedő megalázkodása nem találta fel. Mindezek bámulással s a magyar nemzet sorsa iránti aggódással töltik el az idegent. De kevés napok múlva változik nézete, s előítéletei omlásával gyakran kell a törvény azon állítására emlékeznie: »Hallgattassék meg a más fél is!«

Az 1831-ben magát függetlenítő Belgiumról ugyanígy emlékezik meg.

„Párisban ért annyi jelenetek után, 1831-ben, márciusban, északi Franciaország felé, *Belgiumba* mentünk. Itt éppen oly küzdelemszerűségre találtunk, mint Párisban. Lüttich, Brüsszel és Antverpiában a franciaországi júliusi napok ismétléseit s azoknak következményeit kellett látnunk. A szép, a gazdag Belgium harcban állott szomszédjával... Antverpiából *Hollandiába* sok kérelem után, s a hollandus katonai igazgatótól nyert útlevelünk mellett is, a két ellenséges tábor közt, sok kedvetlenség, vizsgáztatás s kíséretetés közt haladtunk ki. Brémán túl kiértünk a táborok közül.”

Angliában Farkast a technikai haladás fogta meg legjobban. Az alig öt esztendővel az előtt megindult első vasút, a „gőzszekér” csoda volt magyarjaink szemében. Ugyanígy ír a másik új csodáról, a „gőzös hajó”-ról is, de július 27-én még a háromárbocos, ötszáztonnás Columbia nevű angol hajón indultak New Yorkba.

Bölöni Farkas Sándoréknak tíz napi útjukba került, míg a Columbia a La Manche-csatornából, Anglia dél-keleti sarkának megkerülésével, kiért az Atlanti-óceánra.

A Mexikói-öbölből Anglia felé özőnlő tengeráramlás, az „Öböl-áram” (Golf Stream) is eltérítette a Columbiát tervezett irányától. Utasaink igen sokat szenvedtek a hajó hánykódása okozta tengeri betegségtől, aminek egyik tünete a szorongó - egyébként indokolatlan - félelemérzet.

Bölöni Farkas Sándor éjjelente alig aludt. Mint írja, mindig egy vers járt a fejében.

„Van Kazinczynak egy ifjúkori verse - írja -, talán a Kassai Múzeumban, a Voltaire *Henriade*-jából fordítva, mely a képzeteknek különös szövődései által egész óceáni utam alatt, szinte üldözőleg, minden kínos éjjelen, szüntelen eszembe jutott. A vers ez:

*Midőn a boldogság tőlünk elenyészett,
Két barátot hagyott velünk a természet.
Egyik a reménység, a másik az álom,
Nyugtomat közöttük mindig feltalálom.*

A szárazon meglehet, hogy igazság van ezen állításban, de a tengeri némely helyzetekben bajosan hiszem, hogy e két hatalmas balzsam Voltaire-nek is mindig megtartotta vagy visszaadta volna nyugalmaát.”

Szeptember 3-án hajnalban, harminckilenc napi hajóút után pillantották meg New York kikötőjét. A kis Kolozsvárhoz, Pozsonyhoz, Pesthez, Budához szokott magyarok szemében óriási világvárosnak látszott New York, melynek 1697-ben - mint az útleírás közli - 4302 lakója, abban az évben, 1831-ben pedig 207 021 lakója volt.

Az utazó így számol be első benyomásairól:

„Midőn Amerika kikötőiben először partra száll az európai utazó, az első pillanat mutatja már, hogy új világba lépett. Szerecsenek és fejérek, mulattok és meszticek sereglenek a parton, ajánlják szolgálataikat az idegennek, portékáját elvinni, valamely keresett helyet megmutatni, vagy a hotelekbe elvezetni. Az új arculatok s azoknak feltetsző színezetei egészen meglepő

panoráma a szem előtt, s az első pillanatokban kitetszőleg veszi észre az idegen, hogy a földgolyóbis másik oldalára lépett. Míg New Yorkban a Broadway utcán haladtunk, a szép épületek, gazdag boltok, a mellettünk elhaladók különböző színei, a gyümölcsöknek tömérdek bősége, a nagy mozgás s a szinte általában mind csinos jövő-járók tisztelettel és bámulással töltöttek el. Miután az *American Hotel* nevű roppant vendégfogadóban megszálltunk, portékáink kézhezvétele végett a vámházhoz mentünk. Itt csak azt kellett kinyilatkoztatnunk, hogy amit hoztunk, semmi nem eladó, azok csak önszükségleteinkre tartozók. Az engedelem azonnal megadatott.”

Magyarjaink meglátogatták az észak-amerikai utópista-kommunisztikus telepeket, a „shakerek” telepét New Lebanon város melletti falujukban, azután Economyt, a „harmoniták” faluját. Ezzel kapcsolatban utasunk ír az angol Owen alapította amerikai utópista-kommunisztikus telep történetéről is.

A „rappisták” utópista-kommunisztikus telepét kivándorló württembergi és svábföldi német parasztok alapították 1803-ban Nyugat-Pennsylvániában. Az alapító Georg Rapp-pal, az 1757-ben született sváb paraszttal magyarjaink találkoztak. A telepesek 1814-ben birtokukat eladták, s Indiana államba települtek át. Ott felépült városuk neve Harmony (Összhang) volt, ezért nevezték a lakóit harmonita (harmonist) néven. 1824-ben úgy határoztak, hogy visszatérnek Pennsylvániába, ezért 1825-ben ezt a virágzó telepet is eladták - 150 000 dollárért - a szintén utópista-kommunisztikus telepet létesítő angol Robert Owennek, aki azt New-Harmonynak nevezte el. A rappisták a pennsylvániai Pittsburgh közelében létesítettek új települést, amely az Economy nevet kapta.

Itt jelent meg közöttük 1831-ben, éppen utasaink ottjártakor, a bölöni Farkas Sándor írásában említett Bernhard Müller nevű szélhámos, kalandor álpróféta, aki „Leon gróf” néven szerepelt, magát német menekült forradalmárnak adva ki. A hiszékeny öreg Rapp a szélhámost megajándékozta bizalmával, mire a telep szétzüllött, de maradéka 1847-ig, az öreg Rapp haláláig még fennállott. A szélhámos a Missouri-folyóba veszett.

A rappistákról ezt írja az útleírás:

„Beaverből Economyba szándékoztunk felmenni, az oly sok tekintetben elhíresedett harmonitákat, vagyis a Rapp társaságot meglátogatni. Utazásunk alatt sok különböző vélekedéseket hallottunk Rappról és társaságáról, s még különbözőbbek az eziránt kiadott s Európában is ismeretes munkák. Egyik úgy festi Rapp társaságát, mint az emberi egyesült igyekezet, a tökéletes egyenlőség s a legtisztább erkölcsös élet egyesületét. A más úgy írja le, mint a Rapp ámitásai által elvakított együgyű németek társaságát, kiket csábításaival önhasznára forgat, szellemi elnyomatásban tart, s kiknek a Rapp elhunytával lehetetlen el nem oszlaniok. Mások különböző nevetséges oldalokkal festegetik őket, az egész társaságot a demokráciái elvekkel ellenkezőnek, monarchiai igazgatás alá vetettnek, respublikában veszedelmes példánynak s egyes ember szabadságát megszorítónak tartják.

A *rappisták* vagy *harmoniták* társaságának fő elvei: a tökéletes egyenlőség, minden keresmény közössége, elkülönözött vagyona senkinek nincs, minden a közösségé. Mindenkinnek egyforma jussa van a mindig felosztatlan maradó vagyonhoz, egyformán használja azt, de mindenkinnek a munkálkodás akármely nemében egyformán kell igyekezni, dolgozni, közvagyon szerzetére. Heverő tag nem lehet a társaságban, mindenki ereje s felfoghatósága szerinti munkát tartozik vállalni.

A környék Beavernél kezdve az Ohio mentében hegyes és sziklás, néhol lapályok terülnek el a partok mellett, másutt erdőkkel borított, egybe szorult hegyek és sziklák között halad az Ohio. *Economy* felé közeledve nyíltabb lett a hely, de csak a partok mellett szabadabb az erdőtől, az útnak egy csavarodásával a sűrű erdőkből egyszerre oly különös vidékre bukkantunk ki, mely egészen példátlan Amerikában. A felszántott földek, elkertelt legelők, gyümölcsfák a szántók közt Németország vidékeit juttatták eszünkbe. »Ez az *Economy* határ« - mondta rappista útitársunk egész meglepéssel. A nagy határ, míg szemünk érte, lécezetekkel látszott körülkerítve lenni, s kapun érkeztünk be, mely megint példátlan Amerikában, hol egy határ sincs elkertelve, s mindenütt szabad a menetel.

Haladtunkban bámulásunk mindinkább nevedett. A roppant földeken 50-60 eke szántott, tovább válogatott szépségű szarvasmarhák legeltek az elkertelt réteken, másutt a legszebb merinói juhnyáj, megint csikók, tehéncsordák, mind különböző kertelekben s oly nagy csoportokban, mint a magyarországi nagy uradalmakban. Az úton több csoport munkásokat találtunk: Rajna melléki svábok, németes öltözetben. Kazal szénák, asztagok, téglavető s más gazdasági épületek állottak széjjel a mezőben. Ha előre nem tudjuk, hol járunk, azt kellett volna hinnünk, hogy valamely vagyonos nagyúr gazdasági uradalmába léptünk. Beértünk *Economy*-ba, ahol meglepetésünk még inkább növekedett. A faluban gyönyörű széles utcák, két rend fasorral, egyformasággal épített egészen új emeletes lakházak, de a németországi városok régi stílusában. Minden háznak egyforma nagyságú veteményes kertje, hátul a víz partján különböző nagy épületek, egy pompás vendégfogadó, egyszerű templom a helység közepén, s az egésznek oly kinézése s rendezkedése, mint az európai városoké.

A fogadóban megállván, rappista útitársunk fogadott, jelentette, hogy ő a fogadás s a társaság egyik gazdája, s ajánlotta szolgálatját. Néhány perc múlva jelentette, hogy az ifjú Rapp úr szólni akar velünk. A beszélgető teremben várt reánk. Magas, köpcös férfi, mintegy negyvenesztendő. Öltözetje, ábrázata s magaviselete igen egyszerű és oly valami vonások arcán, melyek belső egyenességet sejtítenek. Németül köszöntött minket. Nyilatkoztattuk neki bámulatunkat az eddig látottakról, ideutazásunk célját, és hogy az öreg Rapp urat s társaságát akarjuk ismerni. Örömmel ajánlotta készségét, s vezetett, hogy elébb atyjával ismerkedtessen meg...

Előre tudva a Rapp történeteit és viszontagságait, ki e társaságot eddig példátlan elvekre alkotta, ki 1200 embert mint egy próféta Württembergből e vadonba áthalhozott, azokat csupa szellemi uralkodása által egybe tudta tartani, s szegénységből ily virágzó állapotba emelte, bizonyos rendkívüli tekintetű s komolyságú embernek vártuk lenni. S íme, belép a szobába egy egészen ősz, hetven esztendő körül lévő, nagy gombos, hosszú, régi szabatu kaputos ember, hosszú nád pálcával, lépései elevenek, sűrű, ősz szemöldökei alatt tüzes kék szeme, ábrázatvonásai rendkívüliek, ajkai mosolygók, mozdulatai csupa egyszerűség. Az öreg németül köszöntött minket, s szíves kézszerítése után leültetett. Semmi úriságot nem találtunk ugyan benne, de ahelyett volt oly valami ezen egyszerű emberben, mely tiszteletet gerjesztett, s az egész figyelmet magára vonta. Az öreg svábos dialektussal beszél németül, hangja kitűnőleg zengő.

A társaság elébbi lakhelyem majdnem csak gazdaság s állattenyésztésre fordította igyekezetét, de itt szélesebben terjedt ki. Egy posztó- és karton-, erőmív-készítő, kendertörő gyárt, ser- és pálinkafőzőt s nagy lisztelőmalmokat épített. Minden munka gőz által megy véghez, részént Angliából hozatott, részént itt készült erőművekkel. Míg a gyárok épületi készültek, a társaság kiválasztott tagjai Európa és Amerika nevezetesebb gyáraiba széjjel voltak küldözve tanulni, azok mellé megindításokkor nagy költségen nevezetes ahhozértöket hozattak, kiktől a társaság tagjai mindent megtanultak, s most szinte minden munka csak a tagok által folyt.

Előbb is a posztó- és kartongyárokat néztük meg. A kerekek gőzerőműv által hajttnak, valamint a közel lévő lisztelőmalmoké is. Ezen gyárok a társaságnak mintegy 32 000 dollár tiszta hasznót hajttnak évenként, s azonkívül a tagok köntösbéli szükségait is kiállítják...

Másnap a gazdasági épületek megnézésére indultunk ki. A rakott csűrök, cséplő és szóró machinák, lentörő gözzel, istállók s több más gazdasági intézetek oly tökéletesek s oly nagyba víve minden, hogy a társaság igyekezetének ezen ága is mustraiskolául szolgálhatna. A férfiak nagyobb része a gazdaság különböző ágaiban osztja fel magát, s mindenik a maga osztályát vetélkedve folytatja. Szinte mindenféle kéziművekből is műhelyek vannak, hol a társaság számára minden megkívántatókból raktárok állnak. Amely tagnak öltözeti darabra vagy egyébre van szüksége, a köztárból veszi azt. Senkinek nincs kiszabva ugyan törvény által a maga illetősége, s mégis a közvélekedés tiszteleténél fogva senki a közös jóval vissza nem él, s amint hallottam, vetélkedés neme van köztük, hogy ez vagy amaz tag a köztársaságból mely kevéssel éri meg. Reggelenként a mészáros mindenik tag házához elküldi a família nagysága szerint a húst, így a lisztet a molnár. Veteményt ki-ki természet kiskertjében, s mindazt, mit a társaság nem természet, a köztárból viszi mindenki. Megnéztük azon selyemgyárt is, mely eperfák által mintegy három esztendeje indult meg.

Betértünk néhány házhoz is a szobák elrendelését megnézni. Ez mindenütt egyforma, két nagy és két kisebb szoba, kamara és pincéből áll. A háznál csak az öregek és gyermekek maradnak nappal. Reggeli harangozaskor mindenki siet a maga vállalt munkájára, s azt felvigyázatot s unszolás nélkül folytatja. A társaság némely tagjai a termékek és készítmények eladásával vannak megbízva. A bízottak évenként választatnak, és sáfárságokról számolnak. A főfelügyeletet az ifjú Rapp viszi, ki a kereskedelem nemei kitalálásában igen szerencsés. A társaságnak most kétmillió dollár vagyonánál többje van szerzemények és készpénzben, mely mindig felosztatlan marad, s tovább gyarapodik.

A gyermekek nevelésére s az iskola elrendelésére igen nagy gond fordítottak, kivétel nélkül minden gyermeknek iskolába kell járnia, hol az írás és olvasáson kívül nevezetesen természethistóriát, technológiát s gazdasági előismereteket tanulnak. A társaságban egy tag sincs, ki írni és olvasni ne tudjon. Hogy a gyermekek korán munkássághoz szokjanak, az iskolatanító vezérlése alatt mindennap egy órát dolgozniok kell. Tavasszal egrest, veresszőlőt s azután gyümölcsöt szednek. Az iskolai könyvek nyomtatására a társaságnak műhelye van.

Van egy szerencsen família is, melyet a társaság váltott ki rabszolgaságból, s most annak tagjai is szabad emberek. Az új tagok esztendeig próbaidőt állnak ki, s akkor, ha valamelyik félnek nem tetszik, megválnak egymástól, s az ily tag magával hozott vagyonát is elviheti.

Felmentünk végre az új szőlőhegybe. A tőkéket Franciaországból s nagyrészt Magyarországból hozatta ide a társaság. Az ifjú Rapp nagy vélekedéssel van Magyarország termékenysége iránt, s arról örömet kívánt kérdezősködni. Kedves volt ugyan hazánkról beszélhetni, de újra felébredt fájdalom, hogy hazánkat ez is, s más is csak termékenységéről ismeri. Valahányszor Amerikában írt geográfiák akadtak kezembe, mindig legelőbb Magyarországra nyitottam, de azt vagy csak Ausztria név alatt kaptam meg, vagy mellékesen szinte mindenikben csak ennyi van mondva: »a very fertile country« (egy igen termékeny ország).

Hazajöttünkben a szőlőből, a társaság tovább gyarapodása iránti nagy terveit beszélte el az ifjú Rapp úr, mert ő úgy hiszi, hogy míg a tagok ily egyszerű életet folytatnak, politikába nem elegendnek, társaságok el nem oszlik. Panaszkodott azon balítéletekről, melyek nevezetesen Németországban elterjedtek rólok, hogy Brockhaus Lexikona őket ábrándozóknak nevezi.

Az útleírás ezután áttér a gazdag angliai gyáros, Robert Owen alapította amerikai utópista-kommunisztikus telep ismertetésére.

„Owen [neve] fordulván elé, ki New-Harmonyt megvette Rapptól, s ő is hasonlólag a vagyon közösségén állította társaságát, kérdezősködtünk Owen iránt, de Rapp úr a vásárláskori egybeütődések miatt nem kedvezőleg ítélt róla.

Az Owen társasága megint egy különös jelenet Amerikában, és sokban hasonló Rappéhoz. Owen Angliában született, s ott nevezetessé tette magát egy új nevelési rendszer behozatalával. Skóciában, New-Lanarkban ő állította a híressé lett gyapotgyárat. Ott egészen különös gyarmatot formált napszámosaiból. A felszedett szegény gyermekeket iskolában tanította a Rousseau Emiljéből s Robinsonból szedett elvek szerint. A gyarmat lassankint 2300 főre szaporodott, nevelési elveit kiadta ezen cím alatt: *A new View of Society*. London 1813. [A társadalom új szemlélete.] Ő az egész emberiséget egy munkás családi egyesületté kívánta formálni. Vallásbeli gondolatai a papok figyelmét magokra vonták, s sok pennaharcba elegyedett emiatt. Végre el kellett hagynia Skóciát és Angliát, s nagy ideái valószínűsítésére ő is Amerikára fordította szemeit. 1824-ben megvette Rapptól New-Harmonyt, s oda alkotta társaságát.

Az Owen társaságnak is a vagyon közössége a főelve, de ő ellensége lévén minden felekezetnek, melyek vallás nevezet alatt annyi rosszat szültek a világon, nála minden ember azt hiheti belsőjében, ami tetszik. A jussok egyformák, de egyformán köteles is minden tag a társaság fenntartásán munkálódni, hogy minden egyes személy jóléte bátorságosíttassék. Rapp elvei is ezek ugyan a társaságról, de ő nemcsak a személyes jólétre törekvést, hanem a vallás köteleit is bevette társasága fenntartására, melyre Owennél semmi figyelem nincs.

A shakerek, a Rapp és Owen társaságai három különös új jelenetek az emberiség történetében, s ha fél századot még fennállhatnak, nagy tanúságai lesznek a filozófiának, s a politikának sok elveit megcáfolják...²⁰

Ittlétünk alatt harmadnapig szünteleni nézés s tudakolással valánk elfoglalva, s még sok látni és hallani valónk maradt. Economy a gyakorlati filozófiának s életnek nagy iskolája! Mindazt, ami itt gyakorlatban van, s világos következményekben előttünk áll, ezen egyszerű erkölcsök, csendes háziaság, világi fényről lemondás, s mégis az élet vagyonaiban bővelkedés, mindezek csak kegyes ábrándozási álomnak tekintődhetnének, ha itt valóságáról meg nem volnánk győződve. Ha ezen társasági rendszer nem akadályozza-e az elme magasabb kifejlődését? Ha nem gát-e a magosra törekedésnek? Ha a szabad akarat büszke önérzelmét nem zálogosította-e el? És ha, nem ad-e mégis nyugtot a léleknek e szünteleni munkás élet, a világ hiúságainak ily megvetése, e biztosított jólét s ezen patriarchális egyszerű örömök? Mindezekről azon egy elme, különböző helyzeteiben, talán mindig különbözőleg fogna ítélni. Én bámulással s egy filozófiai új felfedezéssel gazdagodva hagytam el e helyet. S inkább örvendek az itten látottaknak, mint minden szalonok titkai megtanulásának.”

Utasaink Bostonban furcsa emléket találtak: egy vándorló francia cirkusz a szabadságharcos Thököly Imre fejedelemről szóló lovas némajátékot mutatott be. Ez jól mutatja, hogy Thököly harcának emléke másfélszáz év múlva is élt, még Amerikában is. A könyv erről így ír:

²⁰ Rapp és Owen telepei nem sokáig állottak fenn, de a shakerek kicsiny felekezete ma is megvan.

„Bostonba estve érkeztünk meg. Amint a külső városba értünk, egy liqueur áruló kivilágosított boltjából, játékszíni hosszú cédulán különösen feltűnt nekem, nagy betűkkel ezen játék hirdetése: »Tekeli, the Hungarian Prince« (Thököly, a magyar herceg). Meglepett hazám emléke, s kedves volt gondolatomban, hogy itt is látom nevét említeni. De végére járván azután a játék kimenetelének, elszomorított megtudása, hogy valamely vándorló francia lovaskomédiások Thökölynek a német katonák előtt egy malomba beszorulását, s onnan lisztes zsák helyett lett kivitelét s megmenekedését, igen silány előadással mutatgatják.”

Magyarjaink Bostonban találkoztak valakivel, aki a világjáró kalandos magyarral, Benyovszky Móriccal 1785-ben az észak-amerikai Baltimore-ban találkozott.

„Cambridge-ből visszatérve a massachusettsi állam vicegubernátorához, Winthrop úrhoz mentünk ebédre. Az öreg úr nagy örömmel fogadott, s lelkesedéssel említette, hogy hazánkfiát, Gróf Benyovszky Móricot jól ismerte, s vele barátságban élt, míg ő Amerikában időzött. Kedves volt ugyan nekünk hazánkfiát ily magasztalva hallani említeni, de egyszersmind pirulnunk kellett magunkban, hogy Benyovszky 1783-ban Franciaországból Amerikába jött által, s Baltimore-ban telepedett meg, hol az odavaló kereskedőkkel egyezésre lépett, hogy ha őt Madagaszkár visszafoglalásában segítendik, bizonyos kereskedői elsőséggel fognak bírni. Ezen egyezések következtül a baltimore-i kereskedők az Intrépide nevű fregattot felkészítették, mellyel Benyovszky 1785-ben általment Madagaszkárba, hol 1786-ban a franciák ellen oltalmazva magát, sáncai közt agyonlővetett.”

A Niagara-vízeséshez hajóztukban utasaink először láttak indiánokat. Sorsuk burkoltan a magyar sorsot juttatta eszükbe: az idegen uralom alatt pusztuló indiánok az ugyanígy pusztuló magyarral azonosultak az író látásában.

„A víz partján várva hajónkat, egy csoport csónakot vettünk észre a város felé közelegni s a parthoz érkezni. Ezek a mississagua törzsbéli indusok voltak, vadászni mentek a szigetekre, s Kingstonban kiszálltak eleséget vásárolni. Csónakjaik (kenu) vékony deszkából egészen bevonva fakéreggel, igen különböznek a fejérekéitől. Mindenikben egy család ült gyermekekkel, vadászkutyákkal, fegyver, sátor, vadbőrök és eleséggel megterhelve. Az indus bőre veresrézszínű, hosszú fekete hajuk különösen sima, természetük csontos. A férfiak csinos vadbőrös posztóköntösben kiléptek a partra és vásároltak. Az asszonyok a csónakban maradtak, színök ezeknek is rézszínű, sima fekete hajuk vállokra bocsátva, cifra apró csiga- s gyöngyfüzetekkel egybefonva: némelyiknek soknemű apró csigákból s gyöngyből hosszan lenyúló fülbevalója; melleken s derekokon különféle cifraságok, lábok sokszínű gyönggyel kirakott mokasszin papucsban. Midőn mind visszaültek a csónakba, vezetőjük után egy csoportban ellibegtek a víz mentében. Szegény indusok! Hazátokban már idegenek vagytok, eleiteket legyilkoló ellenségeitek már idegen vándoroknak tekintenek benneteket!”

Ugyanitt francia, ír és ausztriai kivándorlókkal is találkoztak. Az író ezeknek a sorsát is a magyarságéval azonosította. Minden szava mögött ott van a magyar vád az elnyomó Habsburgok ellen.

„A parton végig néhány száz kivándorolt várakozott a hajóra tovább haladhatni. Ott ültek portékáik közt a szabad ég alatt, idegen földön, ismeretség nélkül, elhagyva régi hazájokat, s még nem tudva azon helyet, hol új honjuk leend. Ezeknek egy része az angol igazgatás költségén, nevezetesen Irlandból jött által, megtelepedni az angol Kanadában, a kormánytól kiosztott földeken. Más része Angliából, Skóciából s Európa különböző részeiből önnön erején költözött ki, a szabad országban keresni új hazát magoknak. Meglepő nézlet ennyi kivándorlót a hajókon s a partokon látni! Az Óceánon által nagyobb részének nincs módja külön cabinétot fizetni. Ott, a harmadik osztályon, a hajó közepén lévő nagy teremben, portékáik közt, egymás hátán tolongva szigorognak. Magoknak kell ételmökről gondoskodni, mely az utolsó hetekben kevesedik, vagy el is fogy. Midőn partot értek, még messze vannak céljuktól, s messze bé kell vándorolni, hol olcsóbb a megtelepedhetés.

Az Óceánon által s azután is többször kellett ily kivándorlókkal utaznunk, s mindig elfogódott szívem, midőn reájok tekintettem, s magamat sorsokba gondoltam. Rettentő érzés örökre, éspedig kéntelenségből hagyni el a hazát! Jaj annak, ki meleg szívvel, ki képzelődésének egész erejével csak hazáját hordozta kebelében. Ki éjjeleinek álmát, vágyásinak mindenikét, gondolatának legboldogabb fellángolásait csak neki szentelte, s sírjántúli dicsőségét is hazája emlékében osztotta meg! Nem képzelek kínzóbb helyzetet, mint aki szívének ily érzelmeivel szakad el hazájától, idegen éghajlat, idegen nyelvűek s érzetűek közé száműzve önmagát, hogy e visszaemlékezetnek gyötrő, örök harcában éljen.

De ezen kivándorlókat talán az örökösen nyomott szegénység kényszerítette e lépésre, melynek súlya alatt nem is voltak képesek kifejezni hazafi érzelmeiket, vagy talán nem is csatolta semmi érzelm az azon földhöz, hol jogaik már születésökor meg voltak tagadva; hol meglehet, csak a levegőt és étel-italjokat tarthatták tulajdonoknak. Vagy talán hatalmasok üldözése, a kiváltságosak nyomása, lelkesmereteik szabadságának megtagadása kényszeríték egy szabadabb hont keresni természeti jussaik gyakorolhatására.

Vagy végre azok számából lehetnek, kiknek pártja a politikai pályán elvesztette ügyét, s most a győző fél által tolatva s üldöztetve sietnek ezen új hazába, a minden politikai pártokat egyesítő, az egész emberiség menedékhazájába.”

Az egykorú magyar olvasó e könyvben találhatta meg a Niagara első jó magyar leírását. Bölöni Farkas Sándor kitűnően írja le a világ megismerésének, a világjáró utazásnak azt a vágyát, mely benne él minden emberben.

„Senki sincs talán, ki serdülő ifjúságában, midőn boldogsága képeit festegeti, fel ne tenné, s azt is ne remélné, hogy egykor nagy utazásokat is fog tenni. Emlékezem ily álmodozásaimra gyermekkoromból a földleírás tanulása alatt. Emlékezem, mely óriási képekben rajzoltam magamnak a Niagarát, s midőn álmodozásim közt festegettem a világ meglátandó tárgyait, csudálatosképpen Amerika és a Niagara is mindig a nagy képbe elegyítette magát. De korom haladtával a nagy képből sok vonás észrevétlenül kitündögélt, sokat azokból egybevontam, a cifraságokból sokat kitöröltem. A Niagara vonásai is szinte elenyészett volt a több cifraságokkal, s íme, most partjai felé közelgek, megint gyermeki örömmel, s ifjúságom álmainak felsugárzásai közt!

Kiszálltunk végre a szekérből aggodalmas várakozással, s a *Niagara Falls Pavilion* pompás vendégfogadóban vettünk szállást. A Niagara körüli fogadók oly pontokra építettek, honnan mindenikből kinézés van a zuhatagra. Mindeniknek ablaka folyosókkal a vízesés felé

fordulva, s a négy emeletű épület teteje is nagy sétálóhely. Siettünk a felső emelet folyosójára lepillantani az örvénybe. Borzasztó mély mormolás hallatszott fel, magas párafelleg emelkedett s tornyosodott lebegésében a mélység felett. Egy tenger zuhant le a szirtek tetejéről, s alatta tejszín habözön pezsgett és hánykódott a szikladarabok közt. Félóra után a bámulásnak azon aggodalmaival szálltunk le, mint midőn valamely hirteleni meglepetésünkör nem találunk bensőnknek szót, s magunkba vonulunk a tárgyat felboncolni, rendbeszedni s gondolataink fonalát feltalálni.

Délután vezetőt vettünk, s azzal indultunk a part felé. A fogadóból erdős, meredek hegyen kell leereszkedni kerengő grádicsokon a partig. A természet eredeti vadságában van hagyva, de néhol a fák közül megpillanthatni az esés különböző részeit. Vezetőnk azon pontra vitt előbb, melyet »Table Rock«-nak neveznek. Egyszerre a zuhatag irtóztató partjain álltunk! S az Óceán képe egész dühében s borzasztó hánykódásai közt tűnt fel emlékezetemben. Tekintettünk fel a folyamra, hol miként a zsilip zuhanása, mely a nézést is ragadja maga után, zúdult a temérdek megkékvült víztömeg a sziklaoromig, hol torony magasságú oszlopformákban s más ezer változatokban a mély örvénybe zuhant, akarat ellen megint ragadván magával a szem nézését is. Tekintettünk a mélységbe, hol már pezsgő tejhabbá vált a fenn égbék víz. Tekintettünk e borzasztó örvénybe, hol, mint mikor benn dörög közel zivatart jelentő ég, mély zúgás s mormolás közt forrnak és zuhognak az egymásba sodródó kerengők, s egymást elnyelni küzdenek. Néztük s különböző pontokból soká tekintgettük a természet ezen borzasztó csudáját. Bámulásunk minden ponton nőtt, s minden ponton új, borzasztóbb szcénát²¹ fedeztünk fel.

Elnémulva s azon bánattal hagytam el e helyet, hogy amit itt láttam, soha elbeszélni, sem leírni nem leszek képes. Azon festések és rajzolatok, melyeket eddig a Niagaráról láttam, csupa mázolásoknak tetszettek az eredetihez képest, s minden leírás hasztalan hozzátétel és utánózása a valóságnak. Két nap mulattunk a kanadai parton, s a különböző nézletpontokból mindig újabb bámulandó tárgyakra találtunk. Felmentünk a partokon addig, hol az Erie tavából eredő Niagara folyam zúgója kezdődik. Mintegy fél mérföldre a zuhatagon felül az óriási víz még egész csendességében folydogál, de hömpölygő lassúsága mutatja rejtett mélységét, azt a temérdek mennyiséget, mely alább a nagy zuhatagot, az Ontariót és tovább a roppant Szent Lőrincet [e két folyamat] formálja, s az Óceán egy részét örökös friss vízzel tartja. Szélessége itt alig egy mérföldnyi. Alább haladtában lassanként szorulnak egybe partjai. Sziklák kezdenek kitünedezni fenekéről, melyek közt harsogva zúg keresztül. Minden lépten láthatólag sebesedik már, s jaj annak, kit árja becsavarhatott. Mint a zúgó elkezdődik, a folyam közepén áll az úgynevezett »Kecskesziget« (*Goat Island*), melynek felső részénél kétfelé oszlik a folyam, s az egyik ága formálja a kanadai kataraktát, a zuhatagot, mely »Lópatkó«-nak is neveztetik, a másik ága az amerikai. A sziget végén alól oly zúdulással halad a szirtek közt, mint a malomzsilip vízének sebessége, s omlik le 174 láb meredek szikláról a mélységbe. A leomló mennyiség Európa akármelyik folyamánál kétszeresen több. A híres Dr. Dwight felszámításaként mintegy 85 millió tonna víz esik le egy óra alatt.

De a legpompásabb, vagyis legirtóztatosabb nézlet a zuhatagot alulról szemlélni. A parton vezetők laknak, kiknél köntösöket lehet találni a lemenetelre. Felöltöztünk egészen viaszos-vászon köntösbe, mint valami zsákot egybekötözték, s csak szemünknek maradt helye. A mélységbe levezető grádics egészen be van fedve, hogy menetel közben a gyengébb fejűek meg ne szédüljenek. Mintegy kútba ereszkedve, mély zúgás közt soká kerengtünk, míg végre a zuhatagon alól mintegy 30 ölnyire kiértünk a világosságra. De mely nézlet bámitja el itt egyszerre minden érzékeinket! Mint midőn álmunkban veszedelem közt forgunk, sziklák

²¹ Szcéna a. m. jelenet.

tetején állunk, s még egyszer minden erőnket egybeszedjük menekedhetni, s zsibbadozva rebbenünk fel - éppen olyan helyzetbe tevődnek az érzékek e kút-grádicsból kibukkanva, világosságra lépve! A szív mintha megdöbbenne, segedelemért tekint körül az ember, s nem mer mozdulni helyéből. A szó nem hallik többé, s csak intésekkel foly a beszéd.

Lassanként oszlott rémülésünk, feltekintgettünk a fellegekből omolni látszó vízoszlopokra, s tekintettük az alattunk mormoló fejrőrvényt, lépegettünk közelebb a nagy tömeghez, de a közelítés szikladarabok közt borzasztó és veszedelmes. Vezetőnk minden lépten intette a vigyázatot, s igenis elevenen képzeltek az itt történni hallott szerencsétlenségeket. A többek közt még azon különös természet-játékot is formálta a zuhatag, hogy azon roppant sziklát, melyről lezuhan, felső párkányától kezdve benn a gyomrában egészen kiásta, s belsejében mintegy három ölnyi barlangot fűrt árkus²² formára. Hozzájárul ehhez az is, hogy a felülről eső víz sebessége miatt nem esik egyenesen, hanem esésében egész árkust formál, s eszerint a szikla barlangja s a víz közt néhány ölnyi üresség marad körösded. De ez a barlang tele örökös záporral és szélkerengésekkel. Midőn csendes az idő, s akinek elég merészsége s lélekzete van, behaladhat egészen az árkus alá. Közelgettem s bévergődtem néhány, lépésnyire, de egyszerre zápor és kerengő szél csapott szembe, lélekzetem nehezült, s siettem visszatérni. Nincs nyelv és ecset, mely a természetnek itteni jeleneteit leírja.

Midőn megint felértünk a partra, viaszos köntösünk mellett is egészen ázva voltunk, s elménk és képzelődésünk tele oly képekkel, milyenekre ritkán találunk az életen által.”

Szabadságrajongó, négerbarát írónk ír az afrikai Libéria néger köztársaságról. Ezt amerikai néger rabszolgautódok visszatelepítésével, emberbarát társaságok közadakozásból teremtették meg. Ír az Atlanti-óceánban levő Antillák szigetsora keleti oldalán, a néger rabszolgázadás megteremtette San Domingo néger köztársaságról is, hogy az 1830 és 1848 közötti évek, a szabadságkorszak nagy jeliségéről írasson. Az útleírás ugyanis a néger rabszolgakérdésre több helyen visszatér. Elmélkedéseit ezzel fejezi be:

„Egész másfél század alatt közönséges vélekedés vala a fejéreknél, hogy a szerecsen alábbvaló, mint a fejrő, hogy értelmi művelődésre nem képes, s a szabadságra nem megérlelhető. S íme a Szent Domingóiak miként megcáfolták ez állítást! Libériában és Szent Domingóban oly értelmes feketékké válnak, mint akármelyik fejrő, s igazgatások elveit oly szabados alapokra állították, mint az Egyesült Államok. Minden elmélkedések ellenére igaz marad az, hogy az embert a szabadságra és művelődésre csak a szabadság érlelheti meg!”

Baltimore-ban utasaink megismerkedtek egy ottani, olaszliszkai magyar származású ékszerésszel. Király volt a neve, de ezt már angolul „King”-nek írta. Elhagyta Magyarországot, mert mint parasztleányt a liszkai szolgabíró, Józsa György deresre huzatta. Bölöni Farkas Sándor, az erdélyi ember nem ismerte a Józsa Gyuri néven ismeretes, erőszakosságairól és különösségeiről híres-hírhedt egykorú kiskirály nevét, akiről utóbb sokat írtak. Amit itt bölöni Farkas Sándor leír, az az 1848 előtti idők jellemző kis képe.

„Egy különös ismeretség tette még nevezetessé baltimore-i mulatásunkat. Vettem észre, hogy a többi sétálók közt egy igen csinosan öltözött úr néha figyelmesen hallgatja beszédünket. Végre is hozzánk szólott, hogy ezelőtt még harmadnappal látta nevünket a bárban, s azóta

²² Árkus a. m. ív.

mind keres, hogy velünk megismerkedhessék, mivel ő magyar, Királynak hívják. Igen örvendettünk ez új ismeretségnek. Király úr keveset beszélt már magyarul, németül meglehetősen. Hosszas viszontagságait s idevetődése történeteit elbeszélte. Magyarországon, Liszván született, Tokaj környékén. Még Magyarországon laktában utazásokat tett Oláhország, Konstantinápoly felé és Németországba kereskedés végett. Egy ideig porosz szolgálatban volt, mint katona, melyet elhagyván, megint kereskedését folytatta. Angliában, Manchesterben három esztendeig lakott. Amerikába csak utazásképpen jött által, de igen megkedvelte, s végképpen itt kíván maradni. Szülői és atyafiai még élnek Magyarországon, kiket még egyszer szándékozik meglátogatni...

Király úr Magyarország földjéről s az ottani könnyű életmódjáról mindig magasztalva szólt ugyan, de látszott, hogy hazája neve bizonyos keserű emlékezettel van egybekötve. A szokások, törvények, nemesség privilégiumai nem tetszenek neki. Valami Józsa György nevű vármegyei tiszttel kedvetlen jelenetei lehettek, mert a név említésekor mindig bosszús érzésre fakadva magyarra fordította a beszédet, hogy a dialógus annál festőbb legyen:

- Itt nem parancsol Josha Gijuri, itt nem kiáltja: »Hajdú, hoz ki pad, fekj le, Királ, huszonöt neki!«»

A honvág siettette magyarjaink hazautazását, noha amerikai barátaik figyelmeztették őket a téli hajóút veszedelmeire. November 25-én szállottak egy új vitorlás hajóra, melynek ez volt első útja. A szél, a hátukban keletkező téli vihar kedvező volt: a hajó repült, de a nagy hullámzástól világjáróink sokat szenvedtek, úgyhogy „már inkább a megváltó halált kívánták, mint a további kínlódást”. December 15-én, húsz nap alatt értek partot a francia Le Havre-ban, ami vitorlás hajóval 1831-ben valóságos „record” volt.

HARASZTHY ÁGOSTON ÉSZAK- ÉS KÖZÉP-AMERIKÁBAN (1840-1841 és 1846-1869)

Az erdélyi bölöni Farkas Sándor 1831-ben tett utazása után kilenc esztendőre, 1840-ben Haraszthy Ágoston vitorlázott át az óceánon Észak-Amerikába. Benyomásait és tapasztalatait ő is megírta 1844-ben megjelent kétkötetes útleírásában.

Életéről, működéséről, könyvéről és titokzatos haláláról sok mindent írtak. Életrajzírói a magyar reformkorszak „kiváló személyiségének” mondták, olyannak, aki „e nagy idők „fia” volt. Könyvéről azt írták, hogy az „híres volt és gyűjtő hatású, minden szavát szabad szellem lengte át”. Haraszthy Ágoston élete különbözik a korszak lelkes magyar reformereinek tevékenységétől. Útleírása azt mutatja meg, hogyan látta Amerikát egy magyar ember a múlt század derekán. Könyve érdekes kortörténeti dokumentum.

Mokcsai Haraszthy Ágoston (1812-1869) a Bácskában született, ahol apja jómódú birtokos nemesember volt. Az 1830-as évek végén a pesti egyetemen volt joghallgató diák, majd Bács vármegye ajánlatára a bécsi magyar nemesi testőrség főhadnagyi rangú tagja lett, egyidőben a szintén testőrködő Batthyány Lajossal, az 1848-as első magyar miniszterelnökkel. Ezután Budára került, József nádor udvarába. Közben megtanult németül, franciául és angolul.

Huszonnyolc éves korára beutazta Nyugat-Európát, majd - mint maga is írja - nem csekély részben bölöni Farkas Sándor 1834-ben megjelent könyvének hatására, rokonával, dobosi Halász Károllyal Észak-Amerikába vitorlázott, tekintélyes mennyiségű kőrmöci aranypénzt vivén magával. Egy fiatal, világjáró angol lord és egy amerikai orvosdoktor társaságában bejárta Észak-Amerikát, az akkor fellendülő új városokat, de lóháton, az úgynevezett „Vadnyugat”, a „Wild West” indiánok lakta, akkor még érintetlen természeti állapotban levő őserdeit, végtelen füves síkságait, a prairie-ket és a tóvidéket is. Az „amerikai tempó”, a rohanó gazdasági élet, az Újvilág ipari és kereskedelmi fellendülése érdekelte. Ugyanakkor azonban vonzotta Észak-Amerikának a civilizációtól mentes maradt régi világa, a Vadnyugat is. Ez volt az ő regényessége. A hatalmas termetű fiatalember kitűnő lovas és vadász volt: indiánokkal együtt részt vett kalandos jávorszarvas-, medve- és bölényvadászatokon is.

Wisconsin államban vásárolt egy kisebb birtokot, ugyanakkor egy dúsgazdag angollal társulva tekintélyes nagybirtok feles tulajdonosa lett. Ezen a birtokon várost alapított, mely hihetetlenül hamar fellendült, mint erről alább részletesen olvasunk. Egy rövid esztendő leforgása alatt dúsgazdag lett. Két esztendő elteltével haza vitorlázott, megírta könyvét, mely 1844-ben jelent meg, ezután pénzzé téve öröklött bácskai birtokát, apjával és feleségével együtt újra átvitorlázott Észak-Amerikába. Így arannyá tett magyarországi vagyonát átmentette az Újvilágba. Nem volt politikai menekült, legkevesbé 1849 utáni honvédemigráns, aminek néhány tájékozatlan életrajzírója hitte.

Wisconsini birtokrészét hatalmas haszonnal eladva, 1849-ben a Csendes-óceán melletti dús földű Californiában telepedett le, 1866-tól pedig a közép-amerikai Nicaragua köztársaság spanyollakta területén vásárolt birtokán élt. Californiai birtokán, de Nicaraguában is - itt a Kordillerák déli lankáján - tokaj-hegyaljai tőkéket ültetett. Kitűnő gazda volt, hegyaljai venyigékkel való ojtással megnemesítette az akkor még kezdetleges amerikai szőlőművelést. Több angol és spanyol nyelvű röpiratot írt a bortermelés és a szőlőművelés fejlesztése érdekében. Az egyik californiai lap ezért nevezte „az észak-amerikai szőlőművelés atyjának”.

Több-kevesebb szerencsével sokféle vállalkozásba fogott. Voltak nagy rizs-, kávé-, kakaó-, banán- és cukornádültetvényei, volt cukorgyára, cukornádból gyártotta az ottani ősi módszer megjavításával az igazi rumot. Parti járatú és folyami gőzhajózást is teremtett Californiában, majd Nicaraguában állampolgárságot szerzett, Californiában megválasztották a parlament képviselőjévé, tagja lett a gazdasági bizottságoknak. Nicaraguában őserdei irtást végezve, bútorgyártáshoz való mahagónifát termelt, volt fűrésztelepe is. Beutazta az Atlanti-óceán szigetvilágát, az Antillákat.

1869-ben halt meg, ötvenhét éves korában.

Haraszthy Ágoston útleírása 1844-ben jelent meg Pesten, két kötetben, vagy hatodfélszáz oldalon (Utazás Éjszakamerikában). A két kötet borítéklapját egy-egy acélmetszet díszíti: az egyikken hullámozó tengeren háromárbocos hajó, a másikon délszaki pálmaerdő, melyben frakkos, cilinderes, európai ember ver sátrat, holmija ládákbán, zsákokban ott van a fűben. A két rajz az utazás és a kivándorló megtelepedésének a képe, az utóbbi nyilván Haraszthy Ágoston városalapítását jelképezi.

Haraszthy művének első kötete a tulajdonképpeni útinapló, a második kötet nagyvonalú ismertetés az Egyesült Államok gazdasági életéről, melyet számtalan statisztikai táblázat és kivándorlók számára való gyakorlati útmutatás egészít ki.

Első útja alkalmával az amerikai háromárbocos Samson postahajóval 1840. május 10-én vitorlázott ki Londonból New York felé.

„A hajón, a második helyen számos kivándorló nyomorgott: angol, irlandi, skót, hollandi, bajor, hamburgi, württembergi, szász, francia, hannoveri stb. gyermek, asszony, férfi, öreg vegyest hömpölygött egymás közt, tengeri nyavalyában sínylődve. Összes számuk 252-re ment.”

A hajóút New Yorkig pontosan hat hétig tartott, a Samson befutott New York kikötőjébe. Miután az első hónapokat a keleti partvidék megismerésének szentelte, Haraszthy Ágoston két útítársával 1841 tavaszán lóháton indult neki az indián „Vadnyugatnak”. A Mississippin indián „canoe” csónakon eveztek lefelé egy régi erődig, Crawfordig, melyet száz esztendővel azelőtt az indiánok ellen építettek a honfoglaló angol bevándorlók. Egy francia-indián „halfbreed”, azaz félvér vezetőt fogadtak fel, cafrangos indián szarvasbőr ruhát csináltattak fejenként tíz-tíz font puskaporért, jó puskákat, csereberére való ajándékholmit: bicskát, gyöngyöt, csörgőket, zsebtükröt vittek magukkal.

Az indián félvér vezető nyomokat talált, melyek egy wigwamhoz vezették a bolyongókat.

„A wigwam közepén tűz ége, körüle apró karók valának leverve, a karók s oldalfalak közti tér pedig famohval vala megrakva, s fölibe medve-, bölény-, farkas-, róka- s egyéb vadbőrök terítve, melyek, mint látszott, ágyul szolgáltak, mert rajtuk több gyerek hevere...”

[Az indiánok] arcai félig vörösre voltak festve, különféle húzásokat és rajzokat mutatva. Hajuk szinte apróra vala befonva, a homlokon elül egyenesen elvágva, a hajhoz pedig vékony szarvasbőr-szíjjal egy keskeny pléhtok kötve, s ebbe néhány fácán- és fogolytoll dugva, mintegy vitézség jeléül. Az idegennek e tollak szolgálnak ismertetőjelül a férfi- és nőnem közt; az arcvonásokból csak huzamos köztükléte után tudhatja meg a nemkülönbséget, mivel a nők arca szintoly széles és durva, mint a férfiaké.”

A winebago törzs főnöke látta vendégül az utasokat.

„Két izmos fiatal férfi a főnök lábához ült, egyik márványból faragott nagy pipát, hosszú s mintegy két hüvelyknyi vastag szárral, másik egy baltát, úgynevezett tomahawkot, tarta kezében.”

A főnök beszédet mondott:

„- Hogy híreimet hallottátok, nem csodálom, hogy eljöttetek, szeretem, s azért velem fogtok egy barátságpipából dohányozni, egy bőrről enni, egy bivalyszarv tuhalakuhából inni, egy szarvast vadászni; látni fogjátok lovamat futni hasonló sebességgel, mint a hajított tüzet, látni fogjátok nemzetem által a diadalmas kígyótáncot járni, s mindent, amit nemzetemnél egy vendégnek adni szokás, megnyertek. Ha pedig azzal visszaélni találnátok, akkor meg fogok veletek tomahawkkal életre-halálra vívni, s meggyőzvé benneteket, mi kétségtelen, fejbőreiteket címereim közé akasztom - fejezé be a wigwam előtt álló egyik oszlopra mutatva, hol számos fejbőr szarvasbőrszíjra fűzve lógott.

Elérkezett a békepipa elszívása: most az egyik ör főnöke pipájára egy darab parázst tőn, ki is néhányszor bodor füstöt ereszte a pipából, lerázá a parázst, egy nagyot szívott, s az egész füstöt reám, mint hozzá legközelebb ülőre, oly erősen fúvá, hogy szemembe, orromba

nyomult. Mindjárt köhögni kezdék, szemem könnybe borult, és már fel akarék kelni, midőn tolmácsunk reám kiálta, vegyem el a pipát, szívjak egyet belőle, s a füstöt fűjjam a mellettem ülőre. Ez nagy kívánság volt ugyan, de meg kellett tennem, mert előttem álltak a fejbőrök, s a főnök szavai: »Ha nem viseljük magunkat úgy, mint nemzete szokásai kívánják, életre halálra meg fog vívni velem, fejbőrömet lefejtendi.« Ez, gondolám, mégis rosszabb volna, mint a pipázás, s a pipát nem kevés félelemmel kivevén a főnök kezéből, oly keveset, mint csak lehet, szívék belőle, s a füstöt mellettem ülő társamra bocsátám. Már honomban is elég erős dohányt szívtam, milyen a kapadohány is, de az semmi az indiánok dohányneműjéhez képest, melyet kinikkinek hívnak, s egy fanem gyökerének héjából készítenek. A csemetegyökér héját ugyanis lefosztják, s napon megszáritva porrá törik, és úgy szívják. Erejére nézve hasonló a paprikához, s színe is oly verhenyeges sárga.

A barátságpipa kézből kézbe ment, míg ismét a főnökhöz került, ki mint előbb, egy nagyot szívott, s a füstöt reám bocsátá, a pipát kezembe adá, a dohányzás folytatása végett. Én azt szinte tovább adám, mint előbb, de már alig valék képes ülve maradni, minthogy az egész wigwam forgott velem, a hideg veríték csorgott arcomról; annyit azonban még láthaték, hogy két társam nem kevésbé szenved, mert a doktor igen gyenge pipás volt, s nem kis aggály fogott el, midőn őt életjel nélkül hátradőlni látám.”

A főnöknek utasaink átadták az ajándékokat.

„Ezen ajándék állt egy bicskából, vörös posztóra felvarrt szánkacsörgőkből és egy kis pisztolyból, miket nyugodtan, mint neki járó adót vett tőlünk át, de bárhogy iparkodék a nyert ajándékoni örömét titkolni, ezen öröm félreismerhetetlenül mutatkozott arcvonásain. Nemzete szokása szerint, a csörgőket vállán keresztül magára akasztá, a vörös bőrvet, melyben a pisztoly vala, derekához csatolá, és a bicskát szinte az övbe tevé. Ezután megrázkódott, s mind ő, mind a körülálló indiánok nagy tetszéssel hallgatták a csörgők egyszerű harmóniáját.”

A főnök medve vadászatra hívta meg utasainkat.

Villámsebességgel ment, és sűrűségekben, mocsarakon, dült fákban mint a szellő repült át, s végre megállván, mondá vezetőknek: »Itt fogunk medvéket vadászni; ezen idő tájban rendszeren ide szoktak jönni.« Egypár perc múlva látánk egy nagy medvét kijöni... A főnök emelt tomahawkkal a fa tövében várta azt. Amidőn karjával elérheté, oly súlyosan csapá tomahawkját a medve lapockájába, hogy az állat iszonyú ordítással lezuhant; most a főnök nyílsebesen mellé szökött, a medve a másik lábával utána nyúlt, de azt a vadász kikerülvén, tomahawkjával a másik lapockáját is kettévágta; mire a medve egészen lerogyván, amaz reá ugrott, s a fejét kettéhasította. Ezen fényes győzelem után a főnök egyet füttentye, s eddig mozdulatlan feküdt őrei felugorván, gyorsan, mint szarvasok termettek a főnök mellett. A medve, hátulsó lábaira állítva, nyolc lábnál magasabb leheté, s négy mázsát nyomhata; szőre oly gyönyörű fekete vala, hogy szinte tükröződött.”

A medve vadászat után jávorszarvas-vadászat következett. Több száz indián bekerített egy nagy „wapiti” szarvascsordát, és belehajtotta egy tóba, csónakokon is üldözve őket. Haraszthy Ágoston két barátját a riadtan menekülő, hatalmas lapátos agancsú szarvasbikák felöklélték, és megtaposták. Közben lőttek pumát is. Ez a hiúznál nagyobb, vérengző, vastag lábú vadmacska, nevezik „oroszlánnak” is. Haraszthy Ágoston párducnak mondja.

Utasaink elhagyva a winebago törzset, a „fox”, vagyis „róka” indiánok nyugatra fekvő területére lovagoltak át. Az első ilyen indián

„szálas, izmos férfi, mintegy harmincéves vala, minden öltözet nélkül, vállán keresztül egy íj és tegez akasztva, s az ebből kilátszó nyilakat festett tollak ékesíték; bogárfekete haja vad fürtökben derekáig ére, melyekhez külömbféle színű tollak valának erősítve; mindenféle színekkel tetovírozott testén vadállatok látszának ábrázolva, arca rézszerű, de vonásai szabályosabbak valának, mint az eddig látott indiánokéi; pofacsontjai nem álltak ki annyira, mint a winebago törzsöknél; szemei, széles képét tekintve, aránylagosak valának, s orra lapos ugyan nagy orrlíkokkal, de nem kellemetlen alkatú; fülében vállig lecsüngő rézkarikákat viselt; tekintete vadságra, bosszúállásra mutatott. Lova alig lehet 14 markos²³, melyről hosszú lábai egész földig lógtak le. A főnök mintegy ötvenéves lehete, termete magas és izmos vala, s oroszlanerő néze ki inaból; egészen meztelen, kezében tomahawk, a feje nagy sastollakkal vala ékesítve; széles arcán három nagy sebhely mutatkozott, füleiben több apróbb függőkkel két nagy füllengő csörömpölt, mely egy kávés findzsa aljnyi nagyságú lehete; tetovírozott testén külömbféle ragadozó állatok látszának, és erős inait még inkább emelék; körülé, mint egy őrsereg, több zord tekintetű fiatal indián állott. Békességben ritkán élnek, s gyakran a Csendes-tenger melléki orosz birodalomban lakó nemzetek üldözésére mennek ki. Kitűnő nyilazók, az apróbb zuhatagoknál is, hol a halak felfelé ugrálva, magokat egy percre a vízből kivetik, az ily halakat majd mindannyiszor keresztülfúrnak nyilaikkal, sőt kacsát röptében sokszor elejtenek. A gyermekek már ötéves korukban nyilazni taníttatnak, s apjukat vadászatra kísérik. Itt is minden terhet a nők viselnek, ők termesztik a kukoricát, s kapálják földét, mi igen terhes, mert a vaskapa vagy ásó felette ritka, s ezek helyett kőkapákat használnak.”

Haraszthy Ágoston fenti megjegyzéséhez tudnivaló, hogy Alaszka és ettől délre a Csendes-óceán partja, le Californiáig, 1840-ig cári orosz terület volt. Haraszthy leírja az indiánok egyik táncát, a „kígyótáncot”.

„Van egy kerek réztáblájuk, melyen sok apró csörgő függ. Ezen réztáblát a főnök, vagy ha ez részt nem vesz a táncban, másvalaki kezébe fogja: minden táncoló egy bőrt köt derekához, melybe mellette álló társa fogózik, majd oly formán, mint nálunk a rác kolénál [kólónál²⁴], csakhogy ez nem kerékben, hanem sorban megy. Most a vezető csörgetni kezdi a réztáblát, mi a zajt neveli; a táncolók lábaikkal először lassan dobognak, azután jobban, jobban, míg a zaj mindig nagyobbodik; a csörgőt verő táncos vezeti az utána tomboló tömeget mindenféle figurákban; hol lehajolva, hol félgörcbülve megy, hol lefekve csúszik előre, a többi mind utánozza mozdulatait: néha összebonyolódik az egész sor, s ismét kibontakozik, mindenféle hajlongások s a szabadon levő egyik kéz- és arcnak különmemű jártatása közt; végre a moraj a legmagasb fokra hág, s kiállhatlan ordítássá válik, s az egész föld reng dobogásuk alatt, mert néha három-négyszáz ember vészen részt a táncban...”²⁵

²³ Marok: lovak nagyságának mérésére használt hossz mérték-egység, mely valamivel több, mint 10,5 centiméter.

²⁴ A kóló a délszlávok nemzeti körtánca.

²⁵ Az indián tánc vallási jellegű körtánc volt, melyben a harc és a győzelem, a dús vadászsákmány, a termékenység stb. taglejtéses jelképeivel akarták a „nagy szellemtől” mindezt kikönyörögni.

A „róka” indiánusok lovaikat külön tanítják be a bölényvadászatra. Egy hegyre érvén, gyönyörű prairie terjedt lábainknál, melyen, nem kis meglepetésünkre, néhány ezer bölényt látánk csendesen legelni. A főnök egyenesen egy, a csordától kevéssé távolabb legelő bölénynek tartva, mintegy kétszáz lépésre közeledék hozzá; a bölény koronként felüté fejét, a felé jövő lovagra nézve, s ismét tovább legelt. Midőn a vadász mintegy száz lépésre volt, sebesen kezde vágtatni az őt most figyelmesen néző vad felé, tizenöt lépésre érvén, reá lőtt. Amint látszék, megsebesíté. A fegyverdurranásra tüstént megfordult a ló, és ellenkező irányban egész erejéből vágtatott, a megsebesített bölény pedig utána. A lovas koronként hátra tekintve, fegyverét gyorsan megtölté, s látván, hogy a bősziült állat közelít, egyet füttylene, mire lóva tekervényesen kezde száguldani, mint a nyúl az agár előtt. Ezáltal kétszer-háromszor megfordítá a bölényt, mely nagy testével képtelen vala az ügyes kis lovat követni; így csalogatá egy ideig a gyakorlott vadász üzőbe vett martalékát, midőn egyszerre lovát bal térdével oldalba nyomván, ez hirtelen megfordult, s megállott. A bölény nem lévén képes oly hirtelen megállani, midőn a főnök előtt néhány lépésnyire elsurrant, ez fültövön célba vevé, s földre teríté, azután pedig lováról hirtelen leugorván, fejét tomahawkjával kettéhasítá.”

A rada-jakate törzs területén Haraszthy Ágoston vadlovakat is látott. Ezek tulajdonképpen elvadult lovak, magas termetű, úgynevezett musztángok.

„A spanyolok és indiánok közti háborús idő alatt a mexikói spanyol gyarmatból számtalan nemes fajú lovak a vadonba szökdöstek el, hol a vad ménesekkel összekeveredvén, szép és magas lófajnak adtak létet, s nemritkán lehet látni 15-16 markos andalusiai alkatú lovat a vadonban élő gazdátlan ménesben. Megkértük a főnököt, mutatná meg, miképp szokták ezen vadlovakat kézre keríteni, mit ő nagy készséggel teljesíté. Építenek egy nagy aklot, a hátulsó részében egy kisebbet, melyet zöld gallyal raknak körül, hogy emberi kéz által alkotottnak ne lássák. Itt egy szelíd lovat több napig igen jóltartanak, mely csakhamar ide szokik, azután kivezetik, s oly helyen, hol vad ménes legel, elbocsátják. A ménnek ezen lovat tüstént üzőbe veszik, az egész ménes utána fut, s a szelíd lovat, mely egyenesen az akolnak veszi útját, az egész sereg követi; most a lesben fekvő indiánok felugrálnek, elállják a kaput, az egész ménest a kisebb akolba szorítják, hol pányvakötéllal, magyar módon fogdossák a lovakat, s a szebbeket kiválasztván, a többbit kibocsátják. Az indiánoktól ily lovakat meg lehet venni egy 6-7 dollárt érő puskán, melyek megszelídítettvén, mint hintólovak nemritkán 200 dolláron adatnak el.”

A Mississippi felső folyásának vidékén járva, Haraszthy és két társa egyszer csak gyönyörű tájra érkezett.

„Sack-Prairie átellenében egy magas hegyre érvén, a legszebb kilátás lepe meg bennünket. Bámulva jártattuk szemeinket a természet e remekén, s elragadtatva csaknem mindhárman egyszerre kiáltánk: »Ó, fenséges!« S e látvány valóban az is vala, mert hosszas utazásom folyta alatt sem Európában, sem Amerikában a természet műveit oly tündöklő nagyságban nem szemléltem, s lelkem teljes meggyőződéséből mondhatom, hogy szebb hely a világ bármely részében nem létezhetik.

Átkelvén a vízen, ámbár fáradt és törött valék, nem nyughattam, s összefutám gyorsan a folyó szélén s néhány mérföldre beljebb a prairiet. Gazdag zsíros földre csakhamar megerősíté véleményemet, hogy ha valaha város épülend e ritka szépségű folyó partján, itt lesz annak

helye. Vacsorához ülénk, s ennek bevégeztével, kíváncsiságomtól késztetve, ismét kimenék a part szélére. Szép est vala, s szakonként csak a wipporwill (kellemesen csevegő éji madár²⁶) gyönyörű hangja zavara meg a mély csendet. A hold sugári ezüst szint árasztanak a túlparton emelkedő magas hegyekre, és e gyönyörű látványtól elragadtatva, késő éjig andalgék a magányban, míg végre nyughelyemet felkeresve lefeküdtem; de bármennyire is el valék fáradva, az álom mégis kerülé szemeimet; egy megfejthetetlen vágy fogta el lelketem e táj iránt, s elhatároztam, itt egy kis birtokot vásárlani.”

A hely, amelynek szépsége az utasokat ennyire elragadta, Wisconsin államban, a Mississippi-be ömlő Wisconsin-folyó torkolatánál fekvő Sack-Prairie városka közelében volt. Haraszthy rögtön nyélbeütötte a vásárt: 640 észak-amerikai „sore”-nyi földet vásárolt meg, acrejét három dolláron, fizetett tehát 1920 dollárt, kétharmadát készpénzben, egyharmadát New Yorkban vásárolt posztóban, amiért a birtokvásárlásnál - mint írja - háromszoros pénzt nyert. Egy amerikai „acre” - mint Haraszthy írja - egy „bánsági hold föld”, vagyis az 1200 négyszögöles „magyar hold” mintegy héttized része. Haraszthy tehát mintegy 550 magyar holdnyi birtokot vásárolt. Azonnal társult vele Mr. Bryant, a bevándorolt gazdag angol, aki Haraszthy földjével határos tízezer acre földet vásárolt 30 000 dolláron, fele-fele nyereségre. Társával, Haraszthyval együtt azonnal hozzáfogott a városalapításhoz. A leendő várost „Fair Field” (magyarul „Széptáj”) néven nevezte el. Erről Haraszthy így ír:

„Minden a legnagyobb hévvel kezdetett el: földmérőt fogadtunk a házhelyek s utcák kimérésére; a madisoni hírlap útján mindenféle mesteremberek hívtak meg, s a bevándorlók szinte hírlapok által letelepedésre szólítottak fel. A munka folyton folyt, épület épület után emelkedett, s már látszott a város létesülése, de neve nem volt még. Angol barátom ezt reám bízván, én gyönyörű környéke tekintetéből Széptájnak keresztelém, mely nevet jelenleg is viseli, s az országgyűlésen is az épülő városok sorába e név alatt jegyeztetett be.

Mihelyt az első ház felépült, barátom tüstént ebbe költözött nejével s gyermekeivel. Csakhamar három emeletű nagy vendéglő s egy tágas iskola építettett, egyszóval a néhány hét előtt csendes vidék egyszerre élénk helyé változott. A bevándorlók minden irányból jövének, a folyón rendes kompjárás állíttatott fel, s nem siker nélkül, mert a komp is mindennap szép pénzt keresett. A leendő várostól három mérföldre fűrész- és őrlőmalom építtetett. Míg városunk építése ekképp halada, én minden irányban utaztam, különféle árucikkek, úgyszintén szarvasmarha, ló, birka és szerszámok vásárlása végett, mert minden mesterember azon feltét mellett fogadtatott fel, hogy bérének negyedrészt kapja készpénzül, a többi három rész pedig kész ruha-, cukor-, kávé-, csizma-, sőt marhával is, ha szüksége van reá, fog kifizettetni, ily fizetésmód divatozván mindenütt a nyugaton épülő új helyeken... Vételeimben szerencsés valék, és tetemes summákat nyerénk. Illinois statusban²⁷, mely már régen telepítettett meg, 180 tehenet borjastul és 60 ökröt vásárolván, azokat Széptájra hajtattván, hol a teheneket a bevándorlóknak s tovább a környéken nagy nyereséggel adtuk el, ökreinket pedig földjeink művelésére használtuk.

Minden dolgaink jól sikerültek, nyereségünk már jóval haladá a beruházott tőkepénzt, s társam nem győze eleget hálálkodni, hogy velem találkozott. A lakók számára épített házak kibéreltetvén, 30 procentet hoztak, a főutcákon és a folyó partján egy-egy házhelyet 50-60 dolláron adtuk el, mely nekünk felébe sem került, s reményünk mutatkozott, hogy egy-két év

²⁶ Wipporwill: erős kiáltása észak-amerikai erdei bagoly.

²⁷ Status a. m. állam.

múlva 5-600 dolláron fogjuk eladhatni. Ezek mellett városunk előmozdítására szükséges legfőbb eszköz, egy gőzhajó, hiányzott. Egy ily hajónak készíttetését tervezém tehát társamnak, ki, látván terveim szerencsés kimenetelét, minden javaslatomra örömmel hajolt. Egy gőzös végett tehát Pittsburghbe indulék, de utamban megkínáltattam egygel, mely csak néhány hét előtt készült el, azon folyó azonban, hová szánva volt, némely időben hajózható nem lévén, a gőzhajó tulajdonosa által áruba bocsáttatott. E hír hallására a gőzöst felkeresvén, iránta oly alkura léptem, hogy árának felét, vagyis 60 részvényt 16 000 dollárral én fizettem ki, ugyanannyit pedig az építő tart meg azon feltétel mellett, hogy a hajó a Wisconsin- és Mississippi-folyókon fog járni. Ez alkalommal egyszersmind különféle árukat is vásárlék a Széptájan felállított bolt számára, s most minden megvolt, mi a város sebes növekedését biztosíthatá.”

Haraszthy Ágoston ezzel fejezi be könyvét, amikor a hazautazásra készült:

„Elintézvén Wisconsinban levő új birtokomat illető némely ügyemet, a hazautazásra tevék rendeléseket. Jóllehet már késő ősz volt, s mindenki tanácsolá, hogy december hónapban ne veszélyeztessenem életemet az óceánnak ilyenkor szünet nélkül dülő hullámain, de honom és családom utáni vágytól ösztönözve, nem fogadhatám el barátaim tanácsát; s határozatomban megerősíte még azon körülmény is, hogy felháborodott állapotjukban is kívántam látni a hatalmas óceán dülő elemeit.

Amerikába csupán azon célból utaztam, hogy saját szemeimmel vizsgálhassam e magasztalt országot, s távol valék azon gondolattól, ott magamnak birtokot szerezni vagy letelepedni; de nem tagadom, miképp azon fennhéjázó remény kecsgettete, kereskedési kapcsolatba hozni honomat Éjszak-Amerikával. E reményemet mindinkább valósulni hívém, midőn tapasztalni kezdém, hogy hazám készítményei s termékei közül némelyekre szüksége van az egyesült statusoknak; ide tartoznak: a kender, eperjesi négynyüstös vászon, varrott gabonazsákok, erdélyi s pesti pokrócok, bor stb. Nem mulaszték el tehát semmi alkalmat, egy társaságot alakítani, mely azon világrészben egészen ismeretlen Magyarországgal kereskedési viszonyokba lépne. Iparkodásomnak azon sikere lön, hogy három amerikai nagykereskedő-ház ajánlásomat elfogadá, megígérvén, hogy következő évben egy közülük hazám fővárosába utazand, s engem felkeres, és ha a fentebb érdeklött tárgyak ára ezek kivitelét nem gátolandja, azokból évenként minden bizonnyal egymillió dolláron veendének.”

NOGEL ISTVÁN TERMÉSZETTUDOMÁNYOS KUTATÓÚTJA A KELETEN (1841-1846)

Pesten, 1847-ben jelent meg Nogel István vadász, rovarász, lepkész, múzeumi preparátor útleírása: Nogel István utazása Keleten. Átdolgozta, a függelékekkel bővítve kiadta Schultz testvérpár.

Az útleírást átdolgozó Schultz testvérpár a felvidéki származású, nevét Birányira magyarosító újságíró, Birányi Ákos és öccse, Birányi István volt.

Az utazást a fiatal múzeumi állattan preparátor, Nogel István tette meg. Az útleírást irodalmilag stilizáló Birányi Ákos (1815-1855), Nogel István barátja, tehetséges újságíró és író volt, Kossuth Lajos Pesti Hírlapjának segédszerkesztője, 1848-1849-ben az első magyar harctéri tudósító, a szabadságharc hivatalos lapjának, a Közlönynek B. Á. kézjegy alatt dolgozó harctéri riportere.

A világljáró Nogel István a Magyar Nemzeti Múzeum állattani, növényteni, közettani és főleg rovarteni gyűjtője volt. Életrajza úgyszólván ismeretlen. Hihetően a Felvidékről származott, nagyanyja Miskolcon éledegelt. Ő maga az 1870-es években még életben volt. Mint felvilágosodott, haladó szellemű fiatalembert szoros barátság fűzte a Petőfi megénekelte, 1847-ben elhunyt Vajda Péterhez, a természet és szabadság rajongójához. Természettudományos cikkei 1844 és 1847 között a Világ, a Vasárnapi Újság és a Reform című lapokban jelentek meg.

Mint szóban levő könyvében írja, a Nemzeti Múzeum, illetőleg annak nagy emlékeztető természettudósa, a szepességi származású dr. Frivaldszky Imre (1799-1870) orvos, növényteni, állattani, főleg rovarteni kutató és csigatudós (helixológus) küldte le a török Balkánra és Ázsiába. Gyűjtéseit innen a Nemzeti Múzeumba irányította. Frivaldszky Imre 1848 előtt több fiatal természettudós kutatót küldött le a Balkánra, négy expedíciót szervezett.

Nogel István Széchenyi István ajánlóleveleivel tárcájában, 1841. március 21-én indult el Pestről keleti útjára az Al-Dunára tartó gőzhajón. Orsovánál átszállott egy, a romániai Galați-ba (Galac) menő vitorlás és gőzös hajóra. Útjában mindenütt „rovarászkodott és lepkéskedett”, sok madarat lőtt, kígyókat, csigákat és más csúszómászókat gyűjtött. A Pannonia gőzhajón megismerkedett egy orosz generálissal, aki „a legnagyobb dicséretre fakadt a magyarok jelleme iránt, kik között ő - mint mondá - három évig lakott Bars vármegyében. Örültem, hogy meggyőződésében ez alkalommal is erősödött. De valamint magasztalá a magyarokat, úgy becsmérle, ellenkezőleg, az olaszokat, s nekem szinte fájt, hogy rosszat kell hallanom azon nép ellen, melynek ismerése után hön vágyakoztam.”

A Duna-torkolat, a delta egyik ágán, a mérföldnyi széles Sulina-ágon vitorlázó hajóról utasunk megpillantotta a Fekete-tengert.

„A Fekete-tenger sötétkék árjai már messziről látszanak, s törekedve tolódnak itt a sárgán befolyó édesvíz ellen, és a homokot a Duna torkolatába nyomják a hajózás nagy akadályára, miért is a nagyobb terhű hajók kénytelenek a kijárásnál terhökön könnyíteni, s a kijáráson túl újra rakodni. A Duna-meder homoktól kitisztítása óriási munka volna; a folyékony nagy ér iszonyú erővel rohan, nem hagyja magát feltartóztatni, messziről megzavarja sárgás színével a lomhán egy helyen álló, de hullámsörényét olykor borzasztóan rázó, kábítólag ordító vízoroszlánt.

Alig értünk a tengerre, már engem a tengeri betegség elért: gyomrom émelygett, fejem szédült, kénytelen voltam lefeküdni. Majd minden, ki először a tengerre lép, megkapja a tengeri betegséget, kivált szeles időben; a szárazra lépésnél azonban tüstént megszabadul tőle, mit rendesen igen erős étvágy követ...

A hajón előttem úgy rémlett, mintha Pesttől Sztambulig aludtam volna, és ott valami tündérországban keltem volna fel. Különöseket is álmodtam azon éjjel, oly cifrákat egy bagdadi mesélő sem gondolhat ki soha. Felséges Konstantinápolyt a Boszporról nézni, a különös építmódú faházak különféle színre festve, a fehér mecsetek magas, nyúlánk minareteikkel, az örökzöld ciprusok vetélkedve a magas tornyokkal, mik közül ezen nyúlánk alakzatok úgy tűnnek ki, mint éjjeli pongyolájában az álomjáró nő, ki a holdvilág ölelésére nyúlik felfelé - a sok hajó, számtalan csolnak, a széles Boszpor, a Marmora-tenger, a sokféle nép, ezek mind összevéve különös benyomást okoznak az új vendég keblében, s valóban az ember nem győzi eléggé nézni; de mihelyt a partra lép, úgy látszik, mintha az előbbi látvány tündéralomként múlt volna el. Tanácsos tán úgy tenni, mint egy angol cselekvék, aki tulajdon hajóján jött át

Angliából, és kivitorlázott Bűjükderéig és vissza, de nem lépett szárazra, nehogy a ronda utcák az első benyomást eltöröljék.”

Utasunk Isztambul meglátogatása után a kisázsiai parton kezdte meg munkáját. Megmászta a Bursától (Brussa) délre fekvő Olümposz (ma Kesis) hegyet, melyet tévesen tartott az ókori görög mondavilágban szereplő Olümposznak. Az igazi Olümposz Macedónia és Tesszália határán emelkedik. Nogel az európai embert török módra „ferendzsi”, azaz „frank” néven nevezi, az Olümposz (latinosan Olympus) nevét pedig németesen Olympnak írja:

„Július közepén másztam fel először az Olympra, egy glasgow-i, Clark nevű skóttal; a fölmenet fárasztó a több mint nyolcezer láb magasságú hegyre, hol a természetes út a sok járás következtében mindig jobban romlik. Úgyszólván senki sem látogatja meg a frankok közül Brussát, hogy az Olympra föl ne menne a gyönyörű kilátás élvezése végett, még a hölgyek is kedvelik az oda kirándulást.

A törökök különös véleményyt ápolnak, hogy a frankok nem sajnálják pénzüket és fáradságukat a hideg légű hegy megszemlélésére, mert azt hiszik, amint Brussában másodszori létemkor mondák, hogy a frankok ott pénzt szednek az üregekből, mivel ők már látták, hogy kalapálták a köveket (bizonyosan geognosztákat láttak, kik a kövek alakzatát vizsgálák).

Az első térhelyig, hol az utasok, fa- s jég-hordók pihenni szoktak, harmadfélóráig tart a járás; a hegy alját gesztenyefák fedik, tovább bükkök és az első térhelyen túl fenyők nőnek; az említett nyugpontról igen gyönyörű kilátás mutatkozik a vidékre. Az utas figyelmét a gyönyörű Gögdere völgye vonja magára, mely a legdúsabb növényzettel gyönyörködteti a szemet. Az út mentül feljebb megy, annál nehezebb és meredekebb, míg nem a felső térhelyre jut az ember, mely egy két óra hossz és szélességre terjedő szabad lejtőség, kelet és délről az Olymp legmagasabb csúcsaitól környezve. Vagy két óráig szépen lejtősen, de aztán szédítő meredeken vezet fel az út, minél fogva kik lóháton vannak, lovaikat a mezőn hagyják legelni...

Az első csúcsra felhágva - mely fehér márvány szirtekből áll, s hol a fáradt utast szép Gentiának és más havasi virágok gyönyörködtetik az egész bájos vidékre kiterjedő, meglepőleg szép kilátáson kívül - a tengeren túl tiszta időben egész Sztambulig elláthatni, s az Olymp körüli hegyvonalak úgy mutatkoznak, mint felzúdult tenger hullámai, maga az Olymp közöttök pedig, mint fejedelem leborult alattvalói előtt. Az első csúcstól hosszasan húzódik a hegytető délkeletnek, hol egy tó találtatik; a csúcs alatt éjszának meredek sziklák ereszkednek le, miknek öble szinte tavat képez, mely az előbbivel együtt igen hasonló a Kárpátokon található úgynevezett tengerszemekhez.

Néha felhők fedik az Olympot, pedig a legkülönbébb alakzatúak, mi okot adhatott a görög költőknek, hogy az isteneik gyűl- s lakhelyeül válasszák...

Az Olympon igen szép rovarokra találtam. Utolsó nap kenyerem elfogyván, éhen futkostam az istenek gyűlhelyén, éltető nektárom a felséges olympi víz lévén. Bizony, szinte lelkesül az ember e friss, páratlan italra, s nemhiába megihlető nektáru avatták azt a régi görögök.

Nappal ugyan elég meleg volt, de éjjel kis köpenyem menthetett a hidegtől. Miután négy napot az Olympon tölték, min túl a már nagyon üldözni kezdett éhség miatt sem maradhattam ott, a lefolyt napot egy új pillangófaj felfödözése miatt megünnepelni határoztam el magamban...

Konstantinápolyban a telet Sester Keresztély úrnál, a császári kertek főigazgatójánál töltöttem, kivel mindjárt Konstantinápolyba jöttemkor ismerkedtem meg; télen által kis rovargyűjteményét rendbe szedtem, számára több madarat tölttem ki, s élelmet és lakást nyertem nála. Ezen derék úr asztalánál ritkán hibázott valami utazó vendég, s Magyarhont beszélgetéseikbe gyakran beszórták, mikből kiviláglott, hogy Kína viszonyait jobban ismerik, mint honunkéit, s mégis ítélnék felettők. Leggyakrabban szlávokat emlegettek, azt állítván, hogy a magyar parasztok helyzete csak olyan, milyen volt az orosz muzsikoké, kiket előbb egyesén is eladhattak, vagy urasága egy pár kutyáért is elcserélhetett; de ennek már ott is vége, s csak nagyobb számban lehet őket a földbirtokkal együtt áruba bocsátani. Mennyire tehetségemben állt, mentém hazámat, s némely balvéleményeket cáfoltam, igazítottam, felvilágosítottam.

Magyar népnek egyébiránt odakünn híre sincs (nehány értelmesb s tapasztalt törököt tekintetbe sem lehet venni), s nyelvünkről annyi fogalommal bírnak, valamint én a szibériai jakutokéről vagy a floridai indusokéről. A törökök, kik velünk századokig harcoltak s közlekedtenek, most legkevésbé ismernek bennünket, kivéven a körmöci aranyat, melyet »magyar altin«-nak híják, de nem tudják, honnan ered...

Brussában nagy számban léteznek a félholdas gerlicék, mely fajt Frivaldszky úr utazói a Balkán vidékén fődöztek fel. Ezen galambokból szerettem volna pár tucatot kitönni, de a városban lőni nem szabad. Egy kavász²⁸ jött hozzám, intve, hagynék fel a gerlicevadászattal. Törökhonban nem tanácsos némely madarak s állatokat, például: galambot, gólyát, sas-keselyűt, macskát bántani, mert vallási elveknél fogva tiszteletben állanak a nép előtt...

Ritka pillangókra akadtam, s több napot gyűjtésre szenteltem. A gránátalma-erdőcskén túli szép daphne- s más cserjéktől benőtt hegyen mindig igen ritka rovarokat találtam. Eleinte sok bosszúságot kelle néhány ifjú töröktől csupa fanatizmus miatt kiállanom, minek azzal vettem végét, hogy a falu alatti sziklahalmon, hol igen sok hegyi teknősbéka s kígyó tartózkodik, egypár kígyót fogtam, s velök a kávéházban, melyben rendesen tartózkodtam, az ismét faggatózó fiatalokra néhányat húztam, mire a törökök nagy ijedtséggel hagyták el a kávéházat, s akit a kígyóval megütöttem, alig tudta rémületében pisztolyát derékövéből kivonni, s midőn azt felém irányozná, nagy komolyan elibe tartám a kígyót, mondván törökül, ha el nem takarodik, tüstént megvarázsolom, mire ő meghunyászkodva rejté vissza övébe pisztolyát, s ott hagyta bántatlanul. A törökök iszonyúan félnek a kígyótól, mikkel derviseik különösen tudnak bánni, és a nép őket azért valami felsőbb erővel bírókként tiszteli. Azonnal békével jártam köztük, sőt később baráti viszonyba is szövődtem velük."

Nogel István a kisázsiai Bursa városban megismerkedett Moritz Wagner (1813-1887) német természettudóssal, a müncheni egyetem professzorával, aki bejárta Észak-Amerikát, az Antillákat, Dél-Amerikát és Közép-Ázsiát. Nogelt munkatársul szerződtette kaukázusi útjára. Megismerkedésükről így ír Nogel:

„Feladatom lévén növényeket is gyűjteni, naponkint korán reggel vagy éjjel kimentem a vidékre rovarászni, hol is négy-öt napig mulatván az időt a szabad ég alatt, rendesen megtöltém iskolulámat...

Egy ilyen kirándulásból tértem meg, midőn egy derék ifjú ember jött felém, s kezét egész nyájassággal nyújtván, dr. Wagner szinte utazó természetbúvárt mutatá be magában, s mint monda, leginkább érettem jött Brussába Konstantinápolyból, hol sokat hallott felőlem. Most

²⁸ Kavász: rendőr.

azonnal megkínált szolgálatával, kérvén, utazzam vele illendő napi díjért a Kaukáz-hegyekbe. Darabig fontolgatván a dolgot, miután az ajánlatot igen kecsegtetőnek találtam, részint azon reményben, hogy tán valami magyar eredetű népekre akadhatok, örömet vállalkoztam a derék fiatal természetbúvár útitársául. Minden előforduló költségen kívül havi fizetésül nyolc aranyra s élelemre, vagy enélkül tizenkét aranyra szerződtem...

1842. június 30-án hagyók oda Wagner és én Sztambult, miután rövid búcsút vettünk ismerőseinktől, mit a gőzhajó mindinkább rövidít, nem hagyván időt érzelmekre, mihez gyakorta utazó emberek nem is igen értenek. Előttem legalább úgy látszott, mintha csak szomszéd vidékre mentem volna látogatni, ismerősök körébe, nemsokára ismét visszatérendő. Gondolatink könnyűk valának, hasonlólag a habokhoz, melyek előttünk s utánunk táncolva ide s tova hányatának. Gondolám: mily boldog a szegény, ki minden kincsét víg keblében bírja, ki netán hátrahagyott birtoka miatt nem retteg, s minél kevesebbje van, annál többet remél; mily boldog a szabad ifjú, ki előtt a nagy föld minden része nyitva, s reményei vágyait felülmúlják. Szerencsés könnyelműség! Elfátyolozád előlem mindazon veszélyeket, mik a távol földön utazókat környezik.

Még egyszer vígan legeltetem szemeimet a Boszpor regényes partjain, hol bármennyiszer csolnakáztam is, mégis mindig újabb és szebb pontokra véltem akadni. Figyelmemet a gőzösön, melyre szálltunk, több lapos orrú, kis szemű, ritka szakállú, bő öltönyű ember voná magára, kikkel csakhamar beszédbe eredtem; egyikök kínai uralom alatti tatár, másik egy buharai üzbek s többen afgánok voltak, kik Mekkába jártak zarándokolni. Néhányan déli Szibérián, mások Orenburgból Khiván át tértek hazájokba vissza.

Az idő tiszta, a tenger csendes volt, s az utazók mindnyájan a födélzeten éldelték a meleg ellen hűtő tengeri szél kellemeit, mely a Kaukáz hófödte ormiról lengett. Imitt-amott nagy kereskedő hajókat lehete látni felvont vitorlákkal, mint megannyi várakat - a távolabb esők ugyanannyi pontokul mutatkoztak a nagy térség színén. Azon nap láttam legelőször a verőfényt a tengerben fürdeni. Kedves hazám irányában a lég rózsaszínű volt, hasonlólag a reményhez, melyet jövője felől táplál kebelem. A tenger ölében szállni látszó napról tűzút vezet egész a hajóig, s e vonalon a habok mint megannyi tüzes lények ugrándozva mulattatják a szemet, míg végre, mint mindennek, úgy az elbúcsúzott nap eltűnt sugarai miatt e gyönyörű látványnak is múlni kell, mely a fölkelő holddal ugyan ismét szépen megújul, de ekkor az arany színt ezüst zománc foglalja el.”

Ogyesszába megérkezve, a vesztegzárban - Nogel ezt „veszteglet”-nek írja - egy szegény cári orosz katona nyomorúságát írja le:

„Az őrkatona, mihelyt magamra maradtam, azonnal hozzám csúszott, s igen kért, adnék neki darabka kenyeret. Megkönyörültem éhes kinézésén, s azonnal schweizi sajtot, salamit, kenyeret s néhány narancsot nyújték neki, minek a szegény orosz végtelen örült, s egy részit tüstént meg is ette, a többit pedig egy szögletbe rejtette el. Szegény orosz katonák! Legkínzottabb emberei a földnek! Csekély élelem s tömérdek ütleget alatt majdnem elvesztik emberi képöket. Ama szegény örnek is szerfölött éhesnek kellett lenni, hogy bátorkodott a vesztegleti rendszabályt áthágni, mi ha kitudatik, okvetlen halált von árva fejére.”

A mai hatalmas arányú szovjet erdősítések múltja szempontjából érdekes, mit írt a botanikus magyar a száz évvel ezelőtti Krím vidéki fásításról:

„Odessa körül fölötté nehezen sikerül a fatenyésztés, mivel a föld csak pár lábnyira bír életadó erővel, a továbbad nagyon meszes, hol is, mihelyt a gyökerek alább kezdenek hatni, a fa gyengül, és elszárad. Leginkább tenyészik az akác s olyan fa, mely nem gyökerezik mélyen. Az odessai tágas fűvészkertnek legfőbb célja sok fát nevelni a vidék beültetésére, miknek lombjai aztán némileg enyhelyet nyújtsanak a város lakosainak...

A Krím déli részét vagy négyezer lábnyi magasságú hegyek környezik, miknek alja számos szép angol kert s nyaralókkal díszlik. Az orosz birodalomnak nincs egyhamar melegebb tartománya ennél, hol most a szőlőművelés igen előhalad, s hova Európa minden részéről hordanak szőlőfajokat; Amerikából, sőt Tokajból is mutathat a Krím venyigéket; de az olajfák, dugaszfatölgyek s ciprusfák nem akarnak tenyészni, noha némely ponton oly meleg az éghajlat, hogy több indiai növény minden takarás nélkül kitelelhet. A nikitai országos, vagyis kormányi kertben egy igen szép libanoni cédrus tenyészik...

Augusztus elején a jajlákon²⁹, hol Wagner úrral több napig tanyáztunk, meghűtém magam, minek váltóláz lőn következménye, melyet ritka ember kerül el a Krímben ott létének első éveiben. Betegségem vagy tizennégy nap tartott, mely idő alatt a várost nem hagytam el, s időmet leginkább a tengerszélen, a kősziklákon üldögélve töltöttem, hol a tengerzúgás nekem igen nagy örömet szerzett, s kéjelegve néztem a nagy víztükörbe, mely szélcsendkor a föllegek mindenféle színét visszaragyogá, zajláskor pedig a hullámokat már messziről lehete látni, miként gyűrűznek a part felé, hol aztán fehér habokká töredezték, mire a víz, magával sepervén a tengerszéleni kavicsot, a parttól ismét visszavonult, elannyira, hogy tíz-tizenöt lépésnyire is be lehetett a tengermederbe menni, mígnem egy másik szélvonal azt újra a parthoz torlasztá, mi iszonyú zúgást, morajt okozott, vegyülten a kavics éles csörgésével.”

Nogel István, a magyar reformkor szabadságrajongó magyarja, felháborodva ír a cári orosz deresről, a botozásról, a „gonosz rendszerről”.

„Gyakran néztem szívem legnagyobb fájdalmával a botozásokat, mik Oroszországban oly sűrűek, mint nálunk a jónap-kívánás, s elmélkedtem a gonosz rendszer fölött. Történjék bármi csínyszerű eset, néhány embernek biztosan lakolni kell, még ha legártatlanabb is. Így a simpheropoli kormányzó, táncvigalmat adván, egy ezüst számovárja elveszett, minek következtében a palota három bejárásánál állott mind a három ór megvesszőtetett, mert a kormányzó azt állítá, hogy az örök közül egynek bűnösnek kell lenni; azonkívül a többi házi cselédnek mint személyraboknak hátáról is levették a számovár árát.

Becsületérzetétől kell tehát az ártatlant megfosztani, hogy a föllebbvalóság tekintélye megmentessék - még a legigazságtalanabb ügyben is. Mindig elpirultam, valahányszor ilyeket hallék, mert hisz honomban is még csak néhány év előtt az uradalmi s megyei tisztek minden felelősség nélkül verették a szegény védtelen parasztot, sőt magánosok is találtak, kik sokszor legnagyobb apróságért, önkényleg veretik s verik önmagok cselédeiket, és az ifjakkól is tanodáinkban minden becsületérzést kivesszőznek.”

Nogel részben a német Wagnerrel, részben magányosan végigjárta és -kutatta a Kaukázus alját, megmászta az óriási havasokat, bejárta Feodoszija - tatár nevén Kafia -, Kercs, a Kubán tatárlakta vidéke, Vladikavkáz (ma: Dzsaudzsikau) területét, az abház, karacsajtürk,

²⁹ Jajla: hegyi legelő.

csecsenc és cserkesz falvakat. Járt Jekatyerinodarban, Uszlabinszkajában, Sztavropolban, Alekszandrovszkban és a Terek-folyó vidékén.

Nogel természetesen ír az akkor már cári kézen levő Georgiáról - a mai Grúz Szocialista Szovjetköztársaságról - és két nagyobb városáról, Tifliszről (ma: Tbiliszi) és Erivánról (ma: Jereván). A régi Tbilisziről így ír:

„Délnek kopár, meredek hegybe épülve, egy része amphitheatráisan, félkörösen emelkedik; az utcák elég szélesek, a házfödelek laposak, s derék néha látni, miképp a hegyoldalba illesztett házak tetejéről szamarak s borjúk tekingetnek le az utcára. Tifliszt 1795-ben a perzsák egészen elpusztították, mely alkalommal egy ott tartózkodó magyar orvos is perzsa fogságba jutott, de azóta nagyon fölépült a város, s több csinos épülettel bír. Szépnek mondhatni az eriváni piacot, hol a főkormányzói lak áll s droskák (oroszbérkocsifaj) tartózkodnak; dicsérhetni meleg fürdőit; kiemelhetni két bazárát (áruhely), görög és örmény templomát, melyeken középről kúpalakúlag kurta, vastag torony emelkedik. Az Óváros széleit mosó Kur bal partján, híd előtti sziklán létezik egy kis vár, mely katonai laktanyául s tömlöcökül szolgál. Itt kezdődik, meredek domb oldalában egy kis térségen, mely közönségesen »na pészok« (»a homokon«) nevet visel, az új Tiflisz, leginkább kézművesek és korcsmárosok lakhelye, hosszas utcájával, melynek egyik sora kősziklák alatt, másik a gyakran nagyon áradó Kur partján van építve, különös tekintet adván e fekvés az egész helynek. Ezen költői benyomást még inkább emeli a sziklák sík tetején álló, s leginkább georgiaiak által lakott Palota nevű városrész, egy nagy sárga kormányépülettel. A Kur jobb partján kelet-délre Tiflisz előtt, a várost úgyszólván körülkaroló meredek hegyen van egy terjedelmes várrom, hol most lőportár s néhány őr lakása létezik.”

Nogel ír a georgiai viseletről is:

„Ruházatuk egészen különbözik a többi kaukázai népekétől. Fejüket cukorsüveg alakú, fekete báránybőr sipkával takarják, köntösük merinó posztó, vagy abából készült, melynek majd bokáig érő ujjja a vállról függ le, s maga a köntös derékhoz szíjjal köttetik; nadráguk bőre van szabva, bakancsuk magas sarokkal ellátva, nagyon hegyes, felgöbült orral. Láthatni náluk több igen pompás, arany és ezüst hímzetű s drágakövekkel kirakott öltözeteket, mik szerfölött kiemelik a különben is nyalka, szép, bajuszos georgiaiakat. A tatárok szintazon öltözetet viselik, csak hogy szakállt hordanak, s ezt vörösre festik...”

A georgiai nők elhíresült szépségei a világnak, kiknek hírének nincs tán, ki nem hallotta volna - jelenlegi divatuk szerint hosszú ruhát viselnek, s efölött kék, zöld vagy más színű bársony-köntöst drága prémezettel, néha ezüsttel, arannyal zsinórozva. A leányok lobogó fonott haját s pártát hordanak, mihez a képöket leplező tüll van letűzve. Láttam köztük valóban remek szépségeket - megközelítőket az emberi képzelet ideáljaihoz -, csak az föltette kár, hogy a természet ajándékozta szép arcot festéssel, mit egyáltalában mindnyájan használnak, kora hervadásra készítik elő.

Georgia különböző fekvésű vidékeket foglal magában: majd sík völgyeket képez, hol víz, fa, fű nagy bőségben található, s gazdagon terem búza, kukorica, rizs; majd a Kaukáz déli ormaira nyúlik, hol a vetések nem minden évben érhetnek meg, mivel új hó éri a még éretlen gabonát, s a hegyek közti gyakori esőzés elrothasztja azt; léteznek részek, mint Tiflisz körül és a Kur mentében keletnek, hol a hegyekről lefolyó csermelyeket s folyókat csatornába vezetik

a hegyoldalakon szőlővenyigék, szántóföldek nedvesítésére, mi nélkül nem terem semmi, mivel a hőség nagy, s esők nem járnak.

Georgiának igen jó lovai vannak, mik közt a karabagiak leghíresebbek; továbbá számos erős bivalai, melyeket leginkább szántásra használnak. Találtak azonkívül tevék, sertések, juhok, kurta lábú s rövid szarvú tehenek s mindenféle apró házi marhák. Vadállatok sorából vannak leopárdok s néha tigris, mely Perzsiából téved át, s nagyon sok medve, meg farkas, róka, hiéna stb. A kaukázsi hegységben néha bölények, szarvasok, őzek, vadkecskék, melyek egy pár szarva 30-40 fontot is nyom, nyulak, mókusok s más apró emlős állatokból néhány új faj; de számosabb a madarakból, hova tartozik a szakállas saskeselyű, a sárga s hamuszín ölyv, a sárgakörmű vércse, mely nagy számmal költ a Kur partjain, mindenféle fogolyfajok, sok vadlúd és vadkacsa s egyéb vízimadarak. A növényekből hasonlólag számos szép s egészen új faj létezik ott, miknek egyenkinti elősorolása futólagosan véghez nem vihető. Rovarokból szinte sok különös s új fajt mutathat fel a tartomány. Gyümölcsstermést illetően sem áll a legutolsó tartományok közt, mert bizony bőven található mindenféle gyümölcs, csak nem a melegebb égaljat kívánó keletiek, ú. m. narancs, citrom, törökszilva - noha némely földírók ezeket is tulajdonítanak neki.”

A XVIII. században egész Európát végigjárták a mindenütt ismert úgynevezett „magyar csudadoktorok”. Világjáró szlovák „olejkárok”, azaz „olajos tótok” voltak, akik főleg Turóc vármegyéből indultak világgá, eljutottak az afrikai Egyiptomba és Észak-Amerikába is. Levendulával illatosított pálinkájuk volt a mindenre jó csudaszer, aminek a neve egész Európában „Magyar Királyné Vize”, latinul „Aqua Reginae Hungariae” volt. Nogel itt, Ázsia szélén, a Kaukázus alján, Tifliszben találkozott velük.

„Midőn a Kaukázon keresztül mentünk, azt gondolám, én vagyok a legelső magyar, ki a hegység hátát gázolja; de milyen nagy volt meglepetésem, midőn Tifliszben több tót hazánkfiaival találkoztam, kik mindennemű apró árukkal kereskednek. Szemembe tűntek leginkább a Turóc megyei hátsó gyógyszerészek (turecki likárok), kik kölni vízzel s életessentiájokkal mindenféle betegségeket jól-rosszul gyógyítanak, s nemcsak Oroszország minden részeit bebarangolják, hanem Perzsiába is elmennek egész Iszpahánig. Ezen emberek mindenütt vengeriknek (magyarok) híják magokat.”

Az 1840-es években még éltek a Napóleont leverő Kutuzov tábornagy 1812. évi hadjáratának öreg orosz hadastyánjai és egykori francia hadifoglyai. Nogel ilyenekkel is találkozott Georgiában.

„Lakásunk Tifliszben egy Jean Paul nevű francia hadastyán házában volt, ki mint fogoly maradott Oroszthonban, Tifliszben egy német gyarmatosnőt vett feleségül, hol jelenleg mint vendéglősnek jól megy sorsa, s gazdagtól-szegénytől egyaránt tiszteltetik. Ezen hadastyán gyakran mutogatott a karján egy sebet, melyet rajta az »ungeri«, azaz magyar gránátosok ejtettek. Szegény jó öreg! Szemei mindig könnyekbe lábadtak, valahányszor Napóleon szóba hozatott...”

Priutinhoz félóranegyednyire fekszik egy orosz hadastyánokból alakult gyarmat, hol engem egy orosz vén harcfi mindig nagyon szívesen látott, s tiszta lakában olykor hetekig tartózkodtam. Ezen nő hadastyánok mindegyike 100 ezüst rubelt s földet kapott a kormánytól, magoknak házakat építve, mezei gazdaságot üznek.”

A cári parancsnokság két kozákokat vezényelt ki a vándorló magyar kutató védelmére. A fiatal Nogel boldog volt a Kaukázus világában. Így ír a világtájtáráról és a szabad kutatás öröméről, és a kaukázusi szabadságot elnyomó cárizmusról:

„Így járkáltam vagy húsz nap a legszebb tájakon, bú s gond nélkül éldelve a természet gyönyöreit, céloim minden szép helyen érve, kívánságom minden érdekes bogár vagy pille fogásánál teljesítve, s emellett a vidék minden vadállatát, mit csak puskámmal elérhettem, enyémnek tekintve, s korlátlan hatalommal parancsolva két embernek, kik vak engedel-mességgel tartoztak, s jóban rosszban velem egyaránt osztoztak. Felhágván egy nyolc-vagy tízezer láb magas havasra, honnan a vidéket lábaim alatt láttam, s a lemenő nap fénybe borítá a Kaukáz égbe merengő ős ormait, mintha tűzsugárral akarná megkoszorúzni e hőst, ki fejét a zivataroknak bátran teszi ki, s lakában szállást ad a szabadságnak, mely ellen Európa egyik legnagyobb hatalma fél század óta mindhiába küzd; ilyenkor fejedelemnek véltem magam, gazdagnak minden szükség s óhajlás nélkül: a sok gyönyörű növény mint ismerőst üdvözle, s örültem mindennek, mi körültem volt.

Felhágtam a havasra, mely vagy tíz-tizenegyezer láb magas lehetett, mert több száz lábnyira hó fedé ormait, s ama tájon tízezer lábnyi magasságra a tenger színétől kezdődik az örökös hó. Közepén a hegynék igen szép virágzatú kaukázusi rhododendronokat találtam, s a kilátás ritka szép volt a környező kisebb hegyek közé, hol nagy tavakat lehet itt-ott látni. A hegy oldalait nagyszámú havasi virágok boríták kellemes tarkaságban, s teteje felé, közel a hóhoz, hol fű még gyéren nőtt, legritkább bogarakat gyűjték nagy mennyiségben.”

Nogel bejárta a Fekete-tenger partvidékét, eljutott Batumi, Trabzon és Samsun kikötőig. Tizenhat hónapig járta Ázsiát Wagner professzor oldalán. 1843 nyarán tértek vissza Isztambulba. Nogel itt a szultáni kertekben vállalt munkát. 1846 tavaszáig sokat vadászott, főleg azokra a költöző madarakra, melyek őszidőn Magyarországról vonulnak a meleg délre és keletre.

„Konstantinápoly tájéka valóban érdekes tárgyakat nyújt a vadásznak. A Kisázsiból Európába s innen visszahúzódnó vándormadarak költözési nyugpontul a Boszpor és a Dardanellákat választják. Különös azon ösztön, mely e madarakat vezérli a tengeren a legkeskenyebb helyekre, hova nagy számmal gyűlnek, aztán fürjek, erdélyi s arany szalonkák, gólyák, sőt gödényeket (pelikán) is számtalanszor lőttem a hegyeken, midőn pihenésre szálltak. Ezen nagy vízimadár, mely a Tisza ártérein seregenként tanyázik, Magyarországot szeptember elején szokta elhagyni. Sok ritka apró madáron, például az örvös pacsirtán, sziklafürjén s más egyebeken kívül, táplál a vidék közönséges foglyokat, fácánokat, több ritka sas-és sólyomfajt, de legközönségesb az a sas, mely a kutyákkal együtt lakomázik a szemétdombokon, s ekképp a vidéket mindenféle dög és tisztatlanságtól mentté teszi, mely oldalú hasznossága miatt a töröktől tiszteletben is tartatik, mint hajdantan az egyiptusiaknál. A vizeket tömérdek sirály lakja, melyek a jövő-menő csolnakok előtt úszkálnak, s majdnem az evezőlapáttal elérhetők. Mulatságos látványt nyújtanak e vízimadarak, midőn a Konstantinápolyban oly gyakori ágyúdörgések hangjaitól felriasztva, nagy zajjal s tekergő keringéssel emelkednek föl a légbe, vagy midőn darab húsért vagy másvalamiért nagy lármával kergetik egymást, vagy a vízben csapdosó szárnyaikkal ebugatáshoz hasonló hangokat adnak.”

Nogel vállára vetette bőriszákját, és 1846. Április 21-én indult el hazafelé. Elbúcsúzott Isztambultól.

„Még egyszer megszemléltem a konstantinápolyi bazárokat, fölmentem a Szeraskier-toronyba, honnan Konstantinápolyt egész terjedelmében átláthatni. Mily nagyszerű tekintet ez! Mily érzelmek merülnek föl az ember keblében s gondolatok elméjében!”

Lapátkerekű gőzhajóra ült, mely a Boszporusból a Duna torkolatához szállította. Útitársa egy szintén haza igyekvő magyar vándorló kötélverő mesterlegény.

„Ápril 21-én dobogó szívvel vevém bőröndömet hátamra, s egyrészt bánatos, másrészt örömteljes szívvel búcsúztam el különféle, de leginkább magyar barátaimtól, kik csak vágyaikat küldék hazájokba velem, és szíves kézszorítás közt mondák: »Hisz tán még látunk is - ha rosszul fog menni sorsod, majd ismét visszajössz!«...

A gőzös gyorsan vitt, mint gondolatimat a képzelet. A komor gondolatokat csakhamar kiveré fejemből magyar köteles útitársam, ki arról kezdte beszélni, mily nagy örömmel fogadnak majd Bukarestben tartózkodó ismerősink, engem pedig hol a szép vidék gyönyörködtete, hol pedig azon gondolat, hogy minden pillanatban mindinkább közelebb jövök hazámhoz, s csak néha szállt meg bánattal a kétség, vajon nem sujtotta e legújabbban a sors különféle módon azokat, kiknek láthatásáért leginkább hagyám oda biztos kenyereimet. De a gőzősön ilyen vidék mellett nem lehet sokáig elmélkedni, mivel ott inkább a szem foglalkodik, s az elme kénytelen a látványt felkarolni. Még nem értünk ki a Boszporusból, midőn Toroklutanál a lengő teljes vitorlájú hajók látása felkelté bennem azon örömet, melyet a császári kertben élvezgettem, midőn keleti szél alkalmával a Topkapu Szerail szegletén bekanyarodó kereskedő hajócsapatot szemléltem, mely fehér szárnyas óriások nagy számmal úsztak a kikötőbe, s e látvány fölötti gyönyörködésemet csak az zavará, hogy honi terményeink s készítményeink nem rejlenek e szorgalmas nemzeteket gazdagító vízi szárnyasok téres gyomraiban.”

A SZABADSÁGHARC EMIGRÁNSAI

SZEMERE BERTALAN UTAZÁSA TÖRÖKORSZÁGBAN (1849-1850)

Szemere Bertalan (1812-1869) előbb belügyminiszter, majd - 1849. április 14-étől a világosi összeomlásig - miniszterelnök volt. Világos után a Kossuth-emigrációval a bujdosás útjára lépett.

A késmárki és sárospataki kollégium diákja volt. Huszonnégy éves korában, 1836-ban beutazta Németországot, Franciaországot, Angliát, Hollandiát, Belgiumot és Svájcot. Útleírását 1840-ben adta ki. (Utazás a külföldön.)

Részesen volt az 1830 és 1848 közötti reformkor társadalmi mozgalmainak. Az összeomlás után ő is a mehádiai szoroson menekült át a török földre. A menekülés előtt ő ásatta el Orsova mellett a magyar koronázási ékszereket tartalmazó ládát.

Szemere csak Vidinig tartott együtt emigráns társaival. Párizsba igyekezett, Törökországon és Görögországon át, s az egyik görög kikötőben szállott egy Marseille-be induló hajóra. Egyedüli útítársa Hajnik Pál, a Kossuth-kormány rendőrségének főkapitánya volt, aki tőle Londonban elválva, Amerikába emigrált. Szemere, aki Londonban emlékiratait írta, rendkívül művelt, gondolkodó, költői vénájú, búskomorságra hajló ember volt. Az emigrációban idegei összeomlottak, 1865-ben már nagybetegen jött haza Pestre. 1869-ben mint élőhalott halt meg a pesti Batizfalvy-szanatóriumban. Írásai közül csonkán maradt útinaplóját Utazás Keleten a világosi napok után címmel, két kötetben, leánya, Mária rendezte sajtó alá. Második kiadása 1873-ban jelent meg. Az útinapló törökországi vonatkozású részleteit az alábbiakban közöljük. A terjedelmes szövegből nem a város leírását, hanem az isztambuli utcai és a török népi életre vonatkozókat adjuk.

Szemere Orsovától szekéren jutott el Vidinig, ahonnan Hajnikkal együtt vitorlás csónakon indult lefelé az Al-Dunáig. Színes képet ír Várnától Isztambulig megtett hajóútjáról:

„A tenger szép csendes, mint egy tó, tiszta, mint egy kristálytükör; soha szebb zöld színt nem láttam. Kelet-délről lágy fuvalom lengedez, mely a hullámokon apró fodrokat ver, miket a kelő nap hol megaranyoz, hol piros színben mutat föl...

Később az utasok, mint egy hangyaboly, hemzsegetve jönnek ki a földözetre, sütközni a napfényben. Soha nem láttam oly szűk téren annyi különféle fajt s oly sokféle öltözetet... Fel-tűnt s csillogott a bolgár, virágos szűrűjében s prémes sipkájával; az arnót [albán], hímzett dolmányában, ujj nélkül; a karcsú termetű cirkassz [cserkesz], kinek domború mellét puskatöltényekkel tele tölcsek boríták; a zsidó, kétoldalt kimetszett hosszú kaftánjával s kék kendővel körülfont turbánjával; az örmény, hosszú barna öltönyével, piros csizmával, s valóban rút fővegével, mely egy üsthöz hasonlít; a georgiai, feszült mellényét réz övvel szorítva testéhez, s fején fényes muszka sisakot viselvén; a perzsa kinek fekete asztragánbőr kalpagja másfél lábnyi magas; a görög, ki redőkbe szedett bő patyolat gatyáját vörös övvel szorítja át, s veres fezeről a kék selyembojt gazdagon s negédesen hull hátra, mint egy sörény. Volt néhány török katona is, félig európaizált ruhában, volt két dervis (török szerzetes), fahéjszín bő köpenyben s magas fehér süveggel; volt néhány vén török, ős divatú magas és domború turbánnal, rózsaszín kaftánban, kék bugyogóban és sárga csizmában, kik köntösük-

ről ítélve, bizonyosan azok közé tartoznak, kik most is sóhajtvá emlékeznek a janicsárok fénykorára. Ezekhez járultak még néhány elfátyolozott nők, kik a földelen felállított két sátorbul ki-kijöven, mint egy-egy fehér ködoszlop hirtelen ismét eltűntek, s ekképp az egész jelenetnek a titokszerűség ingerlő báját kölcsönözték.

Mindez oly tarka, oly ábrándos, oly új, álomszerű volt nekem, hogy ha őket idegen nyelven beszélni nem hallottam, s magam a tenger közepette és egy hajón nem szemlélttem volna, azt fogtam hinni, hogy egy színpad átöltözött személyeit látom előttem mozogni.

De hajónk fővendége volt a viddini pasa, Halil, ki egész háznépével utazván Sztambulba, a hajó legnagyobb részét elfoglalá. A hajó orrában lerakott szmirnai szőnyegek, párnák, pamlagok, takarók, hámok, nyergek, pisztolyok, puskák, török, kardok, s mindennemű házi készületek, mind könnyen szállítható bútorok, egy kis dombot képezének. Mindezek fölhalmozva és elrendezve levén, jött két fekete herélt, s utánok tíz rabszolga hajadon gondosan elfátyolozva, kik kezeikben tálakat, ibrikeket, kosarakat, sálakat s egyéb aprólékot hozának, alkalmasint úrnőik számára.

S íme jött maga a basa... Alig telepedék le keresztbe vetett lábakkal, azonnal övébe nyúlt, s levévén aloe fából csinált olvasóját (teszbih), azt... morzsolgatni kezdé... Ez így tartott egy negyed óráig, midőn a basa a napra föltekintvén, látá, hogy az imádkozás ideje megérkezett. Inte fejével, s egy szolga rézmedencében vizet hozván, miután szertartásosan megmosakodott volna, köpenyét maga elébe leterítvén, arccal délkeletre fordula, a földre leborult, aztán majd térdére, majd egészen fölemelkedett, ismét leborult, s mellén keresztbe tett kezekkel végzé imáját.

Tolmácsán kívül két cseléd, mint árnyéka, folyvást közelében állt, egyik volt a dohányos (tütündzsi basi), ki a dohányt veszi, vágja, kezeli, a másik a pipatöltő (csibukdzsi), ki a pipát tisztán tartja és töltögeti. A pipatöltő sohasem távozhaték el úgy, hogy urának vagy intését ne láthassa, vagy szavát ne hallhassa; a török, ha elkerülheti, nem szokott szóval hangosan parancsolni, ő, ha a szolga jelen van, int, ha künn áll, egyet tapsol. Kávész és pipa Keleten nagy szerepet játszik; adni vagy nem adni: mindennek erkölcsi és illedelmi értelme van. Kisebb rendű embert pipával megkínálni leereszkedés, hasonlóknak közt tartozó udvariasság, felsőbbek iránt tisztelet jele. Első esetben néha csak kávé kínálatik pipa nélkül, másodikban egyik sem maradhat el, harmadikban serbet (cukros gyümölcsital), befőtt is jön hozzá, sőt régebben az illatos tömjénezés is divatozott. E szabályok alkalmazását mindjárt alkalmunk is vala szemlélni.

A hajókapitány, egy ifjú olasz, látogatni jöven a basát, ez ülve maradt, de azonnal intett, s ez elég volt, hogy a pipatöltő két égő pipával azonnal ott termett, s mindenik pipa alá réztányért helyezvén, hogy a szőnyeg a lehulló tűztől megóvassék, egyiket a basának, másikat a kapitánynak nyújtá, ki csak akkor kezdé a magáét szívni, midőn a basa már egyet szippantott, ez az illedelmi szabály.

Utána tüstént jöve a kávé (kávadzsi), két findzsával, mindenik egy ezüst filigrán hüvelybe vala téve, s mindenik egy hímszett posztófödéllel betakarva. Belépvén velök, a födeleket róluk lekapá, a bal vállán keresztülveté. Ekkor más két szolga közeledék a behozóhoz, mindenik egy findzsát vevén át tőle. A findzsa éppoly szertartással nyújtatik át, mint vétetik vissza üresen, tudniillik a szolga jobb kezének hüvelyk- s mutatóujjával fogja meg a findzsát, s bal kezét szívére tévén, így adja azt át, s mikor visszaveszi, bal tenyerét mint egy tányért terjeszti ki, s a findzsa rajta lévén, jobb tenyerét födéleképpen teszi rá, s így nyújtja át a kávésnak, ki azonnal eltávozik. A vendég az illedelmet nagyon megsértené, ha a kávé előbb vinné ajkaihoz, semmint a gazda a magáét ízlelni kezdte volna...

A nap lenyugodván, a törökök ebédelni ekkor szoktak, a basa szíves volt a hajóskapitányt s engem ebédre meghívni. Két szolga egy alacsony asztalt hozott a sátorba, melyre egy érclap van helyezve, minek közepe kissé magasabb. Ennek tetején van egy lapos kör, melyre a tál föltétetik. Abrosz nem használtatik. Nekünk tányért, kést, villát, kanalat is adtak, de a basa azok nélkül evett, ujjával nyúlva a tálba, csak a levest s a piláfot³⁰ ette elefántcsontból ékesen faragott kanállal. Mielőtt leülénk, egy szolga cinedényben vizet s csészéket hozott, s meghajolt állásban előbb a mi kezünkre, azután a basáéra vizet öntött, míg egy más szolga a kivarrott s rojtos, keskeny törölt nyújtotta át. Helyeinket elfoglalván, mi egy-egy gazdagon s ízletesen hímzett asztalkendőt kapánk, mit térdeinkre kiterjeszténk...

Levesen kívül ebédünk volt: sült bárány, vagdalt hús zöldséggel s fűszerrel vegyítve és zöld szőlőlevélbe ízletesen takarva (neve: dolmász), túrós lepény, olajba főtt hal és kaviár, azután gyomorerősítő s ingerlő szalszifik: sütemény lisztből, vajból és mézből készítve, egy más sütemény, mely föl volt cifrázva és mindenféle fűszeres lével körülöntve, rózsatejfel, mely sűrű volt, s rózsaoajtól illatozott. Végre jött az aranypiláf (vajba lassan főtt s sáfránylével megfestett rizs), ez koronája minden török ebédnek, mind a palotákban, mind a kunyhókban, mely oly nemzeti étel itt, mint az angolnak a plumpudding, a németnek a káposzta, az olasznak a macaroni, a magyarnak a galuska. A török ebéd közben éppen nem iszik, hanem ebéd végével merít egypár kanállal ama becses kosárból (szorul szóra: kedves víz), mellyel minden tisztességes ebéd végződik, mely nem egyéb, mint cukorból és gránátalmából, őszibarackból vagy más válogatott gyümölcsből készített nemes ital, a mohamedi paradicsom nektárja. Az ételeket igen gyorsan hozták és vitték, a basa puha és kövér ujjai sebesen s ügyesen mozogtak, s mihelyt ő végezte, intett, s a tál eltűnt. Szóval egy igen rövid félóra alatt az ebéd végződött; mindent újnak s ízletesnek, csak hogy nagyon is illatosnak és fűszeresnek találtam... A piláf és kosár után a basa ismét imádkozott, mondván: »Hálát mondok Istennek, a világ urának!«...

És vígan haladánk a Boszphor felé, melynek torkolatául alig három órányi távolságra valánk. Mindenki a hajó elejére tolakodott, látni a búvájos panorámát, mely előttünk megnyilando volt. A matrózok ünnepi ruhájokba öltözködtek; az árbocok sokszínű zászlókkal, mint szárnyakkal fölékesítve, röpkedni látszottak; a megszelídült zöld habok hízelegve játszadoztak a hajó körül, s oldalba csapkodván, tajtékozva s locsogva hömpölyögtek előre, mint a kis ugató eb szokott előreszaladozni a száguldó lovak előtt...

De hova nézzek, s merre forduljak? Két szemem van, de csak egy látásom. Elöttem a pompás tengerfolyam, jövő menő s egyik parttól a másikhoz evező, vitorlázó, gőzölgő hajókkal és sajkákkal, balra mint egyik partja, Ázsia, jobbra mint másik, Európa emelkedik. Sohasem hittem volna, hogy föld és ég, tenger és ember ily gyönyörű vidékeket alakíthassanak. Híven ezeket csak a kék ég és a zöld tenger tükre sugározhatja vissza, képzeletembe is elevenen benyomódnak, de sem emberi nyelv, sem művészi ecset nem írhatja le. Annál kevésbé, mivel mindaz minden lépten változik, s minden változás új szépséget hoz elő. Utunk a Boszphorban két óráig tartott, s álmodni véltem, midőn a láthatár, a táj, a hegyek, a révek, a völgyek, az erdők, a falvak, a paloták, a források színben, alakban, jellemben percenként változván, e csodálatos kép szemeim előtt elvonult...

Konstantinápoly utcái lejtősek, tekervényesek, kövezetök rossz, és általában szűkek, annyira, hogy néhol a szemközti lévő házak ablakaiból jó barátok akár kezét foghatnak. Járnunk bennök óvatosan kell, különben kőbe, lovasokba, szekerekbe vagy teherhordókba botlunk untalan. S

³⁰ Piláf: rizses hús.

roppant teher az, mit ezek egyesülve odább szállítanak; kettő-kettő visz a vállán egy izmos rudat, s mindenik szomszédja vállán nyugtatván karját, ekképp négy, sőt hat ilyen rúdon a legnagyobb terheket elviszik. Egy-egy egész tár, mit itt vállaikon hordanak. Néha a tevéknek egész sora jön velünk szemközt, mindenféle kosarakkal s árukkal oly nagyon megterhelve, hogy ezek a két sor ház falait csaknem érintik. A gazda maga, ülve egy öszvéren, elöl megy, s kötélen vezetve halad utána az első teve, melyet a többiek nyomába lépve követnek. Tizenöt-húsz teve van ekképp összefűzve, s olykor mindenik egy hangos kolompot hordván a nyakán, csengések valóban fülkábító zajt okoz. Az öszvérek hátukon építésre szükséges téglákat, köveket, gerendákat cipelnek, mik tágon lévén kötelekkel összekötve, le-leomlanak, s az utcát elborítván, a járást lehetetlenné teszik.

Ehhez járulnak a víz- és olajhordók széles börtömlőikkel, a gyertyamártók, kik a még friss, csaknem csepegő gyertyákat hosszú póznákon vállaikon lógtatják, a süteményesek, kik sültjeiket egy kerek polcon fejükön, egy öblös kosarat, mint mozgó boltot, nyakukon, egy asztalt hónuk alatt víve kiáltoznak, és a mészárosok, halárosok, kik májat, tüdőt, belet, combot s mindenféle véres állatagokat rudakon hordva, ahányszor mozdulnak, mindannyiszor véresőt hintenek magok körül.

Számtalan piaci konyhák füstölögnek a szabadban, s a nem mindig friss olajnak, zsírnak csö-mörletes gőze felejteti velünk a rózsákat, mik - fájdalom! - a távolban illatoznak. Az ízletes citrom, narancs, dinnye s egyéb óriás nagyságú gyümölcsök sikamlós héjai az utcákon elhány-va hevernek, s ilyen szeméttel tele van a tengerpart is, hol a zöldségárosok a lefosztott lapokat gondatlanul büzhödni hagyják, s hol a különféle színű halak roppant halmaza, ha csodálatos alakjaival a szemet gyönyörködtetik is, de erős, sokszor bűdös szaguk az orrnak kellemetlen.

Koldusok sem hiányoznak, kik csonka tagjaikat s undorító sebjeiket mutogatva ülnek vagy járnak, várva az alamizsnát, mit a török pazarolva osztogat.

De idegennek még felötlőbb az a sok ezerre menő gazdátlan kutya, mely hol egyenkint, hol csoportban szaglálva sétál, fut, vagy heverész az utcákon, nem félve senkitől, de nem is bántva senkit, kölykezve s hálva mindenütt szabadon, s élve abból, amit talál, amit lop, és amit a jószívű hívőktől kap. Idegen óvakodjék itt bántani ebet, például, ha ez neki nem térne ki, mit sok nem tesz, mert hisz ők is a város polgárának - s joggal - tekintik magokat, bizonyosan bosszút állnának érte a törökök, kiknek vallási ágazatok parancsolja az állatokat kímélni, sőt táplálni. E gondolkodásmód egy sajátságos keresetnek adott itt lételt: ti. emberek, kiket dzsigerdzsinek (zsigeres) hívnak, fel és alá járnak a városban, a vállukon hordott póznát nyers tüdőkkel s májakkal teleaggatván, miknek szaga számtalan kutyát s macskát csodít körültek össze. Mindig találkoznak kegyes lelkek, kik tőlük pár darabot megvesznek, s az éhező állatok közt kiosztják. Azonban e részvevő szív nem gátolja őket, hogy midőn lovat bérelnek ki, melyen, itteni szokás szerint, az utas a meredekebb utcákon fölveteti magát, ők is a ló farkába kapaszkodva, kínosan húztatják föl magokat.

Világítva a város ritka helyen lévén, este papírlámpával szoktak az emberek jönni és menni. Ki éjjel anélkül találtatik, készen lehet rá, hogy az éjét az őrházban kemény padágyon töltendi.

Mindenesetre Konstantinápoly belsejében rend, tisztaság és csín hiányzik, de mégis meg kell jegyeznem kettőt, egyik: hogy ha e részben Bécshez, Londonhoz, Amsterdamhoz nem hasonlítható is, de lejjebb sem áll, mint Szicília s Portugália fő- és Európa tartományi városai; másik: kivált az örmény, görög, frank, általában a keresztyén s zsidó városrész piszkos s szemetes, s ehhez képest a törökök által lakott Sztambul valóban tisztának mondható. Ha nem tisztább a város, ez a török *kormány* hibája, de másrésről, hol csín s tisztaság van, az a török *faj* érdeme.”

A „Sztambul” és „Konstantinápoly” szavakra nézve itt jegyezzük meg, hogy Szemere Bertalan szóhasználatában Konstantinápoly jelenti az egész várost, az ázsiai és az európai partit együttesen, Sztambul pedig csak az európai parton levő török óváros neve.

„Konstantinápoly, lakosait tekintve, több városrészből áll, mely mindenik más-más fajnak szolgál lakhelyül. *Sztambul* vagy a régi *Bizánc* és *Tophana* kizárólag muzulmánok lakhelye, *Galata* és *Péra* a frankoké; *Phanar* a görögöké; *Balata* a zsidóké; az örmények is külön laknak.

E városok összegében a fénypont Sztambul, melybe három oldalról harminc kapu vezet, mik esténként mindig bezáratnak, minthogy ott keresztyén állandóul nem lakhatik. Utcái part-oldalakban meredeken mennek föl és le, s oly tekervényesen, hogy ki nem vigyáz, azon veszi észre magát, hogy gondolván: egyenesen halad, azon pontra tért vissza, honnan elindult...

A török ház rendesen földszintből áll, mely egyemeletes; az emelet az utcára kikönyököl, s e kihajló rész oszlopokon nyugvó erkélyt képez. Ez erkélyek sűrű rácsozattal befonva lévén, a nők mulatóhelyei, kik ott a hús léget élvezik, nézve az utcán menőket, anélkül, hogy tőlük láttathatnának. A kétszárnyú kapu, melyen vas- vagy rézkarika függ, a pitvarba vezet. Néhol a ház mögött árnyékos kert zöldell, melynek közepén van a *hárem*...

Az utcára nyíló boltok két-három lábnyi magasságban emelkednek a föld felett, többnyire szűkek, és homlokukat egy tarkára festett párkányzat ékesíti. Nappal mindig nyitvák, sem rács, sem üveg nem választja el az utcától, este egy leereszthető palánkozattal záratnak be. A boltoknak sem neve, sem címere, sem kirakata nincs, mire való volna is ez, midőn az egész bolt a szem előtt fenéig tárva áll? A vevő künn az utcán állva válogat az asztalul szolgáló polcra hányt mindenféle áruk közt... A kalmár leírhatatlan nyugalommal s egykedvűséggel várja a vevőt, mint a járókelőket nem hívogatja, úgy a távozót sem marasztja, s ami tőle kíváncsit, azt is oly késedelmesen mutatja elő, mintha eladni szándékában nem volna. A törökök azt mondogatják: »Ma itt vagyunk, holnap elmegyünk. De mikor? Ki tudja megmondani? Utódaink kezdjék, amint mi kezdtük.« Nagyobb boltokban szokás a vevőt pipával és kávéval megkínálni. Midőn az imádság ideje elérkezik - mely naponként ötször fordul elő -, a kalmár szó nélkül ott hagyja vevőjét, s csak miután imádságát a bolt hátuljában elvégezte, dolgát vele akkor folytatja...

Az *örmények*, kiknek száma százezerre megy, egy külön városrészt laknak, melyben sem rend, sem tisztaság nem hiányzik. Ők többnyire beszélnek a török nyelvet, de örmény betűkkel írnak. Ámbár keresztyének, a török szokás és divat szerint élnek, s nők, kik feltűnően szépek, fátyolozva járnak az utcán, de házaikban fátyol nélkül láthatók, hol a férfiakat keleti modorban, azaz méltósággal, de az alázat minden jeleivel szolgálják, csaknem térdre borulva fogadják a ház vendégét, kinek ruhája széleit tisztelettel érintik, s társalgás közben minduntalan vagy homlokukhoz, vagy szájukhoz viszik puha s hófehér kezeiket, mintha szerény szókkal csókokat is akarnának elhinteni. E faj becsületes, értelmes, rendszerető, tevékeny; mindeniknek van foglalkozása, vagy művész, vagy mérnök, vagy orvos, vagy gyáros, vagy katona - csak költőik nincsenek. Többnyire ők rendezik a birodalom pénzügyeit, s néha a fejedelem tanácsába is meghívotnak.

A görögöktől lakott városrészt *Phanarnak*³¹ nevezik, s innen származik a »phanariota« nevezet, mely a török szolgálatban lévő görögöknek adatik. E városrész házai kőből építve és

³¹ Phanar: Isztambul egyik negyede, amely nevét az Aranyszarv mellett levő világítótoronytól kapta. Ezen a környéken laktak az előkelőbb és gazdagabb görögök, akiket lakóhelyükről fanariótáknak neveztek.

kiülő erkélyekkel s karcsú oszlopokkal ellátva lévén, elég díszesek, bár barnára festve lévén, sötétek, minek oka az, hogy egykor a keresztyének, fajonkint, mind ruháikban, mind házaikban bizonyos színre valának a hódítók által szorítva; azonban e városrész csendes, hallgató, mintegy félelemmel van tele, s benne a régi görög nagy családok ivadéakai úgyszólván elbúva élnek, a fényes múlt emlékeivel s egy hasonló jövő reményeivel táplálva képzeletdús lelkeiket... Házaikban a földszinti szobák rendesen szerényen, sőt szegényen bútorozvák; e szokás még azon vad korból veszi eredetét, midőn rájuk a gazdagság a kincsszomjas basák részéről veszélyt hozhatott, de az emeletek termeiben, hol az asszonyok fogadnak, s hova török nem mehet, mivel vallásos erkölcei tiltják, az arany, ezüst, bronz, selyem, bársony, drágakő pazar fénnel ragyog. Nők szépségben az örmény nőkkel vetélkednek, kiknél ha kevésbé vakítók, de azokat a kifejezés s a vonások nemességében meghaladják, mint a tetszelgésben s a fényűzésben is, mely selyem, bíbor, arany és drágakövek magára halmozásában ízlést ritkán, határt még ritkábban ismer. E faj mindenütt, ahol van, ész-, szellem és képzeletdús, ezenkívül élénk, vállalkozó... Erélyt fejt ki a kereskedelmi téren, s nincs Európában nevezetesebb város, hol az itteni ravasz és ügyes bankároknak fiók-hivatalaik nem volnának...

Sztambult az Aranszarv-öböl választja el *Pérától*, mely *Galatával* együtt a frankok vagy keresztyének lakhelye... Fekszik egy hegytetőn s egy hegyoldalban, mely véget a tengerparton ér. E városrész már egészen európai város. A házak kőből építvék, három-négy emelettel, általában véve tömörök és nehézkesek, kivált, ha a könnyű török házakkal összehasonlíttatnak. Itt az olasz, a francia, a német építészet egymást váltja fel...

Ha Péra a bolt, *Galata* a tár. E városrészt valaha a velenceiek és genuaiak alapíták, s még most is a szárazföld felől bástya és árok veszi körül, s bizonyos órában este kapui bezáratnak. Itt nyúl fel magas sugárképpen a *Galatai-torony*, honnan ama fölséges kilátás nyílik a szemnek, s melynek erkélyén éjjel-nappal örök járkálnak körül a tüzek kiütését lesve. Párja e toronynak a *Szeraszkiei-torony*, mely Sztambulban még magasabban emelkedik, és ama fénytorony, mely az ázsiai oldalon egy hegyfokról szórja éjjel tündöklő fényét a tenger vízére... A szűk utcák ponyvaernyőkkel vonatván be a nap heve ellen, ekképp minden utca egy-egy hosszú sátorhoz hasonlít. Egyrészt itt vannak a leggazdagabb örmény és görög bankárházak, melyek a birodalom finánc-ügyeit intézik, de másrészt ez gyűlhelye tolvajnak, rablónak, csavargónak, szökevénynek, kalandornak..., kiket ide Ázsia és Európa és Afrika, e három világrész kivet. Péra inkább csak polgári állású frankok lakhelye, de Galatában keletiek és frankok, arab és olasz, szerezsen és dalmát, perzsa, egyiptomi és görög, horvát és orosz, arnót, bolgár, oláh, török, kurd, cserkesz, cigány, mongol, tatár, kaldeus, drúz a legkülönbébb, legfestőibb, legtarkább öltözetben tolong, beszélve tíz-húsz nyelvet, képviselve annyi népfajt, saját szokását mindenik megtartva...

Megjegyzésre méltó, hogy itt minden *mesterség* külön utcára van szorítva, e szerint a szabók, csizmadiák, szűcsök, asztalosok, szíjgyártók, pipagyúrók, csutorakészítők, esztergályosok, hajó- és sajka-ácsok stb. mind együtt feltalálhatók, kik rendesen vagy utcán, vagy az apró nyílt boltokban dolgoznak.

Leírhatatlan azon mozgalom, mely e városrésznek rút és szép árukkal elhalmozott, szűk és szemetes utcaiban uralkodik: ez egy örökös jövés-menés, tolakodás nyugalom nélkül, egy folytonos zaj, mely elbódít, egy szakadatlan láрма s tolakodás, mely megsüketít, egy fénylő ragyogás, mely elkápráztat, egy undokság, mely csömört ád. Néhol egy-egy boltban mindent összevegyítve találász: ruhát és sózott halat, karaváni finom teát és fénymázás csizmát, illatos dohányt és bűzhödt tengeri rákot, muszkatály-diót és görögdinnyét. Urak mellett, kik a legutolsó párisi divat szerint öltözvék, itt egy kaftános perzsa hegyes asztrakánsüvegben jár, ott egy póklábú fekete herélt vagy egy barna arcú ázsiai matróz, kinek csupasz karjába

mindenféle csodarajzok vannak beedzve, s a kalapos keresztyén nők mellett elfátyolozott török asszonyok alkalmatlan papucsaikban mint kacsák dülöngélve ögyelegnek...

E piac nem egy birodalom, de a világ piaca, hol minden, mit tenger és föld terem, pazar gazdagsággal felhalmozva áll. Leírhatatlan mind mennyisége, mind szépsége, mind csoda alakja azon tengeri halaknak, rákoknak, csigáknak, pókoknak, kígyóknak, skorpióknak, mikkel a teremő a Boszphort minden más vizek fölött megáldotta. Nagy része nálunk ismeretlen, s így neveiket sem bírjuk. Mint rendkívüli nagyságuk, úgy pikkelyeiknek élénk színvegyülete csodálatra méltó, s midőn a sok aranyos, ezüstös, égbék, vörös, zöld, sárga, opál- s rubinszínű halak tarka halmaza a napfényben ragyog, szép az, mint a mindenféle színű drágakövek halmaza. S épp ily nagy halmazokban látjuk a legszebb s legdrágább gyümölcsöket: narancs, citrom, füge, brusszai görög-, szmirnai sárgadinnye, szkutari³² roppant nagy szemű szőlő, veres bélű gránát és rodostói birsalma, szentjánoskenyér, perzsiai barackok, damaszkuszi szilvák, óriás nagyságú tökös, kék és lila színű ugorkafajok, veres paprikák s mindenféle színű és alakú, nekünk ismeretlen zöldségek, gyümölcsök és gyökerek összevissza hányva, a tengerparton egész dombokat képeznek. Csak burgonyát nem látni, és ananászt keveset.

Bizonyos napokon kalitkákban számtalan madarat is árulnak, s azt hívem kezdetben, látva, hogy százankint vevegetik meg, miképp szegények csak rabságot cserélnek; később tudám meg, hogy azok a vevők által az erdőkben szabadon eresztetnek. Jót tenni az állatokkal is, az iszlám parancsai közé tartozik, mit a gazdag muzulmánok lelkiismeretesen teljesítenek is. S valóban, ezt az állatok tudni látszanak. A tengeri disznók [fókák] éjjel és nappal félelem nélkül fickándoznak az öböl színén, s a vizek felett seregesen röpködő vad sirályok oly bátrak, hogy a sajkházok lapátjai elől alig szállnak föl, s a közel házak tetőin félelem nélkül leülnek.

S amint a piac egy nyílt tár, úgy az egész város egy nagy nyílt vendéglő. Ahol eszedbe jut, mindenütt ihatol és ehetel. Itt aludtjeget, ott forralt tejfelt árulnak, odább járókelő görög vízárusok érc- vagy üvegharangjaikat verdesve, friss vizet és jeget kínálnak, kiabálva untalan: »Crionero! Crionero!« Az étházakban látod a szeletekre vagdalt ürühúst, függőleges vonalban forgó nyárson a szikrázó láng előtt mint sül; a pogácsasütők előtted gyúrnak az ízletes tésztákat, s mindenki láthatja, a fűtött kemencébe mint teszik be, s onnan párologva, mint veszik ki; a pipagyártó szemeid előtt készíti a földet, s alakítja belőle a veres pipát, s fűrja az esztergályos a jázminszárat s az aranyszínű ámbra [borostyán] csutorát. A komoly aga, ki lóháton méltósággal halad, előtte menve egy szolga s utána a pipahordó; ez jobb kezét az arab ló tomporára fektetve, az első kávéháznál leszáll, betér, s a legszurtosabb matröz vagy teherhordó mellé a szőnyegre letelepedik, s egymásról tudást nem véve, mint két ember, kikenél a társadalmi rang mellékes dolog, s az emberi méltóság egyenlő, dohányozva s kávé szörcsölve gyönyörködnek a jövő-menők tarka s mulatságos tolongásában. Apró asztaloknál a vándor cirkusz az utca közepén éppoly ízletes hűsítő italokat készít, mint az, ki mellette egy csinos boltban fogadja vendégeit.

Meg kell jegyezmem, hogy mézből, cukorból s mindenféle gyümölcsök nedvkeverékéből hűsítő italokat s édes tésztákat készíteni, ebben a török mester, s minden más európai népet felülhalad... A cukrászok boltjai amint a leglátogatottabbak, úgy a legdíszesebbek is. Külseje szép faragványokkal van fölékesítve, s eleven kék és sárga színre rovátkosan megfestve, a rózsaszínű és fehér cukorkák kristályedényekben ízletesen fölraakvák, s a mindenféle befőzötték tiszta üvegekben emeletes sort képeznek. A terem közepén egy csörgő szökőkút hűsíti a léget, mindenféle keleti virágok szédítő illatától megtelve. Némelyik bolt mellett van egy kis

³² Szkutari régi neve Üsküdarnak, mely Isztambullal szemben, a Boszporusz ázsiai oldalán van.

kertecske is, tele rózsákkal és jázminokkal, mik felett kedves árnyékot egy vén lombos platánnak zöld sátora tart. A fehér turbánt viselő, fekete szakállas, égett bőrű gazda szótlanul igazgatja szolgálait, kik majd a vendégeket szolgálják, szinte némán, de a keleti udvariasság minden jeleivel, majd dolgaik után látnak, s ott a teremben az evők előtt gyúrnak, törlik a cukrot, kenik a mézet, cukorba öltöztetik a mandulát, pörkölik a kávé, s tekergetik mindenféle porokba és illatos keverékbe a sokféle gyümölcsöt, s rakják, ami készen van, az égő kemence torkába, s ekképpen munkálataikból semmi titkot nem csinálnak... Azonban minden tiszta: öltözet, kötény, lapát, tál, edény, csak a karjuk barna, de szép, mintha a nap melege által bronzírozva volna.

Itt a helye, hogy szóljak a *bazárokról* is, mik mind Sztambulban [az óvárosban] vannak. Konstantinápoly, már helyzeténél fogva, állva három földrész határán, valóban a világ raktára. Aki nem hinné, tekintse meg roppant bazárjait, mikben nem a művészi elrendezés, nem a külfény, de a termékek csodálatos különbfélesége s az árucikkek belső értéke bámulatra ragad...

A Jeni-dzsami lépcsőn... áll az *egyiptomi bazár*, mely nevét onnan veszi, hogy itt árultatnak az Egyiptomból vagy Egyiptomon által Indiából és Arábiából érkezett áruk...

E bazárban mindaz található, mire gyógyszerésznek, illatárusnak s a festőnek szüksége van. Kapujához közeledvén, orrunkat a legáthatóbb illatgőz üti meg úgy, hogy csaknem elszédít. Ez a szaglás kellemes és kínos részegsége... Mindazon ritka és drága fűszer, mit a kalmárok nálunk gondosan elzárt üvegcsékben féltve tartogatnak, itt a nyílt hordókban és zsákokban fekszik előttünk. Aloe, rhebarbara, ámbra, ópium, fahéj, gyömbér, rózsavíz, masztix, kéneső, kénkö, antimonium, borax, tamarind, szappanfa, henna (haját és körmöt festeni), jóféle sáfrány, szentjánoskenyér, paprika, szerecsendió, bors, különféle mákfejek, illatos vizek, kenőcsök, szóval itt pazar bőségben főlhalmozva találni minden képzelhető fűszert, magot, gyökeret, hagymát, festőfát és ércet...

A bazárok közt legnagyobb a drágakő- vagy fegyver-bazár... Lehetetlen leírni, sőt megnevezni is mindazon árut, mi e bazárban csiklandja a kandi néző szeméit. A legfőbbek a következők: damaszki fegyverek, pikkelyes páncélok, habos acélú török, aranyos sisakok, drágán kirakott hosszú puskák, mik kincsek s fegyverek egyszersmind, korállbul vagy sárga ámbraköbül metszett csutorák, füstölő- és mosdó-edények megaranyozva, gazdagon hímzett kantárok, nyeregtakarók, ezüst kengyelek, leopárd- és tigrisbőrök, gyöngyházzal kirakott puskák, drágalátos talizmánok, miket ezüst kapoccsal a gyermekek nyakába s a paripák fejére függesztenek, órák, indus sálók, tuniszi szőnyegek, ősi nyilak, mongol tegzek, cserkesz buzogányok, ázsiai köntösök, korállbul vagy gyöngyből zsinórra fűzött olvasók, kínai és japáni findzsák, ékes tükrök, női apró öltöző ládák, kirakva gyöngyházzal, ezüsttel és kövekkel, támasz, melyre a koránt helyezik, midőn olvassák, elefántcsontbul faragott kezek, velők hátaikat dörzsölni, páva- s paradicsommadár tollakból készített legyezők, szebbnél-szebb üvegcsék, bársony s hímzett tokokban, mikben mindenféle illatos vizek, olajok tartatnak a hiú nők számára, kik az öltözködés és kenekedés efféle titkaiban az európai nőket messze felülhaladják. Vegyük hozzá, hogy itt minden tárgy, mint bíborral bevont doboz, rózsaoajt tartó kristály, kókuszdióból faragott tojás, elefántcsontból metszett kanna, avagy kardmarkolat, s a legbecsesebb fákból készített bármi tárgy vagy hímézve, vagy virágos föliratokkal s cifrázatokkal ékesítve, s gyöngyökkel, pillangókkal, ezüst beeresztésekkel s mindenféle drágakövekkel ki van rakva, s ekképp a dolgok belső értékét az alak változatossága, a színek különbfélesége s a keleti ízlés sajátzerúsége még százszorosan neveli.

A drágakőárusok egy tágas udvarban tartózkodnak. Itt nincs kirakat. A szebbnél szebb kövek silány, festett ladikóban keverve fekszenek, s a vevő markolva kaparászhat bennök tetszése szerint. Képzелhetetlen kincs van e hitvány boltokban, miknél egy pesti cipészé sokkal ékesebb. Golcondi gyémánt, dzsamszidi rubint, ormuszi zafír, ophyri gyöngy, braziliai topáz, macedóniai türkiz, indus smaragd, s mindenféle agát, lapis-lazuli, gránát, korall mint kavics hever itt együtt. Hanem a drágakövek ügyes köszörléséhez a törökök nem értenek. Ellenben becsüket ismerik, s szeretik vagyonukat ily könnyen elrejtethető s elvihető kövekbe fordítani. Szerintök ez a legbiztosabb birtok, bár hasznát nem ad. De nem elég ez nekik, kik az uzsorát elvből gyűlölik, ha kincseiket öveikben vagy egy cserépcsuporban mindenhova magukkal vihetik? Némelyiknek boltja alatt egy kis üreg van, tele vízzel, hova éjjel vasládába rejtí kincsét a tűzveszély ellen, de az ürt nem zárja be kulccsal, hiszen tolvaj ellen őrzik az örök...

Egyik legérdekesebb a papucsárusok folyosója. A keleti lábbelinek itt minden nemét találni, kezdve a maroquin-bőrből³³ készült nagy csizmától, melybe belefér a láb, a papucs, a bugyogó, mit a keletiek a házon kívül egymáson viselnek, egész kis bársony cipellőig, mely az arany- s ezüsthímzésben, selyembojtban s ráfűzött gyöngyökben teljesen elvész. Mi rút s dísztelen dolog nálunk, nyugaton, a csizma s minden, mit lábainkon hordunk, s íme a keleti játszó fantázia mi kecses, gazdag s legváltozatosb cikket tudott belőlük teremteni! Egyik hegyes, mint a csolnakorr, másik a kínai tetőhöz hasonló, s van bőrből, bársonyból, selyemből: van sárga, piros, kék, zöld, s a gazdag arany s ezüsttűzést, hímzést, pillangósoros paszomántozást fehér hattyúprém mint hópehely borítja be. És aztán azt mondjuk, a török barbár és ügyetlen nép! Pedig mennyit kölcsönöztünk tőle, s mennyiben mesterünk! Ő is művész s iparos, de ízlése más, mint a mienk, s valóban nem mindig a mienk a jobb.

Minden bazárban van egy elzárt hely, hova, csekély díjért, az árvák vagyonai s azokéi, kik nagy útra mennek, le szoktak tétetni. Ilyen rakhelyek vannak a moséokban³⁴ is, s nincs rá eset, hogy valaha e szent letevények megkárosíttatnak vagy elvesztek volna.

Ha a török nő a tengerpartra s a temetők ciprusai alá nem mehet sétálni, legörömeztobb megy a bazárba, gondosan elfátyolozva; csak szemeik ragyognak a kifestett íves szemöldek alatt. Rendesen gyermekei is kísérik, s ha előkelő hölgy, egy rövid derekáról, hosszú lábáról, szőrtelen arcáról s idéetlen elhízásáról könnyen fölismerhető, fekete herélt örködik körülötte, forgatva a tolakodók ellen vízilószíjból font kemény korbácsát, mely egyszersmind hivatalának megismertető jele. De csaknem soha nem hiányzik török nő mellől egy szerecsen rabnő, kinek fehér és kockás kairói kendő van csavarva feje körül, és ki hűségesen asszonyának háta megett állong, tartja a zsákot, mibe az a vásárolt árukat rakásra hánnya, ha ugyan vásárolt valamit. Mert a török asszonyok nem azért mennek ki mindig, hogy vegyenek, hanem, hogy házukból eltávozhassanak, hogy új embereket, új dolgokat lássanak, s pergő nyelvvel ezer haszontalan kérdést tesznek a komoly kalmárnak, ki könyökére támaszkodva kimondhatatlan béketűréssel nézi, mint hánnyák összevissza becses áruit, s hasonló nyugalommal hallja, ha a kimondott árra nevetnek, s veszekedve föl-fölsikoltanak, mint az a pajzán nőknek mindenütt szokása.”

Szemere leírja a jó módú török otthonát. Két dologra büszke a török:

³³ Maroquin: a marokkói finom bőripar terméke.

³⁴ Mosé: mohamedán templom, ismertebb nevén mecset. A nagyobb templomokat dzsáminak is nevezik.

„Egyik a fegyvergyűjtemény, a legválogatottabb darabokból összeállítva, miknek acélja éppoly finom, mint foglalója becses; másik a pipafogas, melyen tehetős háznál 20-30 drága pipaszer hosszú sorban tündököl. Erre a törökök nagy összeget adnak ki; van pasa, kinek pipafogasa 150 000 forintot megér. A ritka ámbracsutora az, mire a törökök büszkék; egyért, mely szép citromsárga és eretlen, 1000 forintot is megadnak; nyárban jázmin-, télben meggy-szárat kedvelnek, minek darabját, ha hosszú, hibátlan és illatos, 40-50 forintjával fizetik. Adjuk hozzá, hogy az egész ki van rakva korállal, porfirral, agáttal, tarkán emaillozva, sőt néha gyöngyökkel és drágakövekkel kicsillagozva, s ekkor az összeget nem fogjuk túlzottnak találni...

A szobákban sehol sincs sem kályha, sem kandalló, hanem: *mangal*, azaz egy csiszolt rézből készült hamvveder vagy négyszögű edény, mely szinte rézlapra állítatik a padozaton. Közepében űr van, melyben cserép- vagy ércfazékban faszén ég, s miután előbb ezt a szabad légben kigőzölgönni hagyták, a szobát ártalmatlan párologás nélkül melegíti. Néha e mangal egy vagy két nagyobb szőnyeggel takartatik be, mi a meleget megőrzi, s egyenlővé teszi, s az a török nők egyik fő gyönyöre, körülülve, a szőnyegek végeivel térdeiket befödni, s mint kandalló körül, csevegéssel tölteni az időt...

Török házakban igen nagy tisztaság uralkodik. Még azon helyek is, miket közelebb megnevezni nem akarok, tágasak, tiszták, világosak, gyakran márványból építvék, s egy gömbölyű kútból tiszta víz csörgedez rajtok keresztül, és mindenik lakosztálynak külön ilyen helye van...

A kávéházak száma Konstantinápolyban több ezerre megy. Minden ötven lépésre találsz egyet; a piacokon, a bazárok, mint a mosék mellett s a tengerparton egymást érik; künn a vidéken nincs olyan szegény falu, melynek a maga kávéháza meg ne volna. Török neve azt jelenti: »az ismeretek iskolája«. És valóban, a középosztálynak és a népnek e hely az, mi nálunk a kör és kaszinó; mert ha keveset olvas, annál kíváncsibban hallgatja mindazt, mi ajakról ajakra hagyományképpen száll. Napi munkájok után az emberek itt gyülekeznek össze, s közlik egymással a legújabb híreket, nemcsak ismerőseikkel, nemcsak magán dolgaikról, de itt veszik bírálat alá a kormány tetteit s a birodalom közügyeit. Hajdan e gyülekezetekből eredtek a mindenható janicsárok lázadásai; azon összeesküvés is, mely II. Ozmánt trónjától megfosztá, egy kávéházban alakult. Testvére, IV. Amurat, 1623-ban bosszúból valamennyi kávéházat bezáratott, mint 1828-ban Mahmud is, ki a janicsárok kiirtása után jól tudta, hogy a régi rendszer titkos hívei s a dervisek a kávéházakban izgatnak. De a nép föltalálta magát: mihamar valamennyi kávéház megnyílt mint borbélyműhely, egy titkos kávéteremmel hátul, s azóta minden kávéház egyszersmind borbélyház is.

A török kávéházak bútorzata, még a gazdagabbaké is, igen egyszerű. Előtte alacsony padok vannak, szalma- vagy nádszövetből készült üléssel; belől boltozatos, kimeszelt fala tele van bárdolatlan képekkel, de annál szebb korán-iratokkal. A fal mellett körös-körül alacsony díván fut, min párnák vannak, vagy szőnyegek finom gyékényből. Fölöttük fogasok és polcok, tele rakva pipákkal és cifra üveggarang alakú edényekkel. Ezek a vízpipák, a nargilék, melyeknek fénylő testét a kacsaringósan font selyemszálak mint megannyi holt kígyók tekergőzik körül. Középen egy háromemeletes szökőkút van, melynek friss víz-szála bugyogva csurog a márványkádba. A boltozatról le rézkígyókon olajmécsek függnék, néha a mécs egy fából faragott hajómintát ábrázol, melynek ágyúnyílásain s ablakain világ sugárzik ki. Szögeken beretvák és ollók függnék, és egy-egy domború réztál, mely ragyog mint egy harci pajzs.

A terem hátulján a tiszta tűzhely van, körülrakva kisebb-nagyobb rézedényekkel, mikben a kávé szem előtt főzik. Ez igen gyorsan és egyszerűen történik. A finom lisztből tört kávé egy rézbögrébe tétetik, mire forró vizet öntenek, s ki kívánja, annak cukrot is, s így lassan

főzetvén néhány másodpercig, anélkül, hogy leszűretnék, vagy megüledni hagyatnék, apró findzsákba szolgáltatik. A findzsa egy réz vagy ezüst filigrán tojástartóba téve nyújtatik át, hogy a kezét meg ne égesse. Ennél kellemesb italt képzelni sem lehet. Ehhez az európai mód szerint főzöttet nem hasonlíthatni. Minden illat benne marad, s ki hozzászokott, annak minden másként készített kávé ízetlennek fog tetszeni. A findzsák olyan kicsinyek, hogy tíz alig tesz ki egy teacsészényit, így kávé a törökök igen gyakran, de mégsem sokat isznak.

Midőn egy török bejön, a dívánon azonnal leül, s dohányát magával hozva, az átnyújtott csibukot kéjelmesen megtölti, s csendesen mondja: »bir ates« (tüzet), mire a szolga fogóban zsarátnokot hoz, s pipájára illeszti, alá egy réztányért rakván. Ekkor a vendég körültekint, s ha ismerőst talál, kezét szívére s homlokára téve, köszönti, s dohányát szíva s kávéját csöppönként szörpölve, merengve, hallgatva élvezi azon jólétet, mit ők »kejf«-nek neveznek, s mi valóban boldogság, - kivált, ha a lélek csendes, és ez többnyire az, miután lelkiismeretével a török rendesen tisztában van.

Ámbár Törökországban a legrongyosabb napszámos a kávéházban oda ülhet a legdúsabb aga mellé, anélkül, hogy ez átallaná, ha aranyozott selyem öltönye annak piszkaihoz ér, sok osztálynak, céhnek megvan a maga szokott kávéháza. Mind e mellett is egy kávéház itt a legfestőibb látvány, mint emberi szem láthat. Itt egy dervis olvas, ott egy turbános vastag török füstölget, amott egy szikár perzsa szív nargilt, odább egy nyalka ifjú görög gömbölyű tükröt tart kezében, s a szolgálval szemöldeit festeti, és bajszát pödörteti hegyesre, néha betér egy angol, ki hallgat, bámul és szemlél, vagy egy olasz és francia, ki több lármát csinál, mint száz muzulmán...

A kávéház vendégeit mulattatni szokták táncosok, zenészek és regélők. A táncosok többnyire szép, leányarcú görög ifjak, fejükön bársony fezen csüngő aranybojtokkal, hajfürtjeik vállaikra dúsan leomolva, mindenféle illatos kenőcsöktől fénylenek, szemöldeik, szempilláik feketére festvék, s így táncolják néha erkölcostelen táncaikat, midőn még erkölcostelenebb dolgot nem cselekszenek, mint ezt sokan állítják. A zenészek egyszersmind éneklők is, hat-nyolc képez egy csapatot, s majd muzulmánok, majd keresztyének, majd zsidók. De a regélők (meddah) mindig muzulmánok. Előadásaikat rendesen napszállta után kezdik. Ők egy asztalka mögött, egy alacsony emelvényre ülnek, közel az utcához, hogy a künnlevők is hallhassák, jobb kezökben tartván egy kis botot. Többnyire szép ábrázatú férfiak, kifejezésteli szemekkel, csengő hanggal s kecssteljes mozdulatokkal. Regéiket a szultán üdvözlétével kezdik meg, s aztán váltva mondják el történeteiket: most egy szerelmes kalandot az Ezeregy-éjszaka modorában, majd egy eseményt, teleszöve erkölcsi és életbölcseességi tanulságokkal, néha humorisztikus modorban egy kádit, egy dervist, egy basát gúnyolnak ki, vagy valamely érdekes hőstettet adnak elő a hódítások fénykorából, szóval, egy ilyen regélő minden: történész, költő, mesemondó, hagyományok elbeszélője. Egy ilyen regélő egyszersmind igen ügyes és tanult mímelő, tudja a hangokat utánozni, mint személyeknek szójárását, menését, mozdulatait is, akár perzsa, akár arab, akár görög vagy zsidó legyen az. De ő is meg lehet közönségével elégedve, mert az mindig mohón hallgatja; különben is a török éppúgy, mint az arab, jól tud hallgatni, mi néha nehezebb, mint jól szólani."

Szemere fentebb a „mesélő apó”-ról, a „meddah babá”-ról ír, aki egy mese nyolc-tíz alakját színészi játékkal egymaga jelenítette meg páratlan előadóművészettel.

Azután szól a régi török népi humor alakja, a tréfamondó Naszreddin Hodzsa, a „tanító” híres adomáiról. Ezeket szintén a meddah baba mondja el a kávé házában. Szemere is közöl ilyeneket, például:

„Egy napon Nazreddin tanár katedrára lépett, hogy tanítást tartson, és mondá: - Ó, hívek, tudjátok, mit kell nektek mondanom? - Nem! - mondják hallgatói, nem tudjuk! - Hát ha nem tudjátok, minek is mondjam? - Másnap ismét föllépett, s mondá: - Muzulmánok, nem tudjátok, mit kell nektek mondanom? - Igen tudjuk! - felelének a hallgatók. - Ha hát tudjátok - válaszolá a tanár -, minek mondanám? - Ezzel elmene. - A meglepett hallgatók ekkor elhatározták, hogy ha ismét meg fog jelenni, egy rész felelje: Nem tudjuk! más rész: Tudjuk! Csakugyan újra föllépven, fölkiált: - Ó, barátaim, tudjátok, mit kell nektek mondanom? - Egy rész válaszolá: igen, más rész: nem. - Ez igen szép! - felelé ő. - Ha így van, hát azok, akik tudják, mondják meg azoknak, akik nem tudják...

Ki egy sztambuli török fürdőt magának képzelni akar, feledje el a mi városi nyomorult intézeteinket; az rendesen egy nagyszerű épület, rézzel fedett tetővel és folyosószerű szép oszlopsorral. Kívülről egy nagy kapuról ismerni rá, melynek ajtaja lengő vörös kárpitból áll. Belépven, az első hosszúdad négyszeg terem, magas, gömbölyű boltozattal, mely felülről adja a kétes világot. Padlója fehér márvány, melynek közepén egy szép szökőkút hullatja vizét, körülrakva mentával, bazsalikommal s más illatos virágokkal. A fal körül alacsony ágyak helyezvék, s fölöttük egy oszlopokon nyugvó karzat, szinte ágyakkal ellátva, mikből minden vendég egyet kap, hol levetkőzik, s hol a fürdés után magát ki fogja nyugodni. A mindenféle színű csíkos és kockás fürdőruhák zsinegeken, mint zászlók, száradva lógnak. Ez előteremben van az étasztal is, kávéssal, cukrásszal, pipással, kik a vendégeknek kávéval, gyümölcssel, serbettel s mindenféle édes italokkal és süteményekkel szolgálnak. Az igazgató egy emelt helyen ül, s az érkezők óráit, pénzét és drágaságait gondja alá veszi, s egyszersmind a szolgálkkal, kik munkaszakjuk szerint vannak osztályozva, rendelkezik.

Levetkőzvé a vendég, mellé egy szolga adatik, ki neki két színes pamutlepedőt nyújt át, mellyel magát betakarja, s lábára fapapucsot öltvén, így megy be az első terembe... Itt mintegy tíz percig marad, mely elég arra, hogy izzadásba jöjjön. Ekkor a hévterembe vezetetik, mely szinte felülről, a boltozatról kapja a világot, s márvány padlója a közepe felé lejtős, hogy a víz ottan kiszivároghasson. A falban félkörded források vannak, két rézcsappal, mely közül az egyik hűs, a másik hév vizet ád. E teremben több alacsony márványpad van, melyre a vendéget fektetik, s itt esik át azon a mindenféle kenésen, gyúráson, markolgatáson, dörzsölésen, taglaláson, mely újoncnak nem kellemes, néha fájdalmas, de mindig egészséges...

Kávéházon és fürdön kívül egyetlen mulatsága a töröknek Kara-Göz (fekete szem) elmésen bohó mutatványai. Ez egy neme a bábjátéknak, csak hogy a személyeket benne bábuk helyett kínai árnyképek adják. Képzeljünk egy sötét kárpitot, melynek közepén egy hátulról megvilágított átlátszó kockatér van, s melyen a játszó személyek árnyalakjai megjelennek, köztük Kara-Göz és furfangos inasa, kik egymást kölcsönösen, s ketten együtt a többi szereplőket minden úton s módon rászédni törekszenek. A játék tárgya, közbeszöve fülkínzó dalokkal, miket egy csörgődob zörgése kísér, vagy szerelmi kaland, vagy a perzsák kicsúfolása, kik ellen a törökök minden gúnyjaikat irányozzák, vagy valami napi esemény. S a határtalan s kíméletlen szabadság, mellyel Kara-Göz, a szultánt kivéve, mindent megbírá és kicsúfol: basát, muftit, dervist, kádít, bankárt, az oka, miért előadásait a nép annyira kedveli. A török nyelv kétértelmű, s kétélű szókban, mint szójátékokban is igen gazdag, elmésségei találak, anélkül, hogy sértenének, s e bábut a közvélemény úgy tekinti, mint ki a nép nevében böki és szúrja, és valóban talpraesett elmésséggel, azokat, mik és kik a sújtást érdemlik. Igaz, a nézőket oda vonják holmi botrányos jelenetek is, meg vastag tréfák, szemtelen elmésségek, nyers kifejezések s dolgok, mikért ha a bábuk nem pirulnak, a nézők pirulhatnának... Egy rendőr mindig jelen van, ki hosszú botjával rendre utasítja a hahotás kacagókat, de Kara-Göznek nem szól. Kara-Göz néha a háremekbe is meghívatik a nőket mulattatni, kik

elválasztó rácsaik mögül gyönyörködhetnek pajkos latorságában. Viseletében a török bármi méltóságos, szavaiban bármi komoly, erkölceiben bármi szigorú, ez mutatja, hogy ember ő is; szívében szinte van gonoszság, romlottság és dévajság, melynek valami résen utat kell találni, és e rés a Kara-Göz mosdatlan ajka és éles nyelve.”

Szemere ír az akkori európai demokratákat erősen foglalkoztató rabszolgakérdésről, a törökföldi rabszolgateartást az amerikaival hasonlítva össze.

„A rabszolga-bazár (jezir bazari), mely közel volt az At-majdani piachoz, 1847 óta be van csukva, de Szkutariban [Üsküdarban] és Sztambulban több rabszolgakereskedő van jelenleg is; a Top-hanai kizárólag cserkesz nőkkel kereskedik, tehát a különbség az, hogy az adás-vevés nem nyilvános. 1854-ben egy firmán³⁵ a rabszolgakereskedést a Fekete-tenger partján megtiltá ugyan, de nem szünteté meg, s következése csupán annyi, hogy a rabszolgák ritkábbak, e szerint áruk is magasb, egy újonc rabszolgaért 200-250, egy kitanulté 300-500, fehér rableányé, ha ifjú, ép és szép, 1200-1500, de ritka szépségűért 5-6000 forint is fizettetik. Ámbár tehát az 1854-i firmánnak bevezető szavai fennen hangzanak, ti. »Az ember a legnemesb teremtmény, mely Isten kezéből kikerült, adván neki ama legnagyobb szerencsét, *szabadnak* születni« - e szép elv, mint annyi sok más, maradt pusztá szó, s annak dacára a Sztambulba évenként behozott rabszolgák száma 2500-3000-re mehet, kik közül 500 cserkesz leány...

A török törvényhozás, és kivált a török szokás a rabszolgákkal bántásmódra nézve sokkal emberibb, mint egykor a római, és százszor keresztyénebb, mint hajdan a bizánci keresztyéneké volt, s hozzá távolról sem hasonlíthatni az amerikai rabszolgaságot, hol a rabszolga megszűnt *ember* lenni, s azt mint egy vas gépet, munkára addig szorítják, míg össze nem törik. Amerikában szolga és *rab* egyszersmind, Törökországban csak cseléd; ott az mind anyagilag, mind szellemileg szenved, itt mindennel bír a szabadságon kívül; ott az soha nem lehet szabadabbá, itt többnyire az lesz; ott embernek sem tekintik, itt mindig megőrzi emberi méltóságát, s ha a nő anya lesz, urának feleségévé válik; ha a férfi értelmes, a legmagasb hivatalokra emelkedhetik, s az hogy rabszolga volt, rajt nem hágy mocskot... Ha megfontoljuk, hogy az európai török birtokban a rabszolgák száma alig megy hatvan-kilencvenezzerre, mit mondjunk a *keresztyén* muszka birodalomra, hol negyven-ötvenmillió paraszt él, kik a röggel, a mezők termékeivel, az erdők fáival együtt adatnak el? Mit mondjunk a *katolikus* Spanyolországra, melynek telepeiben a rabszolgakereskedés hallatlan kegyetlenséggel üzetik? És mit a *szabad* Észak-Amerikára, honnét majd négymillió rabszolga méltán irigyelve nézi a *török* rabszolgák hasonlíthatatlanul boldogabb sorsát?

Nem illik tehát ajkunkba a szó, a törököket föltétlenül kárhoztatni. A keresztyén civilizációnak is megvannak a maga feltételei. A különbség köztünk csak az, hogy a korán megengedi a rabszolgaság elvét, de azt a török nép mérséklettel s emberileg alkalmazza, miglen mi embertelenül szegjük meg bibliánk azon fölséges elvét, hogy minden emberek testvérek és felebarátok...

A temető, mint egy nyilvános kert..., a lakosságnak mulató helyéül szolgál. Itt sétálnak, csevegnek, dohányoznak, társalognak esténként; apró kávéházakban s kioszkokban kávé, jeges vizet, serbetet isznak, míg itt-ott zene hangzik... Ők így fogják fel az életet: nem egyéb

³⁵ Firmán vagy fermán: szultáni rendelet.

ez, mint vándorlás a földön, kik meghaltak, azok már célt értek, s mi megyünk az úton, melyen előttünk ők jártanak...

Pompás síremlékeket is látni, rendesen fehér márványból, bokroktul s virágoktul körülvéve, s rövidebb vagy hosszabb aranyos fölírással tudatva a holtak nevét s múltját...

Ide írok néhányat.

Egy ifjú tanuló sírján: »Oh, oh! Az ősznek dere létem tavaszát elhervasztotta. Szóla a végzet, s idő előtt hívá el lelkemet. Éjjel és nappal szorgalmasan dolgozám a tudomány szőlőhegyén, de előbb elszólíttatám onnan, mielőtt az érett gyümölcsöt ízlelhettem volna, s lelkem fölfelé törekve, fölszálla az örökélet kerteibe. Az istenben és irgalmában kimúlt Mohamed Szejid Effendi, fia Hadzsi Izmael Zadehnek, a szabócéh előljárójának. Egy imát lelkéért!«

Egy gyermekszülésben meghalt anya sírján ez áll: »Isten örökkévaló!

E múlandó világból egy jobba ment át az ifjú, a remek Laila asszony, midőn terhétől megszabadult. Fa és gyümölcse egyszerre lettek átültetve a paradicsom kerteibe. Semmi könnyár nem törölheti ki szeretett képét férjének, Ozman agának, Izmael Rajsz fiának emlékezetéből. Egy imát lelkéért!«

Néha különös föliratokra is bukkanunk: »Isten örökkévaló! Egy kegyetlen feleségnek kezei okozták az istenben kimúlt néhai Hadzsi Mohammednek, a vésnöknek halálát. Imádkozzatok érte!«

A törököt nem szomorítja el a temetők látása, mint minket. Lelkében a halál nem idéz elő borzasztó képeket. Hozzászokott e világot úgy tekinteni, mint útjában egy nagy vendéglőt, melybe egy beszáll, más belőle kimegy... Kit a halál utolér, meghal békével, s rokonai s kedvesei szánják, de csak úgy, mint egy atyafit, ki látogatóba jövén, ismét elutazott. Ez ingathatatlan bizalom istenben, e békés megnyugvás a sorsban, e derült magamegadás abban, mi jőni fog, éppúgy vallásában, mint filozófiájában alapszik... Életre halál, halálra élet következik, változhatatlan, tehát dacolni vele lehetetlen, félni tőle hiábavaló, legjobb lenne egyszer s mindenkorra megnyugodni.”

Szemere ír az „üvöltő” dervisekről és a „táncoló” dervisekről, akik vallásos, őrzőgőhisztériás önkívületbe hajszolják magukat.

„Az *ordító* (rufaji) dervisek Szkutariban [Üsküdarban] laknak, s hogy őket meglássuk, egy szép nyári délután könnyű, két lapátú csolnakon az ázsiai partra áthajózánk. Midőn a *tekkébe* (kolostor) lépénk, szokás szerint papucsainkat a küszöbön (hol legalább kétszáz más papucs volt) előbb levetettük. Megérkezésünkkel az ének s könyörgés már elvégződött.

A terem hosszú négyszög, s igen egyszerű; falain korán-versek kalligrafiái fénylenek, és néhány nagy csörgődob függ. Azon az oldalon, hol a sejk s a dervisek guggolva ülnek, a kínzás sokféle kegyetlen eszközei hosszú sorban függenek: fogók, csippentyűk, fűrészek, balták, kalapácsok, éles nyársak, szíjostorok, végeiken óngolyóval, hegyes szöggel kirakott kötelek, szóval az önkínzás mindenféle eszközei. Nem templomban, de egy hóhér vagy inkvizitor kínműhelyében véltem lenni magamat...

Keresztbe vetett lábakkal ülének a dervisek, egyező hanggal ismételvén egy bizonyos éneket, melyet közülök időnként egy hatalmas ércmellű férfiú kezd meg, s fejüket egyszersmind előlről hátra és hátulról előre minduntalan lógatták... Az ének mindinkább hangosb lön, a fejlógatás sűrűbb, gyorsabb, erősebb, arcaik mindjobban elhalványultak, lihegésök zúgóbb lett.

Ekkor mindnyájan egyszerre felrohantak, s karjaikat egymás vállára fűzván, a csörgődobok fülkábító lármája mellett hol előre, hol hátra veték magokat, tele tüdővel ordítván folyvást: Allah hú, oly erővel, oly dühvel, oly böggve, mint azt a vasketrecbe zárt oroszlánok, tigrisek, farkasok teszik, midőn étköket várják. S percről percre növekedvén ihlettségök, képök elsárgul, szemeik szikráznak, mint oduban a vadállatokéi, az izzadság arcaikról fut, ajkaikon nehéz nyavalyás tajték habzik, s a lábaikkal vert sűrű poron mint egy veres ködön át villog keresztül az örült vonaglású ábrázat - és ez így megy, mindig növekedve, egy óránál tovább, míg a láрма, zaj, ordítás, őrzöngés, vad ihlettség tetőpontját éri el.

És most egy, majd más dervis válék ki a csoportból, s elébe lépett az öreg sejknek, ki egy ifjúnak arcát éles törrel át- meg átdöfé, anélkül, hogy ez a fájdalomnak legkisebb jelét adta volna, egy idősb dervisnek meztelen vállaiba több mély vágásokat tőn, egy harmadiknak markán egy hegyes nyársat szúra keresztül, egy negyedik övezetig meztelenül jelene meg, s két kezébe hegyes szöggel tele vert két szíjostort kapván tánc közben azokkal folyvást csapkodta magát, mint egy eszeveszett, míg vérezve, nem a fájdalom, de a fáradság miatt össze nem omlott. Ellenben a többi három a kapott szúrások után a sorba visszalépett, s mint azelőtt, elő s hátra rohanásait tovább folytatta.”

Ezután Szemere a „táncoló” derviseket nézte meg.

„[Kolostoruk] Péra legmagasabb pontján egy temetőben, turbános sírkövek és százados ciprusok közt emelkedik... A terem, hol a dervisek keringenek, az udvar mögletében van..., padozata jól kicsiszolt, és teljesen sima, mely körül földszint három és fél láb magasságban egy kör alakú karzat foly; vékony oszlopkák egy második karzatot tartanak, ahol van a szultán páholya, hova az előkelőbb vendégek vezetnek, és a nők, de épp azért eleje sűrű rácsozattal fonatott be... Papucsomat itt is a küszöbön künn hagyván, az alsó karzat első sorában foglalék helyet, kíváncsi szemekkel várva, ami történni fog.

Végre a *sejk* (előljáró) megérkezik, s egy özbörrel beborított szőnyegen, két tanítvány közt guggolva leüle... Utána párosával jönnek be a dervisek, s előtte, bizonyos testtartással, egyenkint elvonulván, keleti modorban, a legmélyebb hódolattal hajták meg magokat, mit halkan, kimért ünnepi lejtő lépésekkel elvégezvén, vele szemközt a padozatra ülének le.

E dervisek öltözete áll egy barnás posztó süvegből, mely hasonló egy szájára állított virág-cseréphez; egy fehér mellényből, egy hasonló színű s számtalan redőkbe szedett szoknyából, egy ugyanolyan színű nadrágból, mely bokáig ér, szóval az egész könnyű, deli s kellemes öltözet, nem oly ügyetlen és rideg, mint szerzeteseinké. Minderre öltenek egy gallértalan, de ujjas bő köpenyt, zöldet, kéket, barnát, kinek mint tetszik, mert e részben egyenlőség nem kívántatik.

Majd kezdődék az imádkozás, kísérve mindenféle muzulmán hajlongásokkal, arcra borulásokkal, tagjártatásokkal, melynek vége levén, bő köpenyeiket a dervisek leveték, és sorban egymás után a fennálló sejk előtt bizonyos lejtő lépésekkel elvonulának.

Midőn a csörgő dob és egy lágy fuvola kíséretében a zenekar orr- s torokhangon énekelni indult, íme a dervisek közül egy kinyitá karjait, és kezde maga körül keringeni, eleinte halkan, úgy, hogy mezitlába a fényes padozaton semmi zörejt nem csinált, majd sebesebben, bő redős szoknyája mint egy szárny lebegett körül a légben, hasonlítva egy óriás fehér virág harang alakú szirmához, mely szára körül, kinyitlt széles kört képez. Az első dervist egy második, ezt egy harmadik követé, míg végre valamennyi keringeni indult, a forgás szédítő örvényébe mintegy besodortatván.

És így, keresztileg kitárt karokkal kerengtek folyvást, feltartóztathatatlanul, fejüket vállaikra eresztve, félig hunyt szemekkel, nem egészen bezárt ajakkal, mintha a könnyű lég egy vízhullám volt volna, mely őket magával ragadja; lejtéseik szabályosak, könnyűek, habzók valának, bennök semmi erőlködés, semmi látszó fáradság; forogtak szelíden, mint egy víztől hajtott malomka, s ami különös, bár sokan valának, s a hely nem éppen tágas, kerengésökben sem össze nem ütköztek, sem köreikből ki nem estek, sem a zene mérsékét egy percig el nem veszítették. Közéjük néha a sejk vegyüle, de ő csak járt, és nem kerengett, tapssal adva vagy a zenekarnak jelt a ritmust gyorsítani, vagy a kerengők fanatizmusát buzdítani.

Mintegy fél óra múlva a zenekar elhallgatván, a dervisek megállapodtak, s mint előbb, ismét lassan, lejtő sétálással és kimért léptekkel járták egypárszor a termet körül.”

Szemere végignézte a Sztambulból a moszlimok szent városába, az arábiai Mekkába vándorló zarándoksereg indulását. Ez a mekkai zarándoklat volt Sztambul legnagyobb ünnepe minden évben. A moszlim hit alapítója, Mohamed próféta, üldözői elől, a legenda szerint, Daldal nevű tevéjén menekült Mekkából Medinába. Ez „Mohamed futása”: a Hidzsra. Az ünnepi indulás neve ezért „a Szent Teve ünnepe”. Ezt Szemere így írja le:

„Mint népiünnep legérdekesebb a Karaván, vagy a Szent Tevebúcsú; azaz a nap, midőn a mekkai zarándokok Sztambulból a szent városba indulnak.”

A régi török nagyurak udvartartásából nem hiányozhatott az udvari törpe sem.

„Ekkor a szultán törpéje tűnt elő, egy 40 hüvelyknyi magas emberke, oly borzasztó rút, mint rendkívül parányi, egy valódi Babszem Jankó, térdig érő fekete szakállal. Azt mondják róla, hogy igen elmés, igen mulatságos, de éppoly gonosz ördögke is. Udvari ünnepmeneteken rangja a nagyvezér után van, valóban jelentékeny összeállítás! A leggyönyörűbb karcsú arab mént ülte, melyet dús szerszám fődött, mellette négy szolga ment, mögötte a szultán két kamarása lovagolt.

A törpét követte egy serege az udvari szolgálknak és apródoknak, ezüsttel kivarrott köntösben, kiknek egy része ezüst füstölő edényekben aloét, tömjént s egyéb illatos szereket vitt, más része himnuszt zenge, melyet néha-néha e szavak: »Allah! Allah hu Akbár³⁶« szakítának félbe.

Végre a teherhordó két teve jöve. Ezek világi célokra soha nem használtatnak. Állítólag azon tevétől erednek, melyen ült a próféta akkor, midőn Mekkából Medinába menekült. Bókolva hajolt meg a pórnép, fejére port hintvén, midőn e két szent állat mellette bután elballagott.

Az első teve pompásan vala felszerszámozva, kantár, farszj és hasaló drágakövekkel kirakott zöld bőrből volt. Nyakán s farkán amulettek s talizmánok lógtak, homloka felett strucc-tollakból kötött magas bokréta ingadozott. Hátán ékesen faragott s hat lábnyi magas láda emelkedett arany szövetű szőnyeggel betakarva, mely fölött mindenféle színű tollbokréta és zászlócskák lengettek. E ládában vitetik ama szőnyeg, melyet a szultán a Kába számára évenként [Mekkába] küldeni szokott. Az egész állat drága takarókkal minden oldalról annyira be van fődve, hogy tagjaiból mit sem lehet látni.

³⁶ Allah hatalmas.

De még szentebb a második teve, melyen semmi nincs ama nyergen kívül, mely mintájára van alakítva annak, melyet a próféta használt akkor, midőn tevehátrul vagy ítél, vagy szónokolt. E nyereg ezüsttel kihímzett zöld bársonybul van készítve, mint a kantár, s minden szerszám is, mi rajta van. E két tevét számos lovász s egy tiszteletőrség kíséri, s utánok megy a Hakim-ul-hadzs, vagy a karavánbíró, kinek tiszte a zárandokok közt, ha szükséges, ítélni, s rendőreivel a csendet s rendet útközben fenntartani.”

BERZENCZEY LÁSZLÓ AMERIKÁBAN ÉS ÁZSIÁBAN (1849-1874)

Berzenczey László (1820-1884), a szabadságharc idejének erdélyi kormánybiztosa volt az 1849 utáni magyar emigráció legmerészebb világjárója. A magyar őshaza kérdése vonzotta őt is, mint Kőrösi Csoma Sándort, az Ázsiát járó székely diákot és a többi magyar utazót. Dúsgazdag erdélyi birtokos fia, huszonkét éves korában, 1842-ben már számottevő politikus. 1843-ban nagyhatású röpiratban követeli az erdélyi jobbágyok felszabadítását.

Az 1847. évi erdélyi országgyűlésen ő is felszólalt Magyarország és Erdély egyesítése, az „Unió” mellett. Bizalmasa volt Kossuth Lajosnak. Mint Erdély kormánybiztosa, az általa összehívott agyagfalvi székely országgyűlésen ő nyerte meg az 1848-as pesti eseményektől eleinte még idegenkedő székelységet. Gedeon császári generális ellen ő vezényelte a székely Mátyás-huszárok ezredét.

Világos után ő is emigrált. A Moldván át 1849. december 22-ére jutott le a bulgáriai Sumlába, ahol a Kossuth-emigrációhoz csatlakozott. Innen került azután Kisázsiaiba.

Már itt is az a gondolat foglalkoztatta, hogy valahogyan elmegy Ázsiába, az őshaza felkutatására. Erről így ír később:

„Én, ki magam a világba találám, egyhamar hazajövetelre semmi reményem, elhatározám, Kőrösi Csoma Sándor nyomait követendő, száműzetésem napjait a Himalája hegyei között tölteni, hátha, dacára előleges készületlenségemnek, találok egy Colombus-tojásra, valami felfedezésre a magyar nyelv és nemzet eredetét illetőleg.”

1851 szeptemberében indult el emigráns-társaival a kisázsiai Gülbekből. Amerikai hajó, a Mississippi vitte őket New Yorkba. Amikor Kossuth Lajos megérkezett, Berzenczey elkísérte Philadelphiába, Baltimoreba és Washingtonba.

Kelet-Ázsiába indulva, Berzenczey a Mexikói-öblön át Közép-Amerikába igyekezett, hogy onnan átlovagoljon a Csendes-óceán partján levő valamelyik kikötőbe. 1852 tavaszán indult útnak. Hajója Kuba szigetének fővárosában, Havannában kötött ki. Itt az egyik kávéházban felismerték magyar voltát, és az egy évvel az előtti kubai szabadságharcban a színes forradalmárok oldalán, Narciso Lopez forradalmár tábornok seregében elesett magyarok ezredese, Prágay János emlékére páratlan megtiszteltetésben részesítették. Az egyik spanyol királyi ezredes ezredét disztlépésben léptette el Berzenczey előtt. Utóbb leírta naplójában, hogy a kikötői spanyol vámtiszt nem akarta tőle elfogadni az egy dolláros kikötői kilépődíjat.

Berzenczey naplójában Prágay János halála körülményeit hibásan írja meg. Emlékezete tévedett az időre nézve is, mert Prágay esete az év kora tavaszán történt meg. Jellemzőül álljanak itt Berzenczey saját sorai. A vámtiszt - a napló szerint - így szólt Berzenczeyhez:

„Tábornok úr, örvendek önt láthatni. Mi itten a múlt évi revolúció következtének annyi hasznát vettük, hogy harminc magyar katonát tanult Guba szigete megismerni, kik magukra maradtak a csatatéren, tízezer katonával szemben. A mi királyi katonáink az ön honfitársait kímélték, elfogták, s csakis az ezredes makacssága volt, hogy magát ily képtelen helyzetbe vive, több lövést kapott, s végre ennenmagával végzett. Pedig a mi királyi kormányunk őt nem akasztatta volna fel. A többi harmincat illetőleg, kik mint foglyok küldettek innen Spanyolországba, azok - mint ön a hírlapokban olvashatta - helyzetükhöz képest tisztességes bánásmódban részesülnek, s ma tökéletesen szabadok. Én önnek, tábornok, nem adhattam dolláros jegyet, mert én öntől nem akarok egy pennyt sem venni. A jegy azonban itt van, mellyel éjjelnappal ki- és bejárhat, és ha ön lesz szíves az én ladikomon jönni a városba, igen megtisztelve fogom magam érezni.”

A vámtiszt darabos angolsággal elmondott beszéde nagyon meghatotta Berzenczeyt, különösen a Prágay ezredesről és társairól hallottak. Nagyon megköszönte a kubaiaknak a polgárháborúban harcolt honfitársai iránti jó véleményét.

Havannából távozva, a Tehuantepec-földszoroson igyekezett át a Csendes-óceánhoz. A sárgaláz már itt elővette, de a kitűnő orvosi kezelés megmentette. Orvosa, dr. Hastings néhány évvel azelőtt ugyanitt mentette meg az emigráns olasz szabadsághős, Giuseppe Garibaldi életét is, aki alatt 1850 és 1861 között ott verekedett a magyar emigránsokból toborzódott Magyar Légión.

Berzenczey a Golden Gate - Arany Kapu - nevű gyors vitorláson indult el Kína, közelebből Hong Kong felé. A hajón megismerkedett egy Smith nevű amerikai tengerésztiszttel, aki az egyik rabszolgatartó déli állam polgára volt, és kegyetlen módon nyilatkozott a négerekről, amit a négerbarát, demokrata Berzenczey felháborodva hallgatott végig. Álljanak itt szavai:

„Mr. Smith szerint a néger még nem kifejlődött ember: félig ez, félig majom. Bőrükből - szerinte - teljességgel hiányzanak azok a fontos anyagok, amelyek a mi bőrünk fehérségét adják. Agyvelejük is - Mr. Smith szerint - merőben különbözik a fehér ember agyvelejétől, és inkább a kutyáéhoz hasonló. Végtagjaikból az ikrák is hiányzanak, s még a bokájuk szerkezete is mentes fontos alkatrészekről. Lelki berendezésüknek - mondotta Mr. Smith - tömérdek fogyatékosága van, s mindent egybevetve, a néger még a majomnál is alábbvaló teremtmény.

Én sokat gondolkoztam ennek a magányos, fiatal szelíd embernek szenvtelen felsorolásán és a véleményével azonos felfogásokon, amelyekkel lépten-nyomon találkoztam Amerikában, s az a nézet alakult ki bennem, amit minden józan, szenvedély nélküli ember is magáénak tarthatott, hogy az amerikaiak drágán fognak egykor kijózanulni ezeknek a terhes eszméknek a mámorából, s csak a vak nem láthatja az elkövetkezendő borzalmas polgárháború előjeleit. Az emberi történelemnek vaslogikája van, s én nem tehetek mást, mint ismétlem a jövődölést, melyet 1847. február 4-én a kolozsvári országgyűlésen is felállítottam: a paraszt-felszabadítás halogatása bennünket már egy bizonyos fajta forradalom széléhez vezetett. És nem beszélt-e úgy ez az amerikai, mint az én erdélyi magyar társaim, kik 1848 előtt, útközben találkozva egy vagy más négy- vagy hatökrös szekeret hajtó oláh jobbággal, oláhhul ráripakodtak: »Kuj jess máj!« »Ki vagy te, ilyen-amolyan!« Tulajdonképpen nem tudni, kinek szólt a kiáltás. Az embernek-e, vagy az ökröknek? Nemes atyámfiak mindkettőt értették ezalatt.”

A Golden Gate 1852. április 26-án vetett horgonyt Hong Kong kikötőjében.

Berzenczeyhez még törökföldi emigrációja idején eljutott egy pesti hírlap, mely Karl Friedrich Gützlaff Hong Kong-i német hittérítő ottani előadásairól számolt be. A hittérítő arról értekezett, hogy Kínában, Jünnan tartományban él egy nép, melynek nyelve a magyarral mutat rokonságot. Ez az újsághír elég volt Berzenczeynek ahhoz, hogy helyes nyomnak érezze.

Güztlaffot már nem találta életben, özvegye pedig elégette férje iratait. Ez volt Berzenczey első csalódása. Ezután John Bowringot, a Hong Kong-i angol nagykövetet kereste fel. Bowring az 1830-as években hosszú időt töltött Magyarországon, tökéletesen megtanult magyarul, ismerte az egyes magyar nyelvjárásokat, magyar néprajzi és népköltészeti gyűjtést végzett. Magyar fordításait Londonban jelentette meg. Éppen Petőfi verseinek átültetésén dolgozott, amikor Berzenczey felkereste.

Bowring híve és személyes ismerőse volt az akkor már elhunyt Kőrösi Csoma Sándornak. Ismerte nyelvtudását, tehát a Kőrösi Csoma Sándor nyomán Tibetbe igyekvő Berzenczeyét kevesellte. De Berzenczeynek az volt a véleménye, mint írja, hogy „magyart keresni valahol a világon, más nyelvek tanulásával olyan, mint európai magyarokat angol, francia, német, szláv nyelvek tanulásával keresni”.

Bowring felajánlotta Berzenczeynek, hogy helyet biztosít számára a Calcuttába induló egyik angol hadihajón. Azt tanácsolta, hogy Kelet-Indián keresztül próbálkozzon eljutni Tibetbe, de Berzenczey mindenáron Kínán keresztül akart oda jutni, és pedig elsőben a Kuku-Nor tó vidéke felé.

Bowring ugyanis odaadta Berzenczeynek Pater Évariste Huc francia hittérítő könyvét. Huc 1844-től 1846-ig a Tibetben levő Lhaszába jutott el, ugyanoda, ahova Kőrösi Csoma Sándor igyekezett 1842-ben. Huc a Kuku-Nor vidékén élő hung-maüi törzsről írt. Hung-maüi annyit jelent, hogy „hosszú hajú”. Hung, Hungária, Ungar, Ungaro, Hongrie, Hungary és Hun - ez a hasonlóság elég volt Berzenczeynek. Úgy érezte, hogy megtalálta a „titok” nyitját. Naplójában erről ezt írta:

„Részemről azt hiszem, hogy bármely magyar elébe teszem e sorokat, igazat fog nékem adni, miszerint ezen nép rokonunk. Én ezeket a hung-maülokat a Kínában egykor uralkodó hunok utódainak tartom, és határozottan merem állítani, hogy vagy nem létezik a föld kerektségén velünk rokon nemzet, vagy ha igen, akkor az a hung-maüi!”

Berzenczey naplójegyzetei itt félbeszakadnak. Csak annyit lehet tudni, hogy Bowring segítségével eljutott a kínai Kantonba, de a kínai császári kormány nem engedte meg neki a Tibetbe való eljutást. Berzenczey Kantonban talált öt magyar hittérítőt. Ezek is kételkedtek Berzenczey elgondolásaiban, aki ennyi keserű csalódás után le is mondott további útjáról. Lerándult Macauba, majd a Malacca-félszigetre.

Ezután a Vörös-tengeren felhajózva, tevéháton Egyiptomba utazott - a Szezei-csatorna ekkor még csak tervként létezett -, majd Isztambulon át Londonba. Innen a La Manche-csatornában fekvő Jersey szigetére vitorlázott, erdélyi rokonához és barátjához, az ide emigrált Teleki Sándorhoz. Berzenczey itt találta kisázsiai, majd amerikai emigráns társát, az „öreget”, a „vén kófic” néven becézett Mészáros Lázár honvédtábornokot. De itt találkozott a londoni Coffee Garraway emigráns kávéházból a francia császári trónra emelkedett világkalandor, III. Napóleon által száműzött francia köztársasági államférfival és költővel, aki a francia Nemzetgyűlésben nagy beszédben üdvözölte a magyar szabadságharcot: Victor Hugóval is.

Hugó itt, száműzetése alatt írta meg nagy társadalmi regényeit. (Pl. A nyomorultakat.) Berzenczey rövid idő múlva visszautazott Londonba.

1853-ban nagy világesemény robbant ki. Kitört a krími háború, amely az angol, francia, török és cári érdekek összecsapását jelentette. A legázolt magyarság hitte és várta, hogy a Balkán felől török segítség jön. De Ausztria semleges maradt.

A Jerseyről Isztambulba siető Berzenczey lett a Vezír pasa hadsegéde. Harcolt a Krimben, és ott volt Szevasztopol bevételéig.

A háború befejeződött: a magyar emigránsokon mély levertség lett úrrá. Berzenczey maláriája súlyosodott, kénytelen volt Bukarestben meghúzódní, de az osztrák titkosrendőrség elől a török Kisásziába, Bursába kellett menekülnie. Idegei itt összeroppantak. Néhány hónap múlva javult az állapota, de már fáradt és megtört volt. A honvágy gyötörte: 1862-ben jelentkezett a romániai osztrák rendőriügynökségnél, mire azonnal az ausztriai Klagenfurtba internálták. Berzenczey csak 1867 márciusában szabadult meg internáltságából.

Erdélybe hazatérve, szétzüllött családi és birtokügyeit rendbehozta. 1869-ben a székely Marosvásárhely ellenzéki képviselője lett. Úgy látszott, hogy megnyugodott, amikor Ázsiában megint összeütközésbe kerültek a cári és angol érdekek. Berzenczeynek ez újabb lökést adott arra, hogy Belső-Ázsiába menjen.

Levélben felajánlotta szolgálatait az angol-indiai kormánynak a Forsyth-expedícióban való részvételére, de visszautasították. Nem adta fel reményét, hogy eljut a hung-maükhöz, tehát ott hagyta magyar képviselői mandátumát, újabb kölcsönökkel terhelte meg birtokait, és Szentpétervárra utazott. 1873 áprilisában érkezett meg az orosz fővárosba. A cári kormány elfogadta ajánlatát.

Orosz segítséggel vágott neki tehát az útnak. El is jutott Dzsungáriába. Az Urungur-tó és az Urungur-folyó nevében magyar értelmet vélt felfedezni.

Berzenczey eljutott a Takla-Makán sivatagig, azonban nem tudott tovább jutni ekkor sem; egyrészt a kínai előnyomulás, másrészt betegsége, valamint a benne orosz hírszerzőt látó angolok elzárták előtte az utat. Mégis 1874-ben a Forsyth-expedíció mentette meg az egyedül bolyongó, lábára megnyomorodott vándort, aki 1874. szeptember 6-án érkezett az indiai Bombayba, majd onnan Budapestre.

A balsiker Berzenczeyt végképpen letörte, korán megöregedett. Idegbaja lett rajta úrrá. Az élőhalottak házában, a budai Lipótmezőn tizedfél évig élt még elborult elmével. 1884. november 14-én halt meg, hatvannégy esztendőskorában.

CZEGEI WASS SÁMUEL A NYUGAT-INDIAI ANTILLÁKON (1849-1858)

Az erdélyi czegei Wass Sámuel gróf (1814-1879) a reformkorban Wesselényi Miklós oldalán vett részt Erdély reformmozgalmaiban. Diákkorában megtanulta a német, francia, angol és román nyelvet, folyékonyan beszélt latinul, értékes természettudományos műveltséget és technikai, főleg kémiai jártasságot szerzett. Az 1840-es években két nagy utazást tett Nyugat-Európában.

1848-ban Kossuth Lajos oldalára állott, mint az erdélyi Doboka vármegye országgyűlési követe. Wass Sámuel hű maradt Kossuth Lajoshoz, aki 1849 februárjában titkos diplomáciai megbízatással Londonba küldte azzal, hogy a további megbízatást ott fogja megkapni.

Wass Sámuel áruhában, álnéven, a Kárpátok hágóin, Moldován és Isztambulon át 1849 nyarán érkezett Londonba. Pulszky Ferenc - Kossuth Lajos későbbi észak-amerikai emigráns társa, akkori londoni diplomatája - Londonban tudatta Wass Sámuellel a küldetés célját. Mint ezt Kossuth Lajos maga írta meg öregkori visszaemlékezéseiben, a küldetés titkos célja ez volt: „A magyar hadsereg bármi úton minél több s minél jobb fegyvereket kapjon. Fiume körül s a dalmát partokon egy kis tengeri erő is nagyon jól fogna.”

Wass Sámuel Pulszky Ferenc utasítására - kellő mennyiségű dollárral ellátva - New Yorkba utazott. Ez az útja lett az alapja annak a kalandos tengeri útjának, amit 1862-ben megjelent útleírása és az erdélyi történetíró Deák Farkas írása alapján az alábbiakban ismertetünk.

Wass Sámuel New Yorkban egy hajórakomány fegyvert szerzett, és azt csempészhajón elindította az Adria egyik kikötőjébe. Majd azonnal hozzátartozó megbízatása második részének teljesítéséhez, a hajóhad-toborzáshoz is. Ez olyan regényes és ábrándos ötlet volt, hogy végrehajtani nem lehetett. Wass 1862-ben nem is írt róla.

Deák Farkas minderről csak 1867 után írhatott, nyilván Wass Sámuel elbeszélése nyomán.

Dél- és Közép-Amerika tengerparti spanyol köztársaságaiban napirenden voltak a véres háborúk. Wass Sámuel New Yorkban az ilyen déli háborúkon kereső szélhámosokkal került össze. A kalandor hajótulajdonos - akinek nevét se Wass Sámuel, se Deák Farkas nem írta meg - nyilván arra számított, hogy itt szervez valami hajóhadat, amivel majd „betör” az Adriába.

Deák Farkas elbeszélése szerint a hajók toborzása jól indult, a hajóhadat az Antillák szigetei között bújtatták meg, és állítólag az Amazonas torkolatából akarták elindítani, de árulás folytán a közép-amerikai kormányok közbeléptek, a szervezőknek menekülniük kellett. Wass Sámuel minden pénze odaveszett, éhezve és rongyosan vergődött az őserdőkön át az egyik kikötőig, ahol egy New Yorkba induló hajó felvette. Itt tudta meg, 1849 őszén, a magyar szabadságharc összeomlását és azt, hogy a fegyverszállítmány császári kézre jutott.

Wass Sámuel 1849. november 25-én érkezett meg New Yorkba. Egy ideig sokat nyomorgott, utóbb hajógyári napszámos volt, de nagyon sokat tett a New Yorkba érkező emigráns magyarok érdekében, amiről a későbbi emlékiratok igen elismerően szólnak. Wass ezután kitanulta a kohász mesterséget, majd kaliforniai aranyásónak csapott fel, de ezzel se ment semmire. 1851 tavaszán találkozott az emigráns szepesi bányamérnökkel, a francia emigráns családból való Fornét Kornéllal, aki San Franciscóban mérnökösödött. Wass Fornétnak szerszám- és mérőláncchordozó napszámos „figuránsa” lett.

Wass - mint maga írta utóbb - másfél esztendeig nem aludt ágyban. Egy idő múlva Fornét, ő és a szintén szepesi származású bányamérnök, a szabadságharc hadseregének volt mérnök-tisztje, Molitor Gusztáv rendkívül gyorsan fellendülő aranyolvasztó kohót nyitott meg, melynek Wass lett a kohász-kémikusa. A San Franciscó-i bankok az eleinte csak hármójuk munkájával dolgozó, utóbb komoly üzemmé lett gyárral 5, 10, 20 és 50 dolláros aranyakat verettek. Ezek egy-egy példányát Wass ajándékként a Magyar Nemzeti Múzeum éremtára máig őrzi.

Az évek múltán Wasst elfogta a honvágy, családja amnesztiát szerzett számára, s 1858 telén már Erdélyben volt. 1861-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. 1862-ben jelent meg útinaplója Kilenc év egy száműzött életéből, Száraz és tengeri utazások Nyugaton címmel.

1866-tól 1875-ig országgyűlési képviselő volt, és gazdasági tevékenységet folytatott. 1879. március 20-án, hatvanöt éves korában hunyt el.

Wass száz tonnás, kétárbocos vitorlás hajón New Yorkból indult el az Antillák szigetvilágába, amely a Bahama-szigetek, illetőleg Kuba szigete felől félkörben a dél-amerikai Venezuela köztársaságig sorakozó szigetekből áll. A szigetsor ez: a kávé és cukornádat, valamint a világhírű Havanna-dohányt termelő Kuba; Haiti; a dohányáról híres „Gazdag Kikötő”, azaz Puerto Rico; St. John; St. Thomas; Guadeloupe; Martinique; Saint Lucia; Barbados; a „Dohány Sziget”, azaz Tobago; Trinidad és az édes, erős narancspálinka nevét adó Curacao. A szigetsor felső kanyarodója a „Szűzek Nagy Utcája”, spanyolul: „La Calle Grande de las Virgines” nevet viseli.

Az utazás irányáról az útleírás ezt mondja:

„New Yorkból a szigetekre nem lehet egyenesen déli irányban, a partok mentén hajózni; a veszélyes partokat messze el kell kerülni, s az öbölfolyam³⁷ ereje ellen is sokat kellene küzdeni a partok közelében. New Yorkból kiindulva tehát legelőször kelet felé kell vitorlázni mindaddig, míg az öbölből kiáramló sötétkék víz keleti szegélyét átmetszve, a hajó a mocskos zöldeskék vizet el nem érte.”³⁸

Az útleírás szól a Mexikói-öböl partközeli vizét sárgára színező iszapról, amivel az óriási folyó: a Mississippi, indiánul a „Folyók Apja” árasztja el az öblöt. Ír az egyenlítőről északra és délre levő trópusokról, azaz térítőkről (Baktérítő és Ráktérítő) és e térképészeti vonalak közötti tropikus, azaz térítői vagy forró égövi melegekről:

„Néhány napi utazás után a friss tengeri levegő lanyhulni kezd. A kabinban a hőség minden szellőztetés ellenére is rekkenő; éjjel a legkönnyebb takaró is tűrhetetlen, s a szüntelen izzadás kezdi a testet elbágyasztani. A kezdetben éles tengeri szél lassankint átmegy a kellemes lanyhaságú passzátszélbe, mely naplementekor egy kissé frissítő fuvalommá változik, eszünkbe juttatva a költők által annyiszor megénekelte andalító zefírt. Az esti és a reggeli szürkület egyre rövidül, s ez is emlékeztet bennünket arra, hogy a trópusi éghöz közeledünk.

A levegő naponta mindinkább hevül, mérséklete éjjelre sem száll alá, s a szörnyen átizzadt ágy már égeti a testet. A bő izzadás azt, aki e hőséghez nincs hozzászokva, már korán reggel kiűzi fekvőhelyéről, s az utas a reggeli hús szellőben a hajó ormán enyhítheti álmatlanságtól bágyadt tagjait. Kissé felüdíti az embert a sötétkék víznek soha eddig nem tapasztalt átlátszósága is. Egyszer egy madársereg felrebbenése ébreszti fel andalgásából az utast. A víz színéhez közel, gyors szárnyakon repül tova a sereg, mely éppen az orrunk előtt kerekedett fel, anélkül, hogy előbb a víz színén úszkálni láttuk volna. Már közeledünk a trópusokhoz, melyeknek fényes csodái közt a legszebbek közé tartozik a hal és madár közti láncszem, az

³⁷ Golf-áramlat.

³⁸ A mű szemelvényeit kötetünk kissé modernizált szöveggel közli. - Szerk.

ezüst színű repülő hal; semmi más tengeren nem látható akkora mennyiségben, mint Nyugat-India e gyönyörű vizeiben.

A hajó rajokban riasztja fel e sajátzerű szárnyasokat, melyek minden irányban elröpködnek, mint ősszel a magas fűben menedéket kereső fűjek. Röptükben alig egy lábnyira emelkednek a víz fölé. Nagyságuk a szúnyog és a fél fontos pisztráng közt váltakozik: a nagyobbak csak távol a partoktól láthatók, míg a kicsinyek mindig valamely part közelségét jelzik. A halak a szárnyaikkal éppen úgy csapkodnak, mint a madarak, és csapkodásuk oly gyors, hogy szárnyuk alig észrevehető; úgy látszik, mintha a levegőben függenének; felrebbenésük vagy leszállásuk alkalmával azonban szárnyaik remegése észrevehető. Leszállásuk nem olyan, mint a madaraké, hanem egyszerre lepottyannak, mint a csapattól elmaradó keleti sáska. Ha valamely ragadozó hal közelében ereszkednek le, rögtön ismét felrebbennek. Éjjelenként olykor a hajó földézetére hullanak, ahonnan már nem bírnak újra felrebbenni, s reggelre mint finom eledel, a hajó asztalára kerülnek.”

A Hispaniola, más néven San Domingo szigetén levő Haiti 1849-ben még szabad néger állam volt. A francia forradalom előtti francia gyarmatbirtok, a szakadatlan néger polgárháborúk alatt, hatvan év során, 1849-re rettenetes pusztulás tanyája lett. (Az Amerikai Egyesült Államok 1915-ben tette rá kezét a szigetre, de 1934-ben ki kellett vonulnia.)

Wass Sámuel így ír Haitiről:

„Egy lankasztó trópusi éjszaka után, mikor az ég csillogó boltozatának csodái már halványodni készülnek a napnak, a világosság királyának közeledtére, a tüzesre hevült ágyból álmatlanul, bágyadtan a hajnal enyhe szellőjébe menekültem. A trópusok közelében a reggeli és esti szürkület nagyon rövid ideig tart: a nap és az éj nem rövidíti meg egymást, tizenkét óráig tart az egyik, s ugyanannyi ideig a másik. A gyorsan oszlani kezdő éji homályból tehát gyorsan fejlődtek ki a sötét tömegnek körvonalai, s a víz tükréből egyszerre felmerülő napsugarak szinte egy ugrásra gazdag fénnel öntötték el a világon a legtündéribb földet, amelyre emberi szem valaha tekintett.

A legelső benyomás, melyet a trópusok növényzetének látása gyakorol reánk, felejthetetlen, kivált akkor, ha véletlenül napfelkeltekor volt benne részünk. Azt a lángoló, csillogóan zománcos mély zöld színt, mely a tropikus növényzeten előmlik, csak az ismeri, aki saját szemével látta. Már a kerti melegházban felnőtt, mesterségesen ápolt trópusi növények mély smaragdzöldje is feltűnő; hát még milyen ez a zöld szín ott, hol nem ember ápoló keze, hanem a mesterek nagymestere, maga a nagy természet hozza létre? Ott, ahol az éppen megkívánt hőfok mindig megvan, hol a napnak szinte függőleges sugarai adják a zománczó erőt, hol a szerfölött gyors elpárolgást pótló eső oly rendkívül dúsan özönlik le, s ahol éppen a gyors elpárolgás a légkört mindig bizonyos nedvességi fokon tartja: a természeti körülmények avatják a trópusok gazdag növényzetét és virító zöld szőnyegét utánozhatatlanná.

San Domingo északi partja előtt járunk. Váltakozva, pompás lombozata erdők és virító mezők szegélyezték a messze bekanyarodó, tág tengeröblöket, melyeknek növényzete magasztos méltóságában bámulást parancsolt. Mennyire emelné a természet nagyszerűségét, ha e rendkívüli növényzetből itt-ott városi paloták kupolái, vagy falusi templomok tornyai emelkednének ki! Ez a nagy vadon mily tömördek munkáskézne tudna otthont és jólétet adni! De emberi alkotásoknak nyomát sem láttuk sehol.

Ugyanezt mondja a síri csend, mely az egész tájon előmlik. Az óriási növényzeten kívül semmi más életjel nem mutatkozott a tündéri képen, s a nagyszerű erdők szélein magosra tornyosuló sajátzerű, legyezőforma koronát lengető, még soha nem látott faóriások mintha síremlékei lettek volna annak a civilizációnak, mely egykor árnyékukban virágzott. A mélyen bekanyaruló öblök partjait a magányosság egyhangúságával csapkodták a tengernek örökös mozgásban küzdő habjai. Szinte azt hinné az ember, hogy valamely új föld közelébe vetődött, melyen az emberi faj még nem jelent meg. Soha ennél szebb, de egyszersmind szomorúbb látványt ember még nem szemlélte.

A mély csendbe borult, de fölségesen gyönyörű part hosszában hajónk csak csendesen haladt. A kristálytisztá mélység felszínét alig göndörítette fel egy-egy szeszélyes fuvalom, melynek felfogására minden vitorlánk a lehetőségig tárva volt, vitorláink azonban csak kevésbé domborultak, s mintha a környező mély csendtől a hajó is elálmosodott volna, szinte szunnyadva, igen lassan haladtunk tovább.

A part hosszában nyugati irányban kellett vitorlázni, hogy Cap Saint Nicolas-t elérve, betérjünk abba a nagy tengeröblbe, melyet Haitinak nyugat felé kinyúló két karja átölel, s amelynek legbenső mélyén Port-au-Prince, a sziget legnépesebb városa fekszik. Az éj folyamán elég időnk lett volna e kikötő megközelítésére, de ez nem látszott tanácsosnak az öbölben levő sok zátony miatt. Korán reggel Gonâve-sziget előtt álltunk; a teljes szélcsöndben lomhán csüngtek le hajónk vitorlái. Az egész természet, maga a tenger is hajnali édes álomban szendergett, melynek csendjében a már mindkétfelől látható partok sötét árnyakként borultak a víz sima szőnyegére. A sziget hegyei mögül hirtelen felbukkanó nap a sötét árnyakból egyszerre tündéries vidéket fejtett ki.

Jobbról a gazdag harmat cseppjeiben fürdött Gonâve smaragdja terült el, balra pedig már láttuk az emberi munkásság nyomait, az ültetvényeket, melyek a partot meglehetősen tarkázzák. Kelet felé a távolban dús növényzettel borított, magas gerincű hegylánc mutatkozott, melynek keleti vége rendkívül élénk azúrkék színbe vezett. A közelben eleven színű ragyogó kis szigetek voltak elszórva. Az egésznek oly tündéri képe volt, hogy szinte vártuk, hogy e bűvös zöld szigetekcskék megnyíljanak, s keblükből könnyű fátyolba burkolt tündérek seregei lépjenek ki a tenger ezüst szőnyegére, s a felébredő szellő hárfahangjánál járják el reggeli táncukat.

A keleten látszó hegylánc irányában vitorlázva, s elhagyva Gonâve szigetét, a mindinkább szűkülő öbölnek másik partja is mutatkozott már. Déltájban, a nagy öböl legbenső zugában már látszott az erdőkkel koszorúzott kikötőváros, mely egy hegyláncról lebocsátkozó s lassan az öbölben vesző lejtő alján fekszik. A várost nyugatra még soha nem látott növényzetű kertek kötik össze egy faluval, míg a másik oldalon nagy rónaság húzódik a sziget északi része felé...

Hajónk parancsnoka nyugtalankodva figyelmeztetett arra, hogy a sziget felett tornyosuló fekete felhők miatt haza kell sietni. Bajos volt megérteni, hogy viharhoz szokott ember miért aggódott annyira egy kis esőtől, hiszen nem voltunk cukorból, hogy egy kis megázás elolvasszon! De még feltűnőbb volt, hogy amint megérkeztünk a hajóra, a kapitány azonnal gondosan lezáratott mindent. Úgyszólván az egész hajót átfürkészte, s mindent a legtökéletesebb rendben akart látni. A már említett hegylánc hosszában s a nagy rónaság felett víztől terhelt sötét felhők borultak Port-au-Prince fölé, s a felhők sötétkékbe játszó fekete kárpitjai sűrűn borultak kékes lángszínbe, előre küldve az elérkezendő nehéz időnek mély moráját.

Az égiháború, bárhol keletkezik is, nagyszerűségében a legmeglepőbb tünete a természetnek; a nagy természet haragos szava ez, melynek hallatára az állat is a hunyászkodó félelem némaságába merül. Nagyszerűsége kétszeres a nagy hegyek között, hol a mennykövek

sújtva zilálják szét az évezredek óta fennálló őserdők fáit, s ahol az ég zengését százszorosan adják vissza a sziklafalak. De aki egy trópusi égiháborút nem szemlélt, annak csak gyenge fogalma van arról, hogy mekkora lehet az égiháború ereje. Ott a villám nem cikázik cikcakkokban, mint a mérsékelt égöv alatt, hanem az egész kárpitja megnyílik egyik szélétől a másikig. Az egész égbolt, mint egy tűzokádó hegynak kifordult belseje, fényes lángba borul, mely egy pillanatra a legtávolabb eső tárgyakat is a napnál tisztább, vakító fénnel árasztja el, míg a következő fél másodperc megint a miénknél sötétebb éjbe borít mindent. Követik mindezt a villám ezerszeres nagyszerűségéhez mért dörrenések, melyek megreszketetik a földet sarkaiban, s szédülésbe ejtik a legerősebb idegzetű főt is.

A közeledő felhő ilyen látványosságot ígért. Csendes volt a lég, mintha félt volna csak moccanni is a közeledő nagy idő előtt. A partok dús növényzetének óriási levelei meg sem mozdultak, s a hajó hátsó árbocán a szélmutató élettelenül csüngött le forgójáról. Rekkenő hőség uralkodott, melynek nyomását nagyon lehetett érezni. S az éj beköszöntésekor megkezdődött a nagyszerű dráma, mely az egész mindenséget lángba borítani látszott, s a menydörgés olyan volt, mintha az ég boltozatának beomlásától kellett volna tartanunk. Eközben megeredt az eső is, mely megértette velünk a parancsnok előbb tapasztalt nagy gondosságát. Mert amikor a trópusokon zápor van, nem esik vagy csurog, hanem ömlik a víz. Az ilyen zápor azonban a trópusokon sem szokott sokáig tartani. Másnap reggel a felkelő nap újult fényben mutatta be az óriási növényzet nagyszerű zöldjét, mely a légkört balzsamos illattal töltötte be. És ebben a balzsamos, lanya levegőben van valami, ami az embert szokása ellenére is andalgóvá teszi. Az ember felejt múltat, cseppet sem gondol a jövőre; s csak a jelent élvezi - szóval valódi kalandorszellem ébred fel a gondtalanná vált kebelben. Aki részesedett valaha ebben a sajátságos érzésben, az nem fog csodálkozni Nyugat-India mesés kalandokkal átszőtt történetén, mert az az érzés, mely itt a kebelbe lopózik, az egész világ kalandjának csíráját hordja magában.

A Nyugat-Indiákon kora reggel a szigetek felőli enyhe szellő átvarázsolja az embert abba a csak a jelent élvező állapotba, mely itt még a gondok súlyától nyomott keblet is megszokta lepni. Napkeltekor megszűnik az éj csendje. Minden, mi él, érzi az ébredés szükségességét, s minden a saját hangján köszönti az ébredés percét. Élni kezd minden: a sziget felől jövő fuvalom szárnyain karcsú vízimadarak rajai élénkítik meg a balzsamos levegőt; a hajó körül kavarognak, a vízre szállnak meg felrebbennek, és sajátságos sívításaik érthetetlen nyelven alamizsnát kérni látszanak. A partok oldalaiba messze bekanyaruló öblök sekélyebb vizeit récék, búvármadarak, ludak, hattyúk ezrei népesítik be, a homokos partokon pedig nagy tokájú gödények filozófusi komolysággal lépdelnek, mint egyedüli urai a háborítatlan mély csendnek.”

Wass Sámuel leírja a kis St. Thomas-sziget soknyelvű nemzetközi életét. St. Thomas 1849-ben, Wass Sámuel ottjártakor még dán gyarmarbirtok. 1917-ben az Egyesült Államok vásárolta meg Dániától.

„Csodálatos ez a bábeli nyelvzavar! A város utcáin itt zajong az angol, francia, olasz, spanyol, portugál, német, dán, hollandi és svéd szó, s ezeknek mindenféle vidéki kiejtése; a bordeaux-i francia igyekszik provençe-i franciával értekezni, a Gallego-spanyol a biscayaival, a hollandi a Hamburg vidéki »platdütsch«-cel. Csak a magyar hiányzik a hangzavarból. Bajos volna kitalálni, melyik itt az uralkodó nyelv. A kormányzat és a törvénykezés nyelve a dán, de sokkal többen beszélnek angolul és spanyolul. Van itt két helyi nyelv is, a benszülöttek credán nyelve, melyet csakis itt beszélnek, s már a szomszédos Santa Cruzban sem értenek meg, s a

másik a creol-hollandi nyelv, a spanyol, hollandi és francia nyelv keveréke; ez Curacao szigetéről származott át, ahol a köznép nyelve.

De nemcsak a nyelv, hanem a nemzet is sokféle St. Thomasban; láthatók itt csinos termetű s öltözetükben az egyszerűséget csínnal és keresettséggel egyesíteni tudó francia nők, szoborhoz hasonló nyugodtságú angol arcok, pongyolásan lomha, de kecses mozdulatú spanyol nők s szende tekintetű, szőke fürtű német lányok és asszonyok. Általában St. Thomas annyira hasonlít egy hollandi vagy német városhoz, mintha az ember Haarlem vagy Bréma közelében pottyant volna le a felhőkből. A férfiak igen barátságosak, udvariasak és műveltek. Az ember tetszése szerint válogathat, hogy angol, francia, spanyol vagy német társaságban akarja-e eltölteni az estjét. Ez a város mindenesetre igen jó nyelviskola. A pincérek mindegyike valóságos Mezzofanti³⁹ itt.

MAGYAR HONVÉDEMIGRÁNSOK AZ AUSZTRÁLIAI ARANYMEZŐKÖN (Mednyánszky Cézár emlékirata) (1851-1854)

Az 1849 utáni magyar emigránsok elvetődtek a távoli Ausztráliába is.

A Csendes- és Indiai-óceán körülfogta óriási sziget volt az ötödik világrész, melyet Európa egy évszázaddal később fedezett fel, mint Amerikát. Ausztrália, az öt világrész között a legkisebb, egyben - felfedezése későbbi időpontját tekintve - a legfiatalabb, a többi világrésztől mindenben eltér; bennszülött őslakossága a legkezdetlegesebb őseMBERI életet élte. Az egyik magyar emigráns, Mednyánszky Cézár - mint alább látni fogjuk - feltűnőnek találta, hogy Ausztrália mennyire elűt a többi kontinenstől.

És valóban, e legfiatalabb világrész, Ausztrália felépítése valami tökéletlenséget mutat, amit földrajztudósaink már ezelőtt egy fél évszázaddal megírtak, így Paszlavszky és Brózik is. A szigetvilágrésznek öblei, félszigetei, folyói, emelkedései általában jelentéktelenek, hegyei sehol se magaslanak az örök hó határán túl. Esőzése hol gyér, hol hallatlanul bő, hőmérséklete szélsőséges, növény- és állatvilága sajátos és más világrészekétől elűtő, a fű nem alkot összefüggő mezőt.

A szigetre a lehanyatló spanyol és portugál gyarmatbirodalom versenytársa, Anglia tette rá a kezét. 1787-ben alapította Sydney kikötővárost. Másik nagyvárosa, Melbourne csak 1835-ben kezdett kialakulni. A bevándorlás Angliából csak későn indult meg, a telepítés kezdete az volt, hogy 1788-ban az angol kormány 736 fegyencet deportáltatott Ausztráliába. Ettől kezdve évtizedekig folyt a bűnöző elemek rendszeres deportálása.

Az aranymezőket 1839-ben fedezték fel, hírüik azonban csak 1851-ben repült világgá. Ekkor indult meg a tömeges bevándorlás. Az 1890-es évekig kitermelt, Angliába beözönlő arany értéke 400 milliárd mai magyar forintnak felelt meg.

Az Ausztráliában kitört „aranyláz” megmozgatta a kalandor hajlamúakat. Az ausztráliai Kék Hegyek, a Blue Mountains völgyeit nagyrészt bűnözőkből összeverődött népség árasztotta el.

Az ausztráliai aranyláz híre eljutott a londoni magyar emigránsokhoz is. Ottani életük politikailag reménytelen, anyagilag kilátástalan volt.

³⁹ Mezzofanti olasz tudós arról volt nevezetes, hogy állítólag közel száz nyelvet ismert.

Több londoni emigráns magyar elhatározta, hogy az ausztráliai aranymezőkön próbál szerencsét. Mindnyájan tisztességes, rendes emberek voltak, de igen keservesen tengődtek. Prihoda János ezredes Londonban fotografusságból tengődött. Vékey Zsigmond százados 1848-1849-ben a pesti német lap, a Pester Zeitung szerkesztője, a szepesi születésű Mauks Bence az aradi forradalmi Freiheitsbote (A Szabadság Hírnöke) szerkesztője volt. Velük együtt indult el Ausztráliába a lengyel Alexandr Schubert, a magyarországi lengyel légiónagyvezető századosa. Útitársuk lett báró Mednyánszky Cézár.

Mednyánszky 1824-ben született a Trencsén megyei Beckón, pap volt, 1848-ban tábori lelkész Görgey seregében, később hadügyminisztériumi osztályfőnök, az egész hadsereg főpapja. Világos után Franciaországba menekült. 1851-ben kilépett a papi rendből. Haynau pesti vésztörvényszéke távollétében akasztófára ítélte, a nevével ellátott fekete táblát a császári hóhér képletesen (in effigie) akasztotta bitófára. Mednyánszky ezután rövid időre a dél-amerikai Rio de Janeiróba emigrált. Ott volt az Ausztráliába készülők között Farkas Márton, Rochlitz Albert és Rochlitz Kálmán százados, Udvardy József főhadnagy és még több más emigráns.

A társaság két csoportban indult el Ausztráliába. Vékeyék az angol Liverpool kikötőjéből Dél-Afrika, illetőleg a Jóreménység foka megkerülésével, öthónapos úttal jutottak el Ausztráliába, és ott találkoztak a második csoporttal.

Mednyánszky emlékirata ezt írja az 1850-es évek Ausztráliájáról:

„Melbourne körül a nagy lapály nem hangol öröme. Minden sivár. Néhány kaktusz közt, vagy egyedül csak itt-ott emelkedik egy óriási Eucalyptus az égnek. A város csupán tervrajzban van meg. Csak ideiglenes faházakat látni szanaszét. Mindez lehangolja a különben is bánatos utast, ki néhány hét előtt Rióban gyönyörködött a pompás természetben. A lehangoló vidék láttára az a gondolat támadt agyamban, hogy Ausztráliában a teremtes munkája talán megakadt. Mintha ott csak félig emelkedett volna ki a föld a káoszból! Talán kimerült volt a nagy természet? Legifjabb gyermeke olyan, mint egy koraszülött.

Alighogy partra szálltunk, szállás után néztünk. Csak nehezen találni a városban hajlékot. Még néhány év előtt alig volt ott egypár juhtenyésztő, kiket a sors odavetett a szomszédos tartományokból. Amint 1851-ben felfedezték a közeli aranybányákat, évenként tízezerrel tódult oda a sok szerencsevadász. Többnyire az aranybányák körül helyezkedtek el, de a város lakossága is hirtelen százezerre nőtt. Nagy lett a lakáshiány.

Nemcsak lakás után kellett járnunk, cserekereskedés céljából hozott áruink értékesítésére is kellett gondolnunk. Átvételre elég idő kínálkozott, hogy megismerkedjünk az ottani kereskedelmi viszonyokkal.

Amire csak az út végén volt szükség, azt hajónk fenekén helyezték el Liverpoolban. Áruink is ott rejtőztek. Csak néhány nap múlva adták tudtunkra, hogy átvehetjük a raktárban. Amint megláttuk ládáinkat, gyanús külsejük aggasztott, bár nem sejtettük a valót. Kibontásuk után magunk előtt láttuk a csapást. A hosszú úton hajónk fenekébe víz hatolt. Minden áruunk (szövet és óra) tönkrement. Sok viszontagságom után hozzászoktam a szenvedéshez. A csapás mégis rettenetes volt. Most a világ másik végén álltam alig néhány száz francia frankkal zsebemben. Angolul csak törve beszéltem. Két, nem rokonszenves társamon kívül nem ismertem ott senkit. Magamba fojtottam bánatomat, csak hogy társaimat bátorítsam. Egy shillingjük se volt. Azt ajánlottam, hogy maradjunk együtt, és dolgozzunk. Menjünk mi is a bányákba, és keressünk aranyat. A talált kincssel visszatérhetünk Európába, vagy valamit kezdhünk a legújabb világrészben. A honvédszázados kész volt rá, hogy kövessen. A lengyel Schubert jajgatott. Nem akart a pusztaságban éhen veszni, vagy a vadak martaléka

lenni. Inkább Melbourne-ben maradt, ahol honfitársaira akadt. Adtam neki néhány frankot, hogy valami kis pénze legyen. Farkassal bejártam a boltokat, hogy az aranykereséshez megvegyük a főszerelést. Vásároltunk egy kis sátert, néhány fegyvert és szerszámot, ruhaneműt és élelmet. Amint felkészültünk, az aranymezőkre indultunk.

Sziklás dombok és völgyek folyói alkotják (száz mérföldnyire Melbourne-től) az ausztráliai aranyvidéket. (Nyugaton Ballarat, északon Bendigo a központ.) Három évvel odaérkezésünk előtt elhagyatott volt ott minden, de az arany felfedezése után minden országból és népből tódultak oda az emberek. Húsz telepen hetvenezer aranyásó kereste szerencséjét. Mindannyian ásóval, de körükkel is vájták a földet. Az így készült üregből kiszedték az aranyrögöket, vagy ha nem találtak benne semmit, mást vájtak mellette. Voltak, kik a folyók fővénnyét mosták, szitálták. Aranyra éhesen kutatott aranyér és aranypor után mindenki.

Reggeltől estig görnyedtem én is a nehéz munkában. Sártól-földtől piszkosan, felhorzsolts kézzel és holtfáradtan tértem este a sátramba. Én társammal Ballarat körül dolgoztam. Jó ideig alig volt szerencsénk. Sokszor vigasztaltak, bátorítottak szerencsésebb társaink. Ha néha-néha találtunk kevés aranyszemet, és ebből idővel kis mennyiség összegyűlt, elküldtem Farkast a városba, hogy élelmiszert vegyen. Egy alkalommal társam tíz napra távozott mellőlem. Egyedül nem dolgozhattam, s így felszedtem sátorfámat, és az egyik folyó partjához vonultam. Ide-oda tekintve andalogtam, mikor hirtelen magyar szó ütötte meg a fületem. Körülnéztem. Néhány lépésre magas termetű férfit pillantottam meg, bányászruhában. Katonás volt a tartása, hosszú és hegyes a bajusza, őszes a szakálla. Nem lehetett más, csak magyar huszár. Legott ráismertem. A felém tartó bajtárs Prihoda János, az egykori honvédhuszárezredes volt.

Mint atyámat karoltam át, ő pedig fia gyanánt szorított szívéhez. A huszárezredes nálamnál előbb érkezett oda, s egy bányászcsoporttal Bendigo körül próbált szerencsét. Amint meghallották, hogy felénk több az arany, ők is a mi vidékünkre jöttek. Az egyik bányásztól meghallotta, hogy erre is vannak magyarok. Keresett, és megtalált. A váratlan találkozás után sátramba veztettem, és megosztottam vele, amim volt. Mikor a magam készítette papagájpástétomot látta, újra könnybe lábadt a szeme...

Amint Farkas százados megjött Melbourne-ből, mindhárman visszatértünk a munka színhelyére. Az ezredes tovább dolgozott csoportjával, de velem együtt lakott sátramban. Én és Farkas is újból üregeket vájtunk a földbe. Szerencsét hozott az ezredes. Addig csak annyi aranyat találtunk, hogy valahogyan megéltünk. Most akkora mennyiségben akadtunk rá, hogy néhány heti munka után megvolt az útiköltségem. Legott elhatároztam, hogy visszautazom Párisba. Felszedtük sátorfánkat és Melbournebe mentünk. Egy hónapig kellett várnunk, hogy az Angliába induló hajóra szállhassak. Az aranyszívű harcos velem akart maradni, míg elutazom. Hogy takarékoskodjunk, a város kültelkein túl egy kis viskót béreltünk, s egyetlenegy szobájába húzódtunk.

Egyik napon a városban voltam, hogy megtudjam pontosan, mikor indul a hajó. Több más dolgot is kellett elintéznem. A nap már lenyugodott, és még mindig az utcákat róttam. Csak néhány shilling volt nálam. Nem kockáztatok semmit - gondoltam magamban -, ha még éjszaka visszatérek a viskómba. Gyorsan lépek, és fél óra alatt elérem. 11 óra körül távoztam. Koromsötét volt, csak egy-két csillag pislogott az égen. Az erdőnél megbántam vakmerőségetem, de megfordulni röstelltem, és tovább siettem. Amint az erdő közepébe értem, egy sötét alak felém ugrott, rám kiáltott: »Pénzt, vagy lelőlek!« »Részedre nincs semmim!« - feleltem, és tovább rohantam. Lövés dördült el, bal karomat érte. Nem törődtem vele, s a banditára vetettem magam. Mielőtt újra tölthette volna pisztolyát, jobb kezem boxütéseivel földre terítettem. Otthagytam, s szállásom felé tartottam. Az ezredes a lövésre felébredt, és elem

sietett. Sejtette, hogy bajba jutottam. Már égő fájdalmat éreztem karomban. Nem tudtam mozgatni. A jó ezredes fölfegyverkezett, és a városba sietett orvosért. A sebész a lehető leggyorsabban jött segítségemre. Magával hozta műszereit, és megvizsgált. A golyó könyökömbe hatolt, és széttroncsolt minden csontot. Bal karomat tövéből le kellett vágatnom.”

A magyar aranyásók általában csalódtak reménykedésükben: 1854 áprilisában Mednyánszky, Szumrák és Prihoda elvitorlázott Amerika felé. Vékey ott maradt, egy ideig folytatta az aranyásást. Ő lett az ausztráliai szőlőművelés úttörő megalapítója. Az 1870-es évek végén nem tudta leküzdeni honvágyát, hazajött Budapestre, itt halt meg 1889-ben.

DÉL-AMERIKA ŐSERDŐIBEN

GEŐCZE ISTVÁN BRAZÍLIAI KÁVÉÜLTETVÉNYES EMLÉKIRATA (1864-1866)

Az 1849 őszen meginduló világiáró magyar emigráció 1861-ben, az általános császári amnesztia kihirdetése után már nagyjában hazaérkezett, de ugyanakkor új kivándorlási hullám jelentkezett. Sokan utaztak ki Itáliába, hogy az ottani magyar légióban harcoljanak az osztrák hatalom ellen. Kossuth és az olasz szabadsághős, Garibaldi, mélyen éltek a magyar nép szívében.

Így indult útnak 1860-ban a volt pesti joghallgató, az akkor huszonnégy éves Geőcze István is, a Zemplén megyei Bacskáról. Belépett a Garibaldi alatt harcoló magyar légióba, ott volt a Szicília szigetét megtisztító harcokban. 1862-től tanár Cuneóban, az ottani légionárius tiszti iskolában.

Közben a magyar légiót az olasz kormány feloszlatta, és Kossuth Lajosnak is csalódnia kellett III. Napóleonban. Az emigráció elvesztette jelentőségét. Sok emigráns élt az amnesztiával, és hazatért. Sok volt legionárius Észak-Amerikába utazott ki, hogy a rabszolgaszabadító „északiak” oldalán harcoljon. Geőcze nem tért haza. Már megszokta az idegent, vonzotta az új, ismeretlen nagyvilág. Egyelőre Svájcba utazott, ahol még sok magyar, francia, német és lengyel emigráns élt.

Itt olvasta a lapokban a dr. Blumenau német emigráns megszervezte dél-amerikai település hírét. Ez Blumenau néven alakult meg 1850-ben, Brazília déli részén, Santa Catarina vidékén, az Itajahy-folyó termékeny partjain, a rengeteg őserdők szélén. A települők német kivándorlók voltak, és szövetkezeti alapon dolgoztak főleg mint marha- és sertéstenyésztők. A településhez az engedélyt a brazil kormány adta meg, őserdei területeket engedve át a betelepülőknek. A telepes bérbe vehette vagy megvásárolhatta a földet, az egykori szabad indián területeket. A szabad indiánból szabadságában erősen korlátozott ültetvényes munkás (peon) lett. Ez az államilag megszervezett földrablás hozta létre az úgynevezett hacienda-rendszert.

A felügyeletet dr. Blumenau látta el. A telepnek az 1890-es években már vagy 30 000, nagyjából német lakosa volt, akik a maguk ültetvényeit művelték. Az ilyen birtoknak spanyolul rancho, a telepesnek ranchero a neve.

Geőcze az apja zempléni gazdaságában beletanult a gazdálkodásba. Elhatározta, hogy kivándorol Blumenaubá. 1864. január 13-án Genovából indult el egy háromárbocon, nagy óceánjáró vitorlással. Jó szél vitte a hajót, de az ennivalóval sok baj volt. Útinaplója ezt írja:

„Sokszor három-négy napig is egyebet nem ettem, mint a reggelire adott kis darab sajtot, mert az ebédre főzött sós hús, amit a kapitány előbbi braziliai útjában vásárolt be, már annyira megromlott, hogy abból a legerősebb ecettel sem valék képes enni, pedig mindig kerültem a finnyássági szenvedéseket, s volt idő, midőn a szicíliai hadjáratban napokig éltem nyers csigán, a kis tengeri »cappá«-n, nyers paradicsomalmán és a figuedino-kaktusz émelygős, édes gyümölcsén. E kétéves hús azonban - megvallom- minden hősiségemen kifogott.”

Afrika partjai mellől vágott át a hajó Brazíliába. Kéthónapi tengeri útjuk végén, március 10-én kötöttek ki Rio de Janeiro kikötőjében. Brazília ebben az időben még önálló császárság volt. Az afrikai négekkel folytatott rabszolgakereskedést már 1850-ben betiltották, de magát a rabszolgaságot csak 1880-ban szüntették meg. Az utasok csak körülményes kikötői vizsgálat után léphettek partra.

Geőcze Rio de Janeiróból tovább vitorlázott Blumenau felé:

„Az Itajahy és mellékfolyóinak vidéke - írja az emlékirat -, a Rio Pequeno, Rio Testo és Rio Benedicto vidéke ez idő tájt még teljesen felfedezetlen volt. Hatalmas őserdő húzódott délre, Paraguay és Uruguay irányába, nyugatra pedig a Matto Grosso tartományba. Ez ismeretlen vidékek már a tupinamba indiánok őshazájának egy részét képezik, kik őserdeikből gyakori kitöréseket tesznek a szomszédos, kevésbé népes gyarmattanyák ellen. Az európai eredetűek iránt általában engesztelhetetlen gyűlöléssel viseltetnek... A »Colonia di nuova Italia« új gyarmatot, melyet a Santa Catarina-i olasz konzul telepített, alig kéthónapi létezése után, néhány óra alatt egészen kiirtották... A fehérek iránti vad gyűlöletük egyébiránt még azon időből származik, midőn a portugálok e földet legelőször megszállották...

Időnként egy-egy gyarmattanyához érkeztünk, melynek udvara e vidéken többnyire karókkal, vagy a szúrós vad-ananász eleven sövényével van bekerítve, hogy a háziállatokat könnyebben meg lehessen őrizni, s csak néhol látni egy kisebb terjedelmű legelőtér az irtásban, hol a szomszédos gazdák barmaikat a közösen fizetett barom-pásztor őrizetére bízzák.

A szarvasmarha e vidéken kitűnő szépségű, nyúlánk termetű, verhenyes színére és nagyságára nézve igen hasonlít a szicíliai szép fajú szarvasmarhához, csak hogy még nagyobb és szarvai egyenesebbek. Korántsem oly eleven és mozgékony azonban, mint a magyarországi tulok. Általában véve az itteni háziállatok sokkal szelídebbek, mint Európában. Néha egy hatalmas növésű bika (ökröt nem is tartanak, miután az, az e vidéken űzött mezei gazdálkodáshoz nem szükséges) az úton keresztül feküdt, és felé közeledtünkkel meg sem mozdult, míg valami ággal fekvő helyéből fel nem vertük, amikor azután a gyalogúton mint valami jámbor bárány, tovább lépdelt előttünk, míg oly helyre nem ért, hol az út szélesebb lévén, kissé oldalra kitérhetett. Éppily szelídek az itteni fakó színű kutyák is. Ha a házhoz közelít valaki, nem is igen ugatnak, csak egyet vonítva szaladnak be a házba.

Annak okát, hogy itt az állatok általában véve oly túlságosan szelídek, sőt lusták, sokan és talán nem ok nélkül, a túlságosan nedves éghajlatnak tulajdonítják, melynek az állatok idegzetére tagadhatatlan nem kis befolyása van. Még az összes háziállatok közt legélénkebb itt egy zömök s főleg Itajahy város környékén igen elterjedt kis fajta kecske. Ez állatocskák rendkívüli virgoncságát valódi mulatság nézni, folytonosan ugrándoznak, s a kuvaszkutyákat nem egyszer dühvel megkergetik. Egyébként a törpe kecskék igen házias állatkák. Csak egy cső kukoricát kell nekik mutatni, s négy-ötszáz lépésről vidám ugrándozással és komikus bögicséléssel rohannak az emberhez, két lábon várva a nekik szánt táplálékot. Amint ragaszkodnak azonban az emberekhez, éppúgy haragszanak a kutyákra, s jaj azon kuvasznak, melyet közrefognak. Juhot igen keveset tartanak az itteni gyarmatosok, részint, mert nagy a legelőhiány, részint, mert a juh itt igen sokféle betegségnek van alávetve. A sertéseket cölöphöz kötve hizlalják a széles levelű, s különösen e célra ültetett margarida burgonyafajta növény gyökereivel és törzsökével. Ezen tápláléktól az itteni kis fekete sertés igen hamar hízik, húsa azonban kissé édeses, és szalonnája igen lágy lesz.

E vidék legnagyobb áldása kétségkívül az itt két egész és harmadfél öl magasra és két-három ujjnyi vastagra is megnövő cukornád. A cukornád ültetése azon előnnyel jár, hogy mind homok-, mind agyagföldben egyképpen megterem, néha egy évben kétszer is ültethető, semmi különös megművelést nem igényel, s amint egy darab erdő kiirtatik, ott azonnal termeszthető. Az irtásföldön maradt tőkék növényét nem gátolják, mint sok más, a talaj teljes kitisztítása nélkül nem tenyésző növényénél. A cukorültetvény nem fizet ugyan egyszerre annyit, mint a kávé, de átlagban véve még jövedelmezőbb, mert a termés semmi elemi csapásnak nincs kitéve, legfeljebb a sáskák pusztításának, melyek azonban csak minden hatodik, hetedik évben lepik el az ültetvényeket.

A cukornád, ha egyszer elültetik, többé semmi gondot nem igényel. Öt-hat hónap múlva learatják és kékbe kötik. Egy hosszú, 2-2½ öles kékét, két-három rövidebbet kell vágni, hogy könnyebben a sajtó alá lehessen illeszteni. A kékéből kisajtolt kellemes zamatú cukorlevet az üstben mindaddig főzik, míg a vízrészek teljesen el nem párolognak, s a cukor sárga por alakjában az üst fenekére le nem ülepedett. Midőn a lé legerősebben forr, habját külön edénybe szedik, s e leszedett hab megsűrűsödve a legjobb zamatú melissát (cukorméz, mélasse) adja, mely friss állapotban a legtisztább színmézzel bátran versenyezhet. A legfinomabb sütemények és a híres kókuszbefőzöttök melissával készülnek. Az erős *chahas* pálinka a már kisajtolt nádkékéből főzetik.

Óvakodva kell járnunk a sűrű cukorültetvények közt, mert az igen kedvelt tartózkodási helye egy barnásszürke, sárgásba játszó mérges kígyónak, melynek csípése kikerülhetetlen halált okoz. Fegyverünkön kívül még mindenünk botot is vitt magával, hogy az olykor majdnem lábunk előtt csúszkáló kígyók ellen magunkat közvetlenül is védhessük. A gyalogúton sokkal jobban kell a kígyókra vigyázni, mint az erdő legsűrűbb helyén is, mivel azok elhagyva árnyas rejtekeiket, oda sietnek a napfényre sűtkérezni. Majd egy gyönyörű színezetű korallkígyó fekszik a napfényes gyalogúton keresztül, majd egy vékony, kis, rövid, fekete jararaca szedi gyűrűbe tagjait, hogy a hozzá közelőre vethesse magát. Ez itt minden kígyók közt a legveszedelmesebb. Csípése két perc alatt biztos halált okoz, ha csak a sebzett részt azonnal le nem vágják, vagy tűzzel ki nem sűtik. A gyarmatosok, mihelyt jararacát látnak, mely, szerencsére, folytonos mozgásáról könnyen észrevehető, azonnal rálőnek...

Óriáskígyót egész utazásom alatt, csak egyszer láttam. Egy napfényes délelőtt ugyanis néhányan a Rio Pequeno felé lovagoltunk. Én egy igen szép, fehér öszvéren ültem, s néhány lépésnyire a többieket megelőztem. A 3-4 lábnyi széles gyalogúton ügetve, egyszerre hátam megett a kiáltást hallom: »Vigyázzon, vigyázzon, az óriáskígyó!« E szavakra a földre tekinték.

A gyalogúton keresztben fekve egy gyönyörű színezetű, de borzadalmas kinézésű boa constrictort láttam elnyújtózva, mintha élettelen lett volna. A napon sűtkérezett, s szögletes fejét csak lustán hintázta jobbra-balra a föld felett, míg gránit szemei rémtűzet lövelének. A gyalogúton a kígyónak csak egy része volt, testének többi hosszúsága a bokrok aljában mozgott, ha ugyan jobbra-balra való lomha hajlongása mozgásnak nevezhető, 20-25 lábnyi hosszúságban majd barna hátát, majd sárgás oldalát fekete foltjával, majd ezüst színű, pettyes, felpuffadt gyomrát láttatá.

Azon percben, midőn a kiáltást hallottam, az öszvér, természetes okos ösztönénél fogva, óvatosan felemelte lábát, s szépen keresztül lépdelt rajta, vigyázva, nehogy lábával a szörnyek e királyának testét érintse.

Az utánam lovaglók jobb oldalra kerültek ki a kígyót, s alig tudtak a bokrok közül kibontakozni. Egyikünknek se jutott eszébe a rémállatot lövöldözéssel felingerelni, hanem mindnyájan vágatva nyargalánk odább, bár meg voltunk győződve, hogy az óriáskígyó még

nemrég elnyelt prédájától oly puffadt állapotban van, hogy még két-három napig is emésztési nyugalmas heverését folytatandja.

A portugálok a kígyó gyűrűinek feszüléséről és gyomrának puffadtságáról, valamint hintázó mozgásáról megismerék, hogy mintegy nyolc-kilenc napja nyelhetett el valami martalékot, s emésztési dermedtségéből csak most kezd kissé felelevenedni, s bár még a mellette elhaladókat nem támadja meg, de ingerelni mégis veszedelmes lenne.

Mint a benszült brazíliaiak beszélnek, az óriáskígyó megkövesítő rémtekintetét a legbátrabb állat sem bírja kiállani, s mintha galvánfolyam járná át idegeit, se előre, se hátra nem mer mozdulni. Tűz szemsugaraival az erdők vadjait, még a tigris sem véve ki, mintegy a földhöz szegezi. Midőn prédáját üzi, gyűrűit hirtelen összekapva, mint szemtanúk mondják, 4-5 ölnyre veti magát áldozatja után, s arról, miután azt gyűrűi közt összezúzta, letekerődik, ott hagyja, maga a legközelebbi bokorhoz csúszik, melynek valamely vastagabb ágát farkával kétszer-háromszor körülfonja. Ekkor ezen támaszpontból megölt prédája felé kinyúlik, s azt szájába fogva, kissé közelebb húzza, s nyáltömeggel bevonva megkezd nagy erőlködéssel járó elnyelési műtétét, melyet bevégezve, farkát a bokorról letekergeti, s élettelenül elnyúlva, az emésztés passzivitásának zibbatag álmába esik, s mozdulatlanságából csak a kilencedik, tizedik nap kezd felocsudni, de még két hétig is csak lomha mozgásban nyilvánul lassankint ébredő életereje.

A Rio Pequénótól északnak fekvő cukorültetvényeken túl a vidék szépségét igen emeli a változatosság; majd egy toboleirón, vagyis lapályos, ritkább erdőszélen haladunk keresztül, hol az óriás nagyságú, fehér és kék lilium tömött bokrai a fák alját egészen ellepik, s felséges illattal fűszerezik a levegőt, majd a völgyek hajlásaiban a serrado (tömött erdő) sűrű facsoportjainak sötét homályában folytattuk utunkat, hol a yatai pálmák és a guyaba fák tetején néha megszólalt a keskeny ösvényen csúszkáló kígyókra leselkedő caoha, oly különös hangon, mintha a távolban valami ember kiáltott volna. Máskor ismét egy-egy fordulónál egy csapat kék és veres tollú cararacai repült el lármásan előttünk, majd a bíbor színű tanagres szálldosott gyorsan egyik ágról a másikra.

Sokszor tévedésbe hozott bennünket az uraponga. Éles hangját néha a távolból hallottuk, s azt hívének, hogy egészen közelünkben van valamely magas fán, máskor pedig, midőn valóban közelünkben volt, azt hívének, hogy igen messze van. E csalódásnak sajátos oka abban rejlik, hogy az uraponga hangja azon oldalra, amelyre a madár fordul, igen erősen hangzik, míg ellenben visszafelé alig hallatszik.

Az itt úgyszólván minden lépten-nyomon található hús forrásoknál az ananász virágaira és a bíbor ardisia kelyhére néha majdnem csapatostul szálldogáltak a sebes röptükben gyémánt és smaragd színben tündöklő delicék (kolibri). A vad ananász gyümölcse fehérebb, és nem oly túlságosan édes, mint a kerti ananászé, de ízre azzal vetélkedik, s zamata igen kellemes.

A majmok kedvelt tartózkodási helye szintén a serrado erdő. A magas fák tetejéről ritkán jönnek le, hanem egyik fa ágairól a másiknak közel lévő ágaira vetik magukat, s folyvást az erdőt befedő terebélyeken tanyázva, csakis néhány percre jönnek le a fáról, a legkisebb nesze ismét annak ágai közé menekülve.

Talán minden állat közt a legnehezebb majmot löni. Mindig a legnagyobb és legterebélyesebb fákon tartózkodván, mihelyt embert lát közeledni, tüstént elrejtőzik. Az ember bizonyosan tudja, hogy fenn van a fán, de nem láthatja. A törzságak hajlásai között, a fa oduin vagy annak nagyobb ágain bokrosan növe cactuscsumók közt oly ügyesen elbúvik, hogy a legélesebb szem sem képes felfedezni, s rejtekéből mindaddig nem mozdul, míg a vadász a fától messze el nem távozott. Bár a assado do macaco (majomsült) rizs- és paprikával kitűnő ételnek

tartatik, mindazonáltal a portugálok ez ártatlan állatokra nemigen vadásznak, kivéven akkor, midőn kis majmot akarnak fogni, miután ez legkönnyebben azáltal éretik el, ha az anyát lelövik, vagy legalább megsebzik.

1865-ben a Santa Catarina és Itajahy között fekvő cambriui erdőben láttam ily módon egy kis majmot elfogni. Az anyamajom egy figueira fa tetején ült, s éppen ölében tartotta kicsinyét, midőn egy portugál gyarmatos meglőtte. A fáról a kicsinnyel együtt lezuhant, mely keserves nyöszörgést hallatott megsebzett anyja körül ugrándozva, ez pedig ömlő vérét, mint egy második Julián, markával hánnya az ég felé, míg pár perc múlva megszűnt élni.

A majmoknak legkedvesebb eledelük a barack nagyságú, sárga, édeses, lágy s az itteni erdőkben igen bőven található guyaba. Amerre mentünk, mindenütt a földön hevert e gyümölcs, mit a fáról a majmok vertek le. Azon kártékony természettel bírnak ugyanis, hogy tízszer annyi gyümölcsöt vernek le, mint amennyit megesznek, minek mégis azon jó oldala van, hogy nem kell a gyümölcstől a fára mászni, mi a 18-20 öl magas guyaba és figueira fánál nagy feladat is volna.

Ez utóbbinak gyümölcse az olasz fügéhez hasonlít, csak hogy nem oly édes. Az itteni erdőkben sajátképp már azon gyümölcsből is meglehetne élni, mit a majmok a fákról levernek.

Éppen egy óriási figueirához közeledtünk, és már messziről észrevettük, hogy a fa tetejéről a gyümölcs ugyancsak potyog. A felső ágak sűrűn el voltak borítva kaktusz és az ezüst színű tilandsia fagyósszal, melynek hosszú, lelógó lágy szálaiból a lakosok párnákat szoktak készíteni.

A gyümölcs folytonos hullása által figyelmessé tétetve, megállottunk, s a fa tetején, a sűrű terebélyes tilandsia közt pillanatra egy pár igen szép példány csuklyás kucsföd (cebus capucinus) majmot láttunk, midőn éppen erősen dézsmálta a figueira gyümölcsét.

Bár helyünkről nem mozdultunk, mégis mihamar észrevéteténk általok, s pár pillanat alatt oly ügyesen elrejtöztek, mintha ott se lettek volna. Alig egy percre láthatánk még az egyiknek feketés hajzattal benőtt fejét és fehér-szürke arcát, barnás szakállával. Mihamar teljesen láthatatlanná tette magát az óriási ágak és sűrű levelek közt.

Midőn a serradó erdőből kiértünk, a nap már hanyatlófélben volt. A legközelebbi gyarmattanyához cukornád, kukorica, mandioca, aipim és talha ültetvények közt közeledtünk.

Az aipim galagonya nagyságú bokor, s 2-3 lábnyi hosszú, fehér bélű, 5-6 fontot nyomó gyökere minden idáig ismert burgonyafajok közt a legízletesebb, és hasznosságára, mint pótkenyér, a mandiocával vetélkedik. Egyik nagyobb fajtája a talha, de ennek gyökere sokkal keményebb, és az abból készített ételek nehezebben emészthetők.

Az aipim igen dúsan terem. Egy bokor alatt 6-8 gyökér is van, s megmívelése igen kevés munkát igényel. Gyökere meghámozva s egyszerűen vízben megfőzve igen ízletes és egészséges eledel, ezenkívül még többféle igen finom tésztaeműt is készítenek belőle. A mandioca és az édes ízű gyökér burgonyafajok egyik áldását képezik Brazília erdős vidékeinek.

Éppily gazdagon terem itt a kókusz nagyságú és veres bélű édes burgonya (batata doce), melynek azon sajátága van, hogy megfőzve, hetekig is eláll, sőt mindinkább edesebbé válik.

A gyarmattanya környékén legelésző tehenek hátán sok pirolt láttunk szálldosni. A közeli fákról két ily madarat le is lőttünk, éppen, midőn nagy lármával a fákról lelógó hosszú zacskó alakú fészkek körül repkedtek.

Nemsokára ismét az erdőn keresztül vezetett utunk, s egy vízesés mellett a piros és fekete tollazatú és aránylag igen hosszú, kampós csőrű tucán mélabús hangja vonta magára figyelmünket. A tucán, az új világ ezen egyik legszebb madara, mindig a legmagasabb fákra száll. Az őszi hónapokban (március, április, május) igen meghízik, s ilyenkor húsa nagyon ízletes. Útközben hatot lelőttünk, s így már két napra is el voltunk látva a legfinomabb vadhússal.

Még félnapi járásra voltunk Blumenautól, midőn az est leszállott. Kettőzött léptekkel siettünk tehát az éppen legközelebb eső gyarmatházhoz.

A tulajdonos egy öreg holsteini német volt, kinek azonban gyermekei már jobban beszéltek portugálul, mint németül. Alig, hogy megérkeztünk, lódobogást hallánk, s nemsokára néhány portugál utas, ki São Joséból érkezett, az udvarba vágatott, szintén szállást kérve éjjelre.

Az öreg holsteini háza egyszersmind venda volt, mely bárkinek is 6 ventim fizetés mellett éji tanyául szolgált...

Tea, zuruma (dinnye-káposzta), szárított capibari (vízi disznó) húsból és banánból álló vacsoránkat elköltsé, még egy ideig jóízűen beszélgettünk a háznéppel és a Sao José-i utasokkal, kik közül az egyik a nyeregkápán magával hozott violán néhány bahiai fandangóval villanyozá fel a csakhamar megbarátkozott társaságot. Az általános jókedvben magam is szívesen vállalkoztam egy fandangóra a germán eredetű házigazda egyik csinos, szőke leányával.

Éjfél lehetett, midőn a mulatságnak vége szakadt, s a sebes gyaloglástól fáradt lévén, alig vártam, hogy lefekhessem. A pálmagerendákból épített ház földtalaján, hol előbb fandangóztunk, csinos táncosném braziliai szokás szerint előbb tüzet rakott, hogy a moszkitók és carapatók alvásunkat ne háborgassák. Az itteni gyarmatházak falai többnyire kettéhasított és egymásra fektetett pálmagerendákból vannak összetákolva. Kémény nem lévén, a füst a fedélzeten és a gerendák közti réseken megy ki.

A füst elűzte a moszkitókat, s a szőke Márta a szokott ágykészletet, vagyis a gyékényt és vékony takarókat a vendégek számára elrendezve, jó éjt mondott, mi pedig, fáradtak lévén, álomra hajtánk fejünket.”

Geőcze megérkezett Blumenaubá.

„Blumenauban egyelőre az újonnan érkező gyarmatosok számára fából épített házba, mely ugyan fészernék is beillett, szállásoltuk be magunkat. Amint a több bútor nélküli szobára felosztott fészert ajtaját számunkra a gyarmatigazgatói titkár kinyitotta, egy két öl hosszú, fehér kígyó csúszott ki onnan. A titkár a kígyót agyonverte, mit dr. Blumenau igen rossz néven vett. E fehér kígyó ugyanis teljesen ártalmatlan, sőt a leghasznosabb állatok egyike, mert az itt nagy számban levő fehér patkányokat és varangyokat pusztítja.

A doktor igen szívesen fogadott bennünket, s egyszersmind felvettük tőle a kormány által engedélyezett előleget. Társaságunk egy része dr. Blumenauhoz szállásolt, én pedig néhányad magammal új faházunk előtt tüzet rakva, hatalmas paprikást készítettem, a pimenti nevű, som kicsiségű, de igen erős paprikával. Szállásunkon nem lévén semmi más bútor, mint a deszkából készült, magas fekvőhely, a mellettünk csörgedező kis forrás partjáról capimfüvet⁴⁰ sarlóztam. Ez helyettesítette a derékaljat és matracot. E sűrű fűben igen sok kígyó tartózkodik, és sarlózás közben ugyancsak óvatosan kellett lépdelnem.

⁴⁰ A capimfü magasra növő vadmuhar.

Bár a capimfűből jó puha ágyat készítettem magamnak, mégis úgyszólván egész éjjel a szemem se húnytam le. Midőn kissé elszunnyadtam, a patkányok kezdtek ugrándozni rajtam keresztül, azután az alattam levő fűben is mozgott valami, mi képzelődésemet annyira felizgatta, hogy lehetetlen volt aludnom. Vagy hússzor gyertyát gyújtottam, ilyenkor egy-két patkány rohant ki a deszkák közötti lyukakon, bogarak futottak ki a fű matracból és a szűnyogok kegyetlenül összemartak. El is határoztam, hogy másnap mindjárt a szomszédságban levő házba szállásolom el magam, mit meg is tettem. Első éjjel azonban ott sem nyugodhattam, mert még el sem oltottam a gyertyát, máris földre vetett gyékényágyam közelében oly undorító két nagy varangyot pillantottam meg, hogy azonnal a hideg veríték lepett el, s nem háltam volna a földön egész Brazíliáért sem. Gyékényemet a másik szobába vittem, s az asztal közepére terítettem. Jó darabig hallgattam még a sipka nagyságú fehér és barna színű varangyok ugrándozását a szobában. Tudva azonban, hogy hozzám az asztalra mégsem ugorhatnak fel, az éj hátralevő részét nyugodtan töltöttem.

Másnap új szálláson sajátságos tüneménynek voltam tanúja. Amint reggeli sétám után visszaérkezve, a kerten keresztül a szobába akarok menni, a kert bokrai közt már messziről egy hosszú, fehér, széles szalagformát vettem észre: milliárd és milliárd fehér hangya volt, mint minden ízében mozgó oszlop, és sietett a szobánk felé. Hogy szobánkat e vándor hangyáktól megmentsem, azok menetiránya felé tüzet raktam, ami aztán a hangyasereget a szoba ajtajától tisztas távolban tartotta. Az utazó hangyák néha órányi hosszú oszlopot képeznek, s mindent, mit útjukban találnak, elpusztítanak. Ha valamely házba bejutnak, csak tűzzel és füsttel lehet azokat kiűzni..

Szintén igen kellemetlen a kis fekete hangya, mely gyakran rútul összevispi az embert. Az ültetvények pusztítója a nagy veres hangya és a 7-9 láb magas, 5-6 láb széles bolyt rakó *tanajuras* vagy más néven *sauva* [a dél-afrikai *termesz* rokona]. Fészkét puskaporral kell szétrobbantani, részint, mert rendkívül szilárd, részint, mert ha kapával bontják szét, a hangyák nem pusztulnak el, sőt még pusztítóbbá válnak.

Óhajtván még az esős évszak beállta előtt legalább oly kis darab erdőt kiirtani, mely a legszükségesebb házi veteménynek és néhány kávéfácskának elültetésére elegendő, a doktortól még két embert kértem, kik a vidéket jól ismerik. Ezeket néhány hétre azonnal szolgálatomba is fogadtam. Elindulásunk előtt a szükséges bevásárlásokat megtettem: lőkészletet, vadász-kést, erős bakancsot, pokrócot, főző vasedényeket s egyéb legszükségesebb háziesszközöket, valamint az erdőirtáshoz szükséges szerszámokat vásároltam. Mindezt és pár hónapra való szárított húst, lisztet, sót, szalonnát, cukrot, kávé, teát egy erős lóra felrakva, déltájban megindultunk az Itajahy jobb partján felfelé vezető úton, mely előbb lapályosabb helyeken és sűrűbb ültetvények közt, később pedig mindinkább hegyes vidékeken vezetett.”

Geócze a dél-amerikai őserdőt így írja le:

„Megérkezve e festői ponthoz, a természet csoda szépsége bűvös álmokép gyanánt lepott meg. A gyémánt tisztaságú, alig 6-8 öl széles folyó egy sziklamedencébe terjed el, melyben folyása majdnem észrevehetetlen. A medence alsó párkánya 3-4 lépés széles, s természetes híd gyanánt vonul keresztül a folyón. Ennek az átjárásnak a hosszában a vízből fekete kúp és tört oszlop alakú sziklák emelkednek ki s közöttük az esés által fehér tajtékká váló víztömegek az egy öllel lejjebb fekvő medencébe rohannak. Némely kiálló nagyobb sziklán a mirtusz örökzöldje mosolyog a habok moraja felett.

A két hegy között levő vízesést minden oldalról óriási facsoportok veszik körül, és ennek az elrejtett helynek andalító bájait majdnem egész nap árnyékban tartják. A fák terebélyes koronái a lágy szellő fuvallatában egymás felé hajlonganak, s a sötétzöld lombzat levelei rezgő susogással játszanak a magasról lecsüngő inda kis, csengettyű alakú virágaival. Mikor a szél erősebben hajlongtatja a fák koronáit, valóságos virágeső hull alá, melyet aztán a fehér habok magukkal ragadnak. A hosszú szálú inda s a fehér, vöröses és sárgás virágú solandra, a 100-110 láb magas figueiracsoportozatok ágaira kapaszkodva, az erdőt valóságos virágmennyezettel vonja be, míg a fák roppant terjedelmű törzsei közt messziről fénylő narancspiros..., gyönyörű bíborszínű virágok s a magas és sűrű liliombokrok nagy kék virágai mosolyognak a szemlélő felé, a tömött, sötétzöld színű, széles sima meg recés parajlevelű, forró égővi dudvafajok és a másfélöles fű között. Itt-ott nedves helyeken az ernyőlevelű, mérges nedvű s erős illatú aroidák gyöngéd rózsaszínbe játszó virága látszik, a nagy fejű, torzsa alakú és csomagos virágú arum, colocasia, a gyógygyökérű kálmos és más virágok társaságában. A fák és virágok közt kislejtő zöldek és vöröses méhek, szebbnél-szebb pillangók szálldosnak ide-oda. Majd egy kis felhőhöz hasonló moszkítóraj emelkedik fel a folyam partján, majd egypár hesperia száll valamely fának oldalára, és szivárványszínben játszó kolibrik zúgnak a napfényes légből a legközelebbi virág körül. Egy-két kolibrire verébsöréttel lőttem, is, azonban lehetetlen volt e kicsi madarat a kaktuszok közt megtalálni.

Mintegy kétórát gyaloglás után egy szelídebb hegylejtőre értünk, melyet ültetvényezésre mindnyájan igen alkalmas földtalajnak ismertünk fel. Itt tehát utunkról az erdőbe tértünk, hogy azon keresztül az Itajahy partjára juthassunk, ami ugyan az erdő roppant sűrűsége miatt nem kis feladat volt. Vadászéseinkkel majdnem lépésről lépésre kellett utat vágni magunknak, s az általunk így módon készített új gyalogút mentében felismerhetőbb jelzőgallyakat is raktunk keresztbe, hogy a jövőben valamiképp el ne tévedjünk. Ott pedig, hol a gyarmati gyalogúttól az erdőbe letértünk, két fiatal pálmaágot tettünk keresztbe, hogy a málhahozó gyarmatos tudja, merre kereshet bennünket. Örömmel vettem észre, hogy új birtokomon egy nagyobb és pár kisebb patak is folyik keresztül.

Az itt-ott sereggestül élő számtalan kisebb-nagyobb madárfajok gyönyörű színezete és élénksége kellemesen megvidámítja ez elrejtett helyek magányát. Több száz mindenféle színezetű kis madár repdes egyik fáról a másikra, a kopogó s visító harkályok, a légykapók több nemei, az élénk papagájok csoportjai, az ágról ágra repdeső nyugtalan zamumeirók, a gerle és galamb több fajtája változatos és kedves látványt nyújtanak e homályos vadon közepette. Egyik legkedvesebb madár ezek közt a fényes zöld színezetű nagy pomba-galamb. Mindig kettő van együtt, s ha az egyiket a vadász lelövi, a másik nem repül tovább, ha közel dobálják is, hanem leesett párja felett búsong. E pombák oly szépek és kedvesek, hogy mindig sajnáltam rájuk löni. Még kedvesebbek a különféle színezetű és csapatostul ide-oda szálldosó pompinha kis galambfajok, melyek alig nagyobbak, mint a sármány vagy seregély. A patakhoz közeledve, az annak partján lévő pálmafa ágán, a sűrűn keresztül egy nagy fekete tömeget láttunk himbálódzni, de nem vehettük ki, hogy mi lehet. Utálatos rémhangjáról azonban felismertük mihamar, hogy jacubembem, vagyis a vadpulyka egy nagyobb fajtája. A lombozatokon keresztül célba vettem a csak homályosan mutatkozó fekete tömeget, s az a lövés után a patak partjára zuhant. E három-négy napra való finom pecsenyét vállunkra vetve, tovább folytattuk utunkat, s nemsokára az Itajahy-folyam partjához érkeztünk.

Tanyánkat azon ponttal szemközt választottuk, ahol a széles folyam egy pálmafás nagy sziget csúcsa által két ágra osztatik. A parthoz érkezve fekete ludak, vadkacsák és bukdárok százai, a vizet szárnyaikkal verdesve, repültek fel, s a tulsó part mellett nagy lármával ismét leszálltak. Mindenekelőtt néhány négyszögölnyi tért siettünk kiirtani, hogy legyen hol egyelőre ranchót készíteni... A közeli bokrokat és egyéb csemetéket és dudvákat kellett eltisztítanunk, mit

elvégezve, az itt minden lépten-nyomon található bambuszágakból, melyeknek hosszúkás levelei szépen egymásra simulnak, gyékényforma fedelet készítettünk, azt négy vékony, földbe szúrt rúdra feltettük, s nagy pálmaleveleket rakva rá, ranchónk fél óra alatt készen volt.

Minél inkább leszállott az est, annál inkább ostromoltak a moszkítók, amin azonban segítettünk. Ugyanis oly hatalmas tüzet raktunk, hogy a szúnyogok és moszkítók illó távolságban maradtak. Éjjel majd egy bagoly repült el mellettünk, majd többféle denevér, kisebb éjjeli madarak, éjjeli pillangók és fénybogarak repdesték körül a tüzet, majd egy vidra evickélve mászott ki a folyamból a bokrok közé, de mihelyt megmozdultunk, megint visszament a vízbe. Olykor egy-egy ismeretlen madár siralmas hangja hangzott a távolból felénk, majd a közeli bokorban az aguti⁴¹ nyúl csörtetett.

Különös érzés lepi meg az embert éjjel az ilyen őserdőben, hol minden növényyszál új előtte, hol a sűrűségből idáig még soha nem hallott csodálatos hangok vonják magukra figyelmét. A két blumenauai embert nem győztem egész éjjel kérdeztetni, valahányszor valami neszt vagy hangot hallottam, hogy milyen állat vagy madár az. Az éjjeli majmoknak lármás kergetőzése a gallyakon, a lajhár kellemetlen nyújtott jajgatása, mintha segélyért kiáltana, a tapír lomha csörtetése, a veádó őz szaggatott emberi hanghoz hasonló makogása, a mutum egyhangú mormolása, a ragadozó puma messze elhangzó, nyihegő vonyítása igen kellemetlenül háborgatják az elszunnyadni akarót. Virradatkor ellenben, mintegy kárpótlásul, a pici saiba madár igen kedves csicsergése ébresztett fel. Ez e vidéken az egyedüli kellemes hangú éneklő madár.

Amint a felkelő nap első fénye a homályt némileg eloszlatá, a különféle kakadúk, vagyis kajdácsok, főleg azonban a zöld papagájok százan-kétszázan egy csoportban szálldestak egyik fáról a másikra. Néhány ilyen zöld kajdácsot lelőttünk, anélkül, hogy evégett kunyhónktól csak meg is mozdultunk volna...

Még aznap hozzáfogtunk a bozótot, tövises bambuszt, fűvet, dudvát, csemetéket, bokrokat, felfutó növényeket, szóval mindent eltisztítani, hogy így a fákhöz hozzáférhessünk és kivághassuk. Mindennap szorgalmasan dolgoztunk, és csak minden két hétben egyszer mentünk be ünnepe- vagy vasárnap Blumenaubá.”

A dél-amerikai őserdő két jellegzetességéről, a pálmafákról és a majmokról így ír:

„A pálmabelet sokszor használtam megfőve, kenyér helyett is, különösen, ha lisztem elfogyott. A pálma tetejében, ott, hol a levelek kezdődnek, 4-5 font ily ehető bél is van. Igen könnyű hozzájutni, miután a pálma itt bárhol is található, s fája oly puha, hogy egy-két fejszecsapással le lehet csapni. A pálmafák igen kedvelt éjjeli tanyául szolgálnak a fehér fülű uistiti majmoknak, e kis állatok azonban, ha valakit közeledni látnak, mindjárt a legközelebbi sűrűbb lomboszatú fákra szöknek át.

Legelterjedtebb majomfaj itt a veres és a hosszú farkú fekete bögmajom. Mindig a legnagyobb fákon tanyáznak seregestül, néha hatvan-nyolcvan is. A legöregebb, mint valami karmester, a fa tetején ül, körötte a nagyobbak, lejjebb a kicsinyek, hierarchikus rendben. Midőn így elhelyezkedtek, a legmagasabban ülő elnökmajom vastag hangjával jelt ad az órahosszant is eltartó hangversenyre. Ekkor azután az öregek a vastagjából, a kicsinyek a vékonyabbjából, legjobb tehetségük szerint, oly rettenetes ordítást visznek véghez, hogy ezen semmiképp sem elragadó koncert zúgása mérföldnyire is elhangzik az erdő sűrűjében. Majd

⁴¹ Az aguti dél-amerikai rágcsló, melynek gereznája miatt arany-nyúl a neve.

mindennap volt módomban, különösen, ha a szél a gyülekezet felől fújt, ily hangversenyt hallani, de csak ritkán sikerült azt közelebbről is látni, mert a majmok, mihelyt észrevették, hogy feljük közeledem, azonnal elhallgattak, és pár perc alatt a fa óriási ágai közt rejtőztek el, s takarva lévén a sűrű orchideák és kaktuszfajok által, legfeljebb némelyiknek lehetett még látni a levelek közül kilógó hosszú farka végét. Ilyenkor a majmok mindaddig nem mozdulnak rejtekeikből, míg az ember kellő távolságra tovább nem megy, amikor is koncertjüket még dühösebben rákezdik.”

Geőcze harmadfél évig dolgozott kávéültetvényén, melyhez neki kellett a rengeteg őserdőben irtást vágni. 1866-ban megjött a kiegyezési tárgyalás híre. Az ültetvényes magyart ekkorra már elfogta a csillapíthatatlan honvágy. Nem érdekelte a biztos meggazdagodás. Megunta a kávéültetvényességet. 1866. július közepén ültetvényét átadta a braziliai kormánynak, mely ennek értékét visszatérítette. Négyhavi utazás után érkezett haza. 1869-ben jelent meg Utazás Brazíliába és vissza című emlékirata, melynek - főleg színes természetleírásai miatt - akkortájt igen nagy sikere volt.

BOLYONGÁSOK AFRIKÁBAN

ASBÓTH JÁNOS EGYIPTOMBAN ÉS PALESZTINÁBAN (1881-1882)

Asbóth János (1845-1911) a magyar szabadságharc „nagy nemzedékét” követő „második nemzedékhez” tartozott. Apja, Asbóth Lajos (1803-1882), a Világos után sok évi várfogságot szenvedett, majd később osztrák spiclivé lett 48-as honvédtábornok.

Asbóth János nagybátyja, Asbóth Sándor is honvédezredes volt, majd világjáró észak-amerikai emigráns és a néger rabszolgafelszabadító háború generálisa az északiak oldalán, ezután az Egyesült Államok dél-amerikai diplomatája.

Az ifjú Asbóth János örökölte nagybátyja világjáró természetét és családja több tagjának természettudományos tehetségét. Mérnöknek készült, beutazta Svájcot, Németországot és Franciaországot, Zürichben és Párizsban tanulta a műszaki tudományokat. Amikor Klapka György volt honvédtábornok 1866-ban az Ausztriát Königgratznál legázoló porosz hadsereg oldalán betört Felső-Magyarországra, a Klapka-légió soraiban harcolt a huszonegy éves Asbóth János is.

Eszterdőre rá, 1867-ben megjött a kiegyezés. Asbóth János eleinte ellenzéki politikai író volt, de utóbb megalkudott, és a kormány mellé állott. Magas rangú minisztériumi tisztviselő lett. Sok irányú szépirodalmi, történelmi, nemzetgazdasági tevékenységet folytatott, amellet hírlapíró és lapszerkesztő volt, s részt vett e korszak föld- és néprajzi tudományos életében. Vagy húsz önálló kötete jelent meg, írt regényeket (Álmok álmodója, 1878), értékes történelmi tanulmányokat az 1848 és 1867 közötti korszakról. Beutazta a Nyugatot, 1882-ben Egyiptomot és Palesztinát, 1886-ban a Balkánt, a monarchia bekebelezte Boszniát és Hercegovinát. Ezekről több kötetet írt (Egy bolyongó tárcájából. Svájc és Németország, 1866. Párizsból, 1868. Bosznia és Hercegovina, 1887. Ez utóbbi németül és angolul is megjelent.) Irodalmi működéséért a Magyar Tudományos Akadémia tagjául választotta. Az alábbiakban afrikai és ázsiai útjáról szóló kitűnő útleírását ismertetjük, mely a Magyar Földrajzi Társaság kiadásában jelent meg 1883-ban, A Zaharától az Arabáig. Utazás Egyiptomban és Palesztinában címmel.

Asbóth János 1881. december elején hajózott ki Trieszt kikötőjéből. A hajón találkozott Richard Francis Burton, trieszti angol konzullal, akiről ezt írja:

„Utazott Grönlandban, Indiában, Kínában, Afrikában, Arábiában, Kisázsiaiban. Tartózkodott e területeken mint katona, mint konzul, mint kutató. Volt Mekkában a próféta sírjánál, ahova halál terhe alatt nem szabad menni kereszténynek, Ő elmehetett, mint arabus, mert nemcsak a keleti nyelveket, hanem a tájszólásokat is tökéletesen beszéli. Beszél tizenöt nyelvet, és harmincon el tud beszélgetni. Magyarországon fél tucatszor volt. Először a krími háború alatt, mint angol tiszt.”

Az útleírás szól az Adriáról és a görög szigetek világáról, majd Egyiptomba érkezve leírja Alexandria kikötőjét, a másik nagy várost, Kairót, a sivatagot, a piramisokat, a sokezer éves óegyiptomi emlékeket, Zakharát, a fellah falut és a Szezi-csatornát.

*Kairó megelevenedik írásaiban. Ír a régi város fő közlekedési eszközéről, a számárról. Az arab számara sokkal kisebb termetű, mint a magyar alföldi, ír arról is, hogy a keleti arab földön alig akad ló. Ír az egyiptomi arab viseletről, a bazárokról, a fedett vásárcsarnokokról, az utcai pénzváltókról és a Körmöcbányán Egyiptom és a moszlim Afrika számára vert lázsiás tallérokról.*⁴²

„Alexandriából a Deltán [a Nílus torkolatvidékén] és a sivatagon át vasutaztam Kairóba, belevetettem magamat az óriás keleti városrészek néptengerébe. Lehet-e Kairót leírni olyan tarkán és olyan impozánsan, mint aminő? Próbáljuk meg! Valamint az építésznek, úgy az írónak is, ha biztosan akarja felépíteni művét, mindenekelőtt a helyes alapot kell megtalálnia.

Nem mondhatok egyebet, mint hogy a kairói életnek az alapja a számár. Abban, hogy miképp fejlődik és hogyan alakul a köz- és magánélet, a forgalmi eszközök fő-fő tényezőit képeznek. A kairói élet, mindenekfelett az utcai, elveszítene jellemét, teljesen átalakulna, lehetetlenné válnék számár nélkül. Az óriási város szűk és tekervényes utcáiban vasút, lóvasút, omnibusz nem képzelhető. A fogat a rajzó tömegben nehezen, néhol egyáltalán nem haladhat keresztül, a ló e zsibongó és zsivajgó életben a legnagyobb zavarokat idézné elő, dacára annak, hogy másképp, mint lépést, nem is haladhatna, és minden embernek gyalog, azaz legnagyobb idővesztéssel és a nagy városban tetemes fáradsággal kellene haladni, amit az időt becsülő európai, a kényelmet becsülő keleti egyaránt sinlene, ha nem volna az az apró, sovány, de példátlanul ügyes, okos, jámbor és ürge, minden kis résen átjutó egyiptomi számár, mely - ahol csak nincs a forgalom a tömeg által teljesen megakasztva - a fél négyszög mérföldnyi városon át fáradhatatlan galoppban viszi az angol lordot, a német professzornét, a francia diplomatát, az olasz kereskedőt, arabot, törököt, görögöt, cserkeszt, szerecsent, háremhölgyet, két kosár gyermeket, zöltséget, minden néven nevezendő árucikket, szóval mindenkit és mindent, a Nílus-parti kikötőtől egész a város másik végéig, és itten, ha kell, még föl a 200 méternyire a város fölé emelkedő Mokattam-láncolatra⁴³ is, melynek vörhenyes bástyázata, elválasztva a Nílus-völgyet az arabiai sivatagtól, egyúttal határt szab Kairó kiterjedésének is. Mert a város egészen a jobb parti nílusi síkságon terül el, és csupán a Citadellával és Mehemmed Alinak messze tekintő, büszke mecsetjével húzódik fel a Mokattam egyik kiszögellő, alacsonyabb sziklabordájára.

És ki ne tévedne el ennek a félmillió embertől nyüzsgő városnak zürzavarában, melyben a legkevesebb utcának van neve, a házaknak egyáltalán nincs száma, ha rá nem bízhatná magát a mindent tudó és szamaránál nem kevésbé okos, ürge és jókedvű szamarasgyerekekre, aki az állatot, utána szaladva, hátulról igazgatja hegyes botjával.

Ha lóval lehetne is haladni, ló Egyiptomban alig van. Igen jól tudjuk az ókori képírási hieroglifákból, hogy a Nílus völgyében - és ez Egyiptommal azonos, mert rajta kívül jobbra-balra csak sivatag és néhány árva oázis van - ló egyáltalán nem volt, és csak igen későn, valami kétezer esztendővel időszámításunk előtt - mert ebben az országban pár ezer esztendőn alul az ember nem is beszél - hozták be. Most is keveset és elégtelen ápolás és táplálék miatt csak hitványt találni. A városi fogatokba Angolországból, katonai célokra most már leginkább Magyarországból hozzák. Az igazi telivér arab ló nagyurak ritka fényűzése.

⁴² Lázsiás tallér: a régi Mária Terézia tallér kedvelt pénznem volt a mohamedán Keleten, s ezért még a két világháború közti esztendőkből is előállította a bécsi pénzverde.

⁴³ A Mokattam-hegység, arabul Dzsebel Mokattam, Kairótól délkeletre 200 méter magasra emelkedik.

De annál több és kitűnőbb a számár. Kairóban magában kilencvenezerre teszik a számát. Ezek közt van aztán dísz-számár is. Nem szürke, kicsiny és sovány, mint a közönséges, hanem hófehér, fényes szőrű, magas, kövér, kiválóan nagy fülekkel, de ezért aztán szamarabb is: se nem olyan ürge, se nem olyan jámbor és tanulékony, mint a közönséges. Nagyurak lovagolják bársonyos, aranyos, drágaköves nyergen és szerszámmal. Olyan, mint nálunk az úri fogat vagy a számozatlan fiáker.⁴⁴

A szamarak mindég és mindenütt rendelkezésére vannak az embernek. A vendéglők, a köz-épületek és mulatóhelyek előtt éjjel-nappal és a forgalom fő pontjain is tömegesen állnak, minden utcán cirkálnak. A hajcsárok a különben is nehezen járható tömegben egyenesen az ember útjába állítják, és bottal kell néha fenyegetőzni, ha az ember gyalog akarja folytatni útját. Nem lehet olyan késő éjjel, olyan elhagyott hely, hogy az ember kiabálására kettő-három nyomban elé ne rugtatna. Ajánlják és dicsérik minden nyelven, mert az arab, ha idegennel van dolga, hamar eltanul egypár szót minden nyelvből. De olcsók is: rövid útert egy piasztert, ami csak egy picula, órára négyet, egész napra huszonnégyet fizet az ember, persze mindig külön baksissal, amit a jókedvű, szolgálatra kész suhancnak mindig szívesen meg is adunk.

Van is neki drága dolga. Nemcsak hogy egész nap maga is galoppoz, hanem ő a gondviselés, urára is, a publikumra nézve is. A szűk utcákban, melyekben néhol két lovas bajosan tér ki egymásnak, és a szemben álló házak hárem-erkélyei csaknem egymást érik, a forgalom főbb vonalain, ahol három-négy súlyosan megrakodott teve messze kimerevített nyakkal szedegeti lábát hosszú pulykalépésekre, a fogat nehezen halad, dacára az az elől járó kengyelfutó eszeveszett minden kiabálásának és fenyegetésének, számtalan álló és mozgó utcai kereskedő állja el az utat, és soha nem nyugvó emberáramlatok hömpölyögnek egymáson át; az arab hihetetlen simulékonysággal tolja magát keresztül, de hihetetlen úri közönnyel veszi semmibe a kiáltást. A szembejövőket és elől ácsorgókat mind külön kell megszólítani. Így tehát szaladva is folyton kiabál a hajcsár: »Riglak ja seikh!« - A lábad, ó, sejk! - »Semalak ja bint!« - Jobbról (ti. jobbról fog meglökni a számár) ó, leányzó! - »Jemine ja szitt!« Balról, ó, asszonyág! - »Dahrak ja serif!« A hátad, ó, serif!⁴⁵ - és így tovább.

Az ember néha lehetetlennek tartja, hogy le ne gázoljon valami jámbor zarándokot, vagyis hadzsit, vagy hogy a saját térdét össze ne zúzza. De sohasem történik semmi baj. Csak egy baj van ezekkel a szamarakkal. A mintegy lábnyi magas nyereg hevedere nincs mindig kellően meghúzva, a nyereg alatt átvont széles talpú kengyel pedig néha úgy jár fel és le, mint a vedrek a kétvedrű kútban, úgy, hogy gyakran az utca közepén fordulnak le a szamaragolók. A Nílus felé, azaz a nyugatnak fekvő Iszmailia külvárosban, az új európai városrészben, persze, csak ritkábban lép fel a számár...

Iszmailiát az arab városrészek zömétől tér választja el, melyre amazokból éles szögben két egyenes főutca vezet, és pedig a Citadellától az egyik, a Boulevard Mehemmed Ali; a Citadellától északnak, a szintén a Mokattam alatt fekvő kalifasíroktól pedig a Muszki, a városnak legfőbb forgalmi vonala. Nincs európai főváros, mely az Ezbekiéh térrel vetélkedhetnék. Mondják, hogy Szent Pétervárott van oly tér, mely nagyságban és díszben hasonló, csak hogy északon az Ezbekiéh parkjának tropikus növényzete nem is képzelhető. Ez a tér egyetlen a maga nemében. A több, mint nyolc hektárnyi parkot nyolcszögű és ugyanannyi kapuval ellátott magas rácsozat, az egész tért pedig fényes vendéglők, lakházak, kávéházak, színházak

⁴⁴ A bérkocsi számozatlansága a számozásra nem kötelezett magánhintóra emlékeztetett, és ezért az előkelőség látszatát keltette.

⁴⁵ Serif: Mohamed próféta utódainak címe.

veszik körül. Pálma, szikomora, lebach, tamariszk, az Egyiptomban tenyésző s meghonosodható minden fa és bokor díszlik benne: a keleti pompájú csarnokok előtt minden este zene csódit össze a közönséget, és a pénteki és vasárnapi kivilágosításnál 2500 gázlámpa világítja meg a park közepén elterülő tavat és a hatalmas szökőkutat.

Az egész tért az előbbi alkirály, Ismail pasa, Egyiptom újtója teremtette 1870-ben. A hős Ezbeki fejedelem, az emír után elnevezett régi mecset állott e helyen, mely azelőtt az arab élet központja volt. Az újítás innen elkergette a bennszülötteket, és eleinte csak európaiak látogatták; de most már a keletiek is kezdik látogatni, délután persze, mikor egy piaszternyi beléptidíjat kell fizetni, ami a takarékos és pénzszerető arabnak drága multság, csak a vagyonosabbak, kiknek fehérbe öltözött és a fátyol alól kíváncsian kikacsingató asszonyaival sűrűn lehet itt találkozni!

Az Ezbekiéh rácsozatánál tehát, kivált az arab városrészek felé esőkön, csoportosan ácsorognak a hajcsárok, lesve, ha kell-e valakinek szamaruk. De az Ezbekiéh-n túl szélesen és messze, egészen a Nílusig, a nagy Bulak-szigetig, a Kazr-el-Nil, az alkirályi Nílus-palotáig elterülő Ismailia külvárosnak a párizsiakra emlékeztető sugárútjain csak elvétve száguld végig szamar hátán valami idegen. Mert az arabnak itten ritkán van keresnivalója, az itt lakók pedig többnyire fogatot tartanak. Forgalom nincs e városrészben, melyben maga az alkirály, a miniszterek, az európai ízlésű pasák, a diplomáciai testület, a bérelt vagy tulajdon maguk házában lakó legvagyonosabb idegenek, az európai bankárok és nagykereskedők laknak.

A csupa kertekben álló díszes épületek által beszegett széles utcákon előkelő csend, nyugalom és tisztaság uralkodik. Csak portások és örök ácsorognak a házak előtt; néha egy-egy gyalogossal, gyakrabban találkozni díszes fogatokkal, melyek előtt cifra bársonyba, aranyba öltöztetett, de mindig mezítlábos kengyelfutó szalad. Olykor az alkirály fogatja megy végig zajtalanul, dobogó lovas gárdája által kísérve. Csaknem mindig találkozunk gazdag üveges hintókkal, melyek előkelő háremhölgyeket, alkirályi hercegnőket visznek ki kettesével, négyesével a fürdőbe, a nílusi palotákba vagy a Nílus túlsópartján messze elterülő hatalmas sétányokra, a Subra- vagy a Gesziréh-kertbe. A fehér selyemburnuszba burkolt és csak könnyű, átlátszó fehér fátyollal alig fedett hölgyek kíváncsi, nagy szemekkel állják az idegenek merész pillantásait, és elég gyakran utánuk is nyújtják nyakukat, dacára a kocsis mellett ülő eunuch minden mérgeződésének. Ezek a keleti dámák mélyen át vannak hatva attól a felfogástól, hogy erényük fölött örködni nem ők, hanem a férfiak és eunuchok vannak hivatva...

De menjünk vissza oda, ahol a szamar nemcsak vendég, hanem otthon van. Menjünk például a Muszkiba. Ez az arab városrészek egyik legszélesebb utcája. A házak magasak, építészeti díszben nem ékeskednek, de rendetlen építkezésükben és némelyiknek avatag ódonságában kápráztatóan tarkák. A Muszki elején, ott, ahol a forgalom a legélénkebb, magasan fent az egyik házsortól a másikra gerendák, deszkák, pálmalevelek vannak átfektetve, hogy a nap heve ellen árnyékkal védjék az utcát. Az utca itten, ha nem is éppen sáros, mert errefelé a legesősebb időben sem esik eleget, de többnyire nedves, ha nem az esőtől, a vízhordók tömlőitől és a kiöntött mindenféle folyadéktól. Jobbra-balra boltok foglalják el, többnyire európaiak, némelyik párizsi fényűzéssel: mert a keleti kereskedők nagy tömege a bazároknak van. De azért a nagy szabó- és divatműhelyek, könyvkereskedések és dohánytőzsdék mellett van még elég apró fülke, melyben az arab kereskedő vonja meg magát keleti áruival. Tömérdek gyümölcsbolt, némelyik a kapukban, de kint az utcán is, ahol garmadáknak áll az apró, de pompás egyiptomi mandarin-narancs, melyből húszat adnak egy piaszteren, füge, datolya, banán.

Mint az ókor városaiban, minden utcasarkon ott ül a pénzváltó alacsony asztala előtt, melynek üveggel fedett számtalan fiókjában külön-külön tartja mindazt a számtalan pénznemet, mely itt forgalomban van. Mihelyt az ember vásárolni kezd, azonnal tele van a zsebe a legkülönfélébb pénzekkel - néha hamisakkal is -, melyeken eligazodni bajos, de melyeket néha értékesíteni is nehéz. Ilyenkor mindig a pénzváltó segít, az értéknél legalább annyival kevesebbet számítva a felváltásnál, amennyivel többet számított az, aki a pénzt nyakadba sózta. Jár itt valamennyi angol, francia és olasz pénz, kivéven a római pápait, melyet - éppúgy, mint a görögöt - csekély értéke miatt nem akarnak elfogadni: spanyol durosz, osztrák arany, Mária Terézia lázsiás tallér, minden török pénz, mely azáltal, hogy az egyiptomihoz hasonló, de értékben mégis valamivel eltérő, sok zavart okoz. Kapni ezenfelül orosz rubelt, indiai rúpiát; érthető tehát, hogy a pénzváltók, akik különben uzsorával is foglalkoznak, éspedig magassal, mert 12 százalék a rendes kamatláb, gyorsan gazdagodnak, és némelyik sokra viszi.

Ez tehát a kerete oly életnek, melynek a legélénkebb farsangi álarcos jelenet is legfeljebb halvány tükörképe. Lépten-nyomon látjuk, hogy Afrikának és az egész arab világnak legnagyobb városában vagyunk. A városi lakosság zömébe, mely vegyüléke a régi egyiptominak az arab vérrel, úgy, hogy teljesen elarabosodott ugyan, de a típusban uralkodik a régi egyiptomi, belevegyül a tiszta arab beduin, a kopt, és a földművelő fellah, akik bár nyelvre és az utóbbiak vallásra is, szintén elarabosodtak, de a legtisztábban őrizték meg a régi egyiptomi vért és típust. Akárhány alakot és ábrázatot látunk, mely az ókori sírkamrák rajzaira és a régi istenszobrokra emlékeztet; néha, bár ritkán, találkozunk egy-egy törökkel, aki testessége által válik ki a Nílus-völgy és a sivatagok sovány lakói közül, büszke cserkesszel, cifra albánnal, komoly, hosszú tunisziakkal, akik ismert csíkos szőnyegekkel háznak, gyakrabban észak-afrikai berberekkal, a legkülönbözőbb fajú és színű szerencsenekkel, de szíriaiakkal, perzsákkal és a finom, szelíd kinézésű indussal is.

A viseletek, ruházatok, sőt a ruhátlanság tarkasága végtelen. Itten senki és semmi sem feltűnő. Végy magadra akár pusztán csak egyszerű lepedőt: végigmehetsz az utcán, senki sem fog veled törődni. Ez az igazi világváros. De mégis van valami, ami feltűnik. Ez a cilinder. Az európai kalapok legfurcsább nemeit - és milyen furcsák vannak az angolok közt! - békén nézik, de a cilindert megcsudálják. Egyik barátomat elnevezték »abu-burnetá«-nak, a »kalap atyjá«-nak, mivel cilinderben járt. Az »atya« jelzés éppoly sajátsága az arab nyelvnek, mint a miénknek a »fia«. Ha mi azt mondjuk, hogy asztalfia, vásárfia - az arab a szappanyozót a fürdőben a »szappan atyjá«-nak, a spanyol aranypénzt, a duroszt »abu-medfá«-nak nevezi, az »ágyú atyjá«-nak, mivel a rajta látható oszlopokat ágyúknak nézi. Cilindert nem visel itt senki sem. Annál több turbánt, mely ismertetőül is szolgál. A felekezetek, családok, dinasztiák megkülönböztetése a turbán színe szerint ősrégi szokás az arabok közt. Zöld turbánt visel a serif, a próféta rokonainak utóda, de a hadzsi, a Mekkában járt zarándok is. A papok, az ulemák és a diákok, a szofták⁴⁶ többnyire élénk színű, igen terjedelmes turbánt viselnek, mert a turbánkendőnek olyan nagynak kell lenni, hogy a meghalt igazhívőnek egész testét befedhesse, és így mintegy szemfödőül szolgálhasson. A koptok⁴⁷ sötétkék, a zsidók sárga turbánt viselnek.

Általában a fez és a hosszú kék ing, melynek nyitott melle alatt kilátszik az apró gombokkal a nyakig begombolt fehér ing, az uralkodó viselet, melyet a sárga vagy piros csolnakforma papucs, néha a tarka öv egészít ki. Az előkelő nő gazdag öltözkését, melynek élénk színű és hímezetű selyembugyogó és dolmány képezi fő részeit, az utcán mindig nagy fehér vagy

⁴⁶ Szofták: a szultáni Törökország mohamedán, iskolázott papnövendékei.

⁴⁷ A keresztény kopt egyház az V. században alakult ki. Élén az alexandriai pátriárka áll.

fekete köpönyeg, a *habara* alá rejti, és ha nincs kocsin, akkor csodálatos módon felhúzott lábakkal guggol a számaron. A köznép asszonyai csak kék inget és fölötté még kék köpenyt viselnek, és feltűnők a sajátságos fátyol által. Míg az előkelő nő sztambuli divat szerint viseli a fehér fátyolt, az igazi egyiptomi fátyol sötét keskeny háromszög: két szöge a fülbe van akasztva, a harmadik lelóg, egészen a lábakig; az orr fölött a fátyol a fejkendőhöz van erősítve néhány szállal, mely rövid arany csövön, gyakrabban csak aranyozott vagy egyszerűen sárga facsövön van áthúzva. A kéz- és lábsuklókon ezüstből vagy rézből kígyóforma pereceket viselnek, körmeiket sárgásbarnára festik. A külvárosokban jobban látni őket fátyol nélkül is, úgy, hogy a homlokon és állon kékre tetovált barna arcot csak akkor födik el, ha az ember rájuk néz. A vénasszonyok azonban rendesen fátyol nélkül járnak, nemkülönben az apró leánygyermek is, de ezek már inkább ingecskéjükkel födik el arcukat, és a legfurcsább állapotban mutatják magukat, semhogy állják a szembenézést.

A legfestőibb alakok mindenesetre a száraz, de acéltestű, merész arculatú sivatag-beduinok, a népből való fiatal lányok, kiknek némelyike korsóval fején, ruganyos, karcsú természetével valóságos ótestamentumi alak, és a *szaizok*, a kengyelfutók: ezek hosszú bojtú fezen, övvel megszorított, térdig érő fehér ingben, az uraságiak gazdag dolmányban is; de térdén alól mindég meztelen lábbal futnak a kocsik, és pedig a közönséges bérkocsi előtt is, kiabálva és pálcájukkal hadonászva. E csinos, fürgé legények közül kevesen éltek túl a harmincadik évet, legtöbbje meghal tüdővészben. De nélkülük a kocsi alig tudna haladni az emberek, szamarak és tevék sűrű tömegében.

Hogy a tömegben a zaj nem kisebb, mint bármely olasz karneválon, azt el lehet képzelni. Hallani minden keleti és nyugati nyelvet. Kairóban 7000 olasz, 5000 görög, 4000 francia, 1600 angol, 2000 német lakik a jövőmenő idegeneken kívül. A vízhordó, bivalytömlőjével a hátán, a narancsvíz- és csemegeárus, a gyümölcs-, zöldség- és virágkereskedő és az utcai szakács, mindezek folyton hangosan, fáradhatatlan tüdővel és kifogyhatatlan fantáziával kínálják, dicsérik, éneklik meg áruikat. »Cukrocskát, régi vasszögekért cukrocskát!« - »Mézes narancs, mézes narancs!« - »Ez a rózsa tövis volt, a próféta izzadságától virult ki!« - Egész szónoklatot tartanak azonban, ha valamely jámbor ember, hogy Allahnak tetsző cselekedetet tegyen, megfizeti a vízhordót, hogy ingyen osztogassa vizét: »Jöjjetek mind, ti szomszások, szabadon inni! Allah bocsássa meg bűneidet, ó, adományozója az áldozatitalnak. Allah könyörüljön szüleiden!« - »Amin« [azaz Ámen] - mondja rá, aki ivott. Az utolsó csészét a fizetőnek adja: »A maradékot a bőkezűnek, a Paradicsomot az igazhitűnek! Allah fizesse meg neked, jókedvű adakozó!«

Mind e recitativákhoz és szólókhoz állandó kíséretet képez az utcai koldus jajveszéklő bőgése: valamennyi énekelve koldul...

Ilyen az utcai élet egész Kairóban, nemcsak a Muszkiban, bár itten a legélénkebb, a leg-tarkább. De másutt az utcák szűk és kacskaringós volta fokozza a zavart, tágasabb tereken pedig utcai komédiások csődítik össze a népet mutatványokra, melyeken Aristophanes is pirulna, míg itten asszonyok és gyermekek is a legnagyobb elfogulatlansággal és fel-felviharzó nevetéssel gyönyörködnek bennük.

Kifelé, a város szélei felé, persze, itt is csöndesül az élet, és a háremkertek végtelen falai, egy-egy régi mecset alatt, az Ezeregyéjszaka meséire emlékeztetnek. Csak féktelen gyermekcsoportok verik fel a csöndet, ostromolva az idegent »baksis« kiáltással, melyet sem pénzzel, sem szidással, csakis tréfával lehet elnémítani: »V^o allahi baksis!« - »Allahnál a baksis!« Vagy: »bukra« - »holnap«. Erre aztán nevetve szétfutnak.”

Asbóth János leírja az egyiptomi sivatagot is, megmagyarázza a bővizű, zöldellő oázisok és a sivatag keletkezését.

„A legnagyobb ellentétek szoros találkozása: antikvitás és modern civilizáció, sivatag és buja élet - ez az, ami oly csodálatossá teszi Egyiptomot. Ez ellentétek közt csodás hatásban a legnagyobbak egyike, hogy Kairót, a kincsektől ragyogó, élettől pezsgő várost és buja virányait minden oldalról közvetlen szorongatja a fenséges, aranyos, de néma, élettelen sivatag. Hiszen Egyiptom voltaképpen nem egyéb, ha csak a lakható földet vesszük számba, mint a Nílus hosszas-hosszú völgye, összeszorítva két sivatag közé, úgy, hogy egy, legfeljebb két mérföldnél sehol sem szélesebb. Csak Kairótól fogva - ahonnan a tenger felé, mint legyező ágai a központból, kezdenek terjedni a Nílus ágai, hogy a gazdag Deltát képezzék - szélesedik az ország.

A lybiai sivatag a Nílus bal partján, mintegy mérföldnyi széles zöld környezetet enged Kairónak, és csak azon túl emeli fel sárga sziklabástyáit. De a jobb parton, amelyen a város maga fekszik, az arábiai sivatag közvetlen a városfalakig szorongatja Kairót. Csak északnak mutatkozik a fejlődő Delta zöldje. Természetes tehát, hogy erről az oldalról ismerkedik meg az idegen legelőször a sivataggal. A lybiai sivatag széleit felkeresni úgyszólván gyakran van alkalma, ha az ősi Egyiptom emlékeit akarja meglátogatni...

A Győzelem kapuján - Báb-el-Nászr -, a város északkeleti sarkán lovagoltam ki arab vezetőmmel, szélmalomok és kalifák sírjai közt már magas homokbuckákra fel és le, míg a sivatag egy valóságos kapujához értünk: balra északnak a Dzsebel-el-Ahmar - a Vörös Hegy -, egy vasoxidtól vörhenyes különálló hegy, jobbra a Mokattam okkersárga mészbástyái, a kettő között egy alacsonyabb sziklaküszöb. Mikor ezt átléptük, eltűnt mögöttünk a város... Akár kellős közepén lehettünk volna a hangtalan sivatagnak. Csak a magasan megrakott tevék egy sorát láttuk ünnepélyes egymásutánban eltűnni egy keskeny völgynek fordulatánál. Az Arábiába vezető messze útra keltek.

Aki a sivatagot egy rengeteg, messze kilátású homoksíkságnak képzei, az bizonyára fölötte meg volna lepve, hogy sem síkságot, sem széles látkört és gyakran még homokot sem lát. Bármily elhagyatott és pusztá magány legyen a sivatag, egyhangúnak nem lehet mondani, és formáinak és jelenségeinek azon változatosságában, mely egyszerű fenségét gazdagítja, meg lehet szeretni, mint a tengert. Hozzájárul ehhez, hogy az ember magát a sivatagon, úgy, mint a tengeren, jól, frissen és ruganyosan érzi, legalább, ameddig rendkívüli körülmények, a tengeren a vihar, a sivatagon a szárm, a homokvihar nem éri. Sehol sem lehet a levegő olyan tiszta, mint a sivatagban, ahol szerves testek bomlása nem ronthatja, abszolút szárazságánál fogva pedig frissnek és könnyűnek érzi magát a könnyen párolgó test.

A sivatag mindig a talaj határozott, hirtelen emelkedésével kezdődik. A sivatagnak bástyái vannak, melyek egész hosszában elzárják a termőföldtől: ilyen bástyák itten a Mokattam, a Vörös Hegy, a kettőt összekötő alacsonyabb sziklaküszöb, melyeken át kell lépni, hogy a sivatagba jussunk. A lybiai sivatagnál a bástyák a Nílus sok száz mérföldnyi hosszában egyetlenegy alacsony, de végtelen hosszúságú fehér sziklafalnak mutatkoznak; ha az alacsony sziklafalra feljutottunk, újabb alacsony fal emelkedik előttünk és így száll felfelé a sivatag mérföldeken át fokról fokra. Az arábiai sivatagon ellenben a sivatag belsejéből jönnek előre a szélig hosszú, keskeny hegyláncok, mint a Mokattam, mély völgyeket képezve egymás között.

A homokkőtalajon itt-ott elszigetelt szirtek és gúlahegyek emelkednek ki, mint például a Vörös Hegy, de a termőföld felé itt is mindenütt határozottan, hirtelen leesik a talaj, ha nem is képez oly egyenletes, szinte megszakítatlan sziklafalat, mint a lybiai sivatag. Nagyjában ugyanis óriási fennsíkot képez a sivatag az alacsonyabb termőtalajokhoz képest. De a valódi síkság tág látkörét hiába várjuk tőle, sőt, a látkör többnyire igen korlátolt, mert csakhamar elzárják újabb, habár nem is jelentékeny emelkedések és egyenetlenségek. Lent a szaggatott vagy fokozatos sziklalapon vándorol a szelektől kergetve a finom, de nehéz homok, teremtve újabb emelkedéseket és egyenetlenségeket, betöltve az üregeket és a mély völgyeket, szabadon hagyva a kiemelkedő szirteket, és csak ott, ahol azok oly széles, lapos gerincet képeznek, mint a Mokattam, hinti be ezeket is sziklatörmelékekkel vegyesen, változó vastagságú rétegekben. De az ember napokon át utazhatik homokkal csak alig behintett kemény sziklatalajon. A valóságos homoktenger csak a lybiai sivatag nílusi széleitől befelé, mintegy húsz napi járásnyira kezdődik: itt csak nagy ritkán emelkednek még ki szirtek a sárga homoksíkságból, melyen párhuzamos rendben húzódnak át sok mérföldnyi hosszban, egész 100 méternyi magasságig is emelkedve, az óriási homokbuckák. Itt aztán életveszélyes a számum.

És éppen a talajnak ez az emelkedése okozza, hogy sivatag a sivatag. A víz nem fér hozzá. Az arábiai sivatag, minthogy két tenger, a Földközi- és a Vörös-tenger közé van szorítva, kap ugyan ezektől télen, ritka bár, de dús esőket. Innen van, hogy nem is annyira sivár, mint a lybiai sivatag. De ezek az esők is csak sovány forrásokat és ciszternákat képesek fenntartani, melyek nagy ritkán örvendeztetik meg az utast, és csakis közvetlen környezetükben képesek fenntartani azt a földön kúszó, gyér, száraz, kemény és vörhenyes sivatagi növényzetet, mely fölött éppúgy uralkodik a napégette, kísérteties sivatag színe és jelleme, mint ahogyan a fehér sarki állatokon a hó színe. És valamint a talaj emelkedése okozza, hogy sivatag a sivatag: azért oázis az oázis, mert körülötte mindenütt hirtelen leesik szaggatott bástyafalakban a sivatag sziklatáblája, csakúgy, mint ott, ahol a sivatag egyáltalán végződik. E széles és mély katlanokban, melyek némelyike még a tenger színe alatt is fekszik, felbugyognak a vizek a föld alatti nagy medencékből, és buja növényzetet teremtenek...

Alkonyodni kezdett, mire megváltam a sivatag csodáitól. A Mokattam félkörben Kairó felé húzódó gerincének homokos-kavicsos tetején erős galoppban igyekeztünk hazafelé, jobbra alattunk a már sötétlő sivatag, balra a Vádi-el-Tih, a Tévedések Völgyének vadregényes, mély szakadásai, messze elöl a Nílus egyes fölvillogó részei a heluani fürdők fehér épületeivel, és túl a Níluson, már a lybiai sivatag szélein, a távol piramisok háromszögű lapjai, merészen és mereven a láthatárba ékelve: mindez az egyiptomi alkonyatnak pompás világításában, sötét, éjjeli árnyakkal, ragyogó tűzbe borult részletekkel és egy égő mennyboltozattal váltakozva. De gyorsan, egymás után tűntek el az alkonyat tüzei, és sötét éj borította, gyér csillagoktól alig megvilágítva, a messze sivatagot, mire a Mokattam végére, Gijusi mecsetjének ódon romjaihoz értünk. Csak a városnak sok ezer mécse villogott fel hozzánk, amint a sötét kőbányák közt lassan leereszkedtünk.”

A Földközi-tengert és a Vörös-tengert összekötő Szezi-csatornát így írja le utazónk:

„Reggeli kilenc órakor indul a vonat Kairóból a Szezi-csatornához. Még néhány év előtt egyenesen a sivatagon át Szeznek, a Vörös-tenger öbléhez ment rendes vasút, de a vízhiány és a homokfúvatok miatt a merész vállalat nem volt fenntartható. Mostan a termékeny nílusi Delta és a sivatag szélén megy a vonal Zagazig állomásig, és csak innen fordul aztán egyenesen keletnek, úgy, hogy aránylag csak kis darabon szeli át a sivatagot, és a csatornát körülbelül annak közepén, Iszmáiliánál éri, hogy aztán mindig annak mentén vonuljon délnek, egész Szezig.

Hosszú búcsúpillantást vetettem, ameddig csak lehetett, a kalifák fényes városára, melyből Mehemmed Alinak a Mokattam szikláin emelkedő alabástrom mecsetje intett át a távozóhoz legtovább. Azután a gazdag zöldben gyönyörködtem, melyet a Nílus sok ága és csatornája varázsol a sivatag szélére.

A látókörbe eső számtalan apró arab falu és néhány kisebb állomás után dél felé Zagazigban állomásoztunk hosszasabban, ahol Afrika, Ázsia és Európa minden népfaja tolong, minden nyelve hangzik. Látszik, hogy a nemzetközi nagy víziúthoz közeledünk. A hindu, a kínai, a maláj éppúgy képviselve van, mint az arab és az európai nagy kereskedő nemzetek. De Zagazig nevezetes vasúti csomópont is: négyfelé vezetnek innen utóbb ismét szétágazó vonalak a Delta minden pontjához. Mert az egyiptomi Delta - csatornáit, vasútait és földművelését illetően - ma már a földnek egyik legjobban művelt része. Innen, mindig az édesvíz-csatorna mentén, keletnek fordul a vonat, de még egy darabig tart a termékeny föld. A törökök gondatlan gazdálkodása alatt teljesen pusztulásnak indult, de az édesvíz-csatorna által, legalább részben, ismét vissza van adva a kultúrának. Abu-Hammad állomásnál érkezünk a sivatagba, és ezen megyünk át egész Iszmáliáig. A kocsis belsejét gyorsan ellepi a finom homok.

Esteledni kezdett, mire öt óra felé végre Iszmáliába értünk. Gyönyörű látvány a sárga-rideg sivatag után. A város alatt messze délnek elterül a kék Tim-szah-tó, egyike azon tavaknak, melyeken a Szuezi-csatorna átvezet, és melyek a munkálatokat jelentékenyen megkönnyítették. A vízen, a csatorna mentén hatalmas gőzösök, a tengerek óriásai emelik magasra büszke árbocikat, és méltóságos lassúsággal haladnak, az egyik India felől Európába, a másik az ellenkező úton. A tó partjain zöld növényzet küszköd a sivatag homokjával. Az innen igazgatott csatornaépítési munkálatok által néhány nyomorult gunyhóból rögtönzött virágzó város - a sivatag csodája - jól rendezett és tartott csinos, fehér épületekben terül el a zöldellő kertek közt. De maga a sivatag sem olyan rideg mint azelőtt, mert keletnek, Arábia felé messze elhúzódó dombláncai és végtelen lapályai a tüzes vöröstől a hideg violáig terjedő színekben ékeskednek, most a szemben leáldozó napnak utolsó fényétől. Kevés tárgy, de annál hatalmasabb fény- és színáradatok és a sivár árnyak erős, rideg ellentétei: ez a sivatag alkonya e déli ég alatt.

A vonat tovább indult, de én kiszálltam, mert nem Szuez, hanem Port-Szaid felé, nem a Vörös-tengernek, hanem a Földközinek vitt utam, hogy áthajózzam Palesztinába. Már gőz alatt állott a kis posta-propeller, mely esténként indul Port-Szaidba. Fél óra múlva meg is kezdte útját. Csak négyen voltunk rajta utasok, és alig hogy elfértünk poggyászsunkkal a kis kabinban. Mély csendben utaztunk. A keleti ember csak munka közben lármáz, és különben jól megfontolja, vajon érdemes-e szólani. Mi, idegenek is, hatása alatt az idegenszerű látványnak, némán bámultuk azt, és éppoly némán végezte egy arab hajóslegény, Mekka felé fordulván, a fedélzetre leborulva, esteli imáját.

Minél hasznosabb valami, annál prózaibb. Ebből a szempontból is látszik már, hogy a csatorna rendkívül hasznos. Vigasztalanul mértani látvány. Borzasztó egyenességgel húzódik el rézsút leeső homokpartjai közt, ahol alig tud megélni egy-egy rideg sivatagnövény, mely jókora távolban egyik a másiktól árván bámul az est homályában tovasuhogó fekete hajóra. Csak a kilométer-mutató cölöpök hoznak nagy időre változatosságot e sovány tájképbe. Órák telnek el, míg állomáshoz érünk: egypár nyomorult viskó és kitérő helyek a nagy gőzösök számára. Mert a csatorna szélessége nem engedi meg, hogy két gőzös haladjon el egymás mellett, sőt mi, a nyomorult apró propeller is megakadtunk a parton, és egy negyedóráig veszködtünk, mikor egy ilyen nagy gőzös elől ki kellett térni. Ezek a nagy gőzösök képezik a csatorna költészetét. Hatalmas látvány, mikor egyszerre megjelenik egy ilyen sötét szörnyeteg,

már a messze távolból látható, kísérteties lassúsággal haladva, nehogy a hullámverés megromgálja a homokpartot, és mikor aztán büszkén elhalad mellettünk, akkor száz ablakocskából árad ki a világosság, és zajong ki az élet, mintha bál volna odabenn. Hanem akármilyen prózai legyen a látvány, ez nem gátolhatja, hogy ne bámuljuk a művet.

1869. március 18-án jutott a Földközi-tenger vize először a Szueztól északra fekvő, akkoriban csaknem teljesen kiszáradt és sűrű sóval bevont Keserű-tavakba, melyek a Vörös-tengerrel már kapcsolatban voltak. A két tenger vizei összezsugorodtak, tájtékoztak a hullámok, és visszaverődtek, de csakhamar békésen összevegyültek, és a nagy mű lényegileg készen volt. Ugyanez év november 16-án volt az ünnepélyes megnyitás.

Kilenc óra felé óriási víztükör elé érkeztünk: ez a Menzale tava, melyen a csatorna egyenesen keresztülvezet. E tónak posványai csaknem ötven négyzetmérföldet borítanak el, régente Egyiptom legtermékenyebb részét. Ahol egykor virágzó városok állottak, ott mostan pelikánok, kócsagmadarak és bivalyok népesítik be a számtalan szigetet. Lassan-lassan kezdik a vizeket lecsapolni.

Órákig kísér bennünket jobbra a sivatag, balra a posványos tó, míg éjjel felé Port-Szaid árbocerdeje elé nem érkezünk, és a nyílt tenger háborgó zúgása nem mondja nekünk, hogy a csatorna végére jutottunk.”

Asbóth János innen átvitorlázott az akkor még török uralom alatt álló Palesztinába. Leírásai közül a mondákkal övezett Holt-tengerről szóló részt közöljük. Rendkívül sós vizében nem él meg a hal, ez adta a nevét. Asbóth lovas arab beduinokat fogadott fel kíséretül.

„Reggel hatkor már ismét nyeregben voltunk. Aludt még az egész falu, a mélyen árnyalt földgulyák és a kertek sötéten bolygó bokrai. Csak a félhold vetett a felhőkön át kísérteties világítást a homokbuckás síkságra, a hátunk mögött felbátyázott mészhegységre és az ezzel szemben sötétlő bércláncolatra, mely felé délkeletnek indultunk. A sötétségnek, a felhőknek, a Jordánból és a Holt-tengerből felkelő párázatnak, a gyöngye holdvilágnak és a bércek mögül felkelő óriási napgolyónak küzdelme ecsettel is alig leírhatóan mozgalmas és fényes volt.

Nagyszerű, de rövid küzdelem után győzedelmesen vette át uralmát a nap. Mindent elárasztott fényes világossága, de a Jordán vizét most is hiába kereste a szem a hullámos homokpusztában. Most is csak helyről helyre kiemelkedő buckák által megszakítva, egy északról délnek lekanyarodó barnászöld csík, a partokat kísérő növényzet mutatta menetét. Ezenkívül csak Jerikónak zöld oázisa, egy-egy, szinte mesterségesnek vagy óriás kéz által elhullajtottnak látszó magányos hegy és nagy néha egy-egy árva fa hoz változatosságot a két hegylány között elhúzó pusztaságba, melyben az életnek nincs más jele, mint a századok, sőt évezredek óta megtaposott karaván- és zarándokút. Végre egy töltésszerű hosszú buckán átkelve, elhagyatottan, szabadon szétszórva láttunk mintegy 20-25 tevét legelni a sovány füvekben és a homokon kúszó, száraz, fonnyadt bokrokon. Tehát vannak közel beduinok is. De nem látható egy sem.

Mintegy órai lovaglás után nyíltabbnak látszik a csallit, élesebben egyes füzei. Nem fékezem tovább türelmetlenségemet, megsarkantyúzva szürkémemet, előre rugtatok. Társaimat csakhamar elfödi a hullámos talaj. A fák alatt vagyok, de csak mire közéjük hatolok, látom meg egyszerre váratlanul a várva vártat: magas partok közt, mélyen lent a tépett mederben hőmpolygeti sárga vizét a Jordán, éppen előttem csinálva egy merész kanyarulatot. A túlparton, a medernek agyagos bástyája fölött éppoly sűrű a folyamat elrejtő csallit, mint ideát. Mozdulatlan, néma csend. Még a levegő sem mozdul, a levél sem zörög. Csak a víznek kanyarodó sebes

áramlatai, színezve a felmosott agyaggal, mutatnak életet. De amint... elálmélkodva nézném a magányos szent folyót, lovam fülel, és fejét emeli, és e jelre én is hallom a bokrok csöndes neszt, és amint élesebben figyelnék, a kanyarodáson túl, de mindenesetre az innenső parton, alig észlelhető kékes füstöt látok felszállingózni a sűrűből. Ugyane pillanatban lóhalálban vágat utánunk a mi beduinunk. Éppen akkor érkezik hozzám, midőn a füst felé fordítom lovamat, és midőn ugyanonnan éles csaholás szakítja meg a mély csöndet.

Ali int, hogy maradjak hátra, és nyeregkapájára véve puskáját, behatol a csalitba...

Ali visszatér, jelentve, hogy idegen beduinok ütötték fel éjjeli tanyájukat a parton, Arábia belsejéből jöttek, s oda térnek vissza, miután elvégezték üzleteiket. Az utóbbi esőzések által felduzzadt víznek apadását várják, hogy átkelhessenek a Jordánon. Az övék a tevék is, melyekkel találkoztunk. Csak midőn dohányt osztogattam közöttük, lettek egy árnyalattal barátságosabbak az arcok. Itten tűnt fel nekem először a különbség a sivatag szabad beduinja és a civilizációval folyton érintkező, Nílus-völgyi beduin közt. Az utóbbival nem lehet találkozni sem a városban, sem a magányos piramisoknál, hogy első szava ne a »baksis« legyen. A sivatag beduinja kirabol, vagy életével is megvéd, de kérni nem kér soha. Ezeken is meglátszott a sajnálkozás, hogy nincsenek többen, vagy mi nem vagyunk kevesebben.

Amint elhagyjuk a csalitot, egyenesen a Holt-tengernek tartottunk, melynek tükre csakhamar feltűnik előttünk, míg a folyam egy nagyot kanyarodik balra, hogy egy hosszú félszigeten át, közel a keleti parthoz szakadjon a tengerbe. A hullámos homoksivatag kezdi megváltoztatni jellemét. A hullámok ellapulnak, mind simább lesz a terület, mindinkább leereszkedik a tenger tükre felé. A homok kezdi elveszteni keménységét, a lovak lába belesüllyed, az állatok csak nehezen haladnak, néhol besüppednek az esőtől feláztatott agyagos foltokba. De ami leginkább tűnik a szembe: nagy területek hófehérségben fényesednek, gipszrétegek és kivirágzott só által bevonva. Mozdulatlan minden, a fehér síkság, a mind közelebről kéklő víztükör, jobbra-balra ettől az óriás hegyek, maga a levegő is. És mégis, a teljes mozdulatlanság dacára, rövid időközökben megüti a fület egy sajátságos zaj, mintha nehéz széláramlatok zúgnának végig a levegőn, de oly magasan, hogy csak hallani lehet őket, érezni nem. E rejtélyes hangok fokozzák a tájképnek hatását, mely elbűvölt inkább, mint halottias.

Egy mezítlábos, de jól felfegyverzett barna beduin, aki kerülőn suhan el mellettünk, az egyetlen élőlény, melyet láttunk. A napnak forró fénye ragyogással tölt el mindent: a fehérülő síkságot, az érctükröként síma és merev tónak tündöklő azúrját, a növényzetétől és távolságától sötétlő hegységet, mely keletről, a napsugarakat visszaverő sárga, kopár, összeveisza tépett judeai sivatag-hegységet, mely nyugatról bátyázza be a tengert, melynek déli vége beláthatatlanul túlesik a láthatáron. Amint közeledünk a víz tükréhez, meg van magyarázva a sajátságos zaj. E nehéz víz fodrokat és hullámokat nem vet, de azért látszólagos mozdulatlanságában megvan a maga lélegzése, csak hogy az egész tömeg, meg nem szakítva simaságában, lassan, de folytonosan előrehatol, s ismét visszaesik az elsimuló partokon; és ez az alig észrevehető lélegzés - a nehéz, vastag víznek partverése idézi elő időről időre a mély, nehéz sóhajhoz hasonló zúgást.

Rege, hogy élőlény e partokon meg nem élhet, hogy a vízen átrepülő madár odavész. De tény, hogy élőlény a Holt-tenger vizében nincs, még kagyló sem lelhető benne, és a tengeri hal is rövid időn eldöglik, ha e lúgos vízbe teszik.”

**TORDAY EMIL KUTATÓÚTJA
A KÖZÉP-AFRIKAI BELGA KONGÓ ÁLLAMBAN
(1900-1910)**

Az üzleteit egész Európára, sőt az óceánon túlra is kiterjesztő Belga Bank az 1860-as évek óta Pesten is tartott fiókot. Az 1867-es kiegyezést követő gazdasági fellendülés idején hatalmas összegeket keresett a magyar szabadságharc utáni években tönkrement magyarországi nagybirtokok olcsó összevásárlásával és értékesítésével.

A Belga Bank pesti fiókjának volt szegény kishivatalnok a Torday Emil, a négerbarát tudós Afrika-kutató, akit utóbb szorgalma, tudása, hallatlan energiája tett méltán világhírűvé.

Torday Emilt (1875-1931), budapesti fiókintézetének húszéves hivatalnokát a Belga Bank igazgatósága 1895-ben hívta meg a belga fővárosban levő központjába.

Belgiumnak abban az időben már óriási gyarmatbirtoka volt Közép-Afrika nyugati partvidékén. A nyugati parttól a keleti tóvidékig nyúlik el a Kongó nevű óriási terület, mely 1885-ben, Torday Emil Brüsszelbe történt áthelyezése előtt tíz évvel lett belga gyarmat.

A Kongó állam nevét az óriási ívben északnak kanyarodó Kongó-folyótól kapta. Termékei értékesítésében a Belga Banknak volt oroszlánrésze.

A bank íróasztala mellett görnyedő kis termetű, törékeny alkatú ifjút rendkívüli módon vonzotta a távoli Afrika. Sokat olvasott a két világhírű Afrika-kutató, Livingstone és Stanley útjairól. A bankügyletek nem érdekelték, annál inkább Afrika, az őserdők világa.

Torday Emil huszonöt éves korára elérte, hogy a bank és a belga gyarmatügyi minisztérium bankszolgálati és közigazgatási megbízatással Kongóba küldte. Ez a küldetés lett a fiatal Torday első afrikai útja.

Hivatali munkája mellett azonnal néprajzi, földrajzi és nyelvtudományi gyűjtő- és kutatómunkához kezdett. A belga gyarmat területe a mai Magyarországnak tízszerese volt, de 1905-ben mindössze 9 millió néger és néhány ezer fehér lakta. Ekkor még fegyveres arab rabszolga-kereskedők is garázdálkodtak itt, akik négervadászattal foglalkoztak. A „fekete árut” hosszú időn át a rabszolgatartó ázsiai emírségekben meg kánságokban és főleg Dél-Arábiában értékesítették. Torday, mint belga gyarmati tisztviselő, már ekkor igen sokat tett a rabszolga-kereskedés visszafejlesztése ügyében.

„Kincses szigetet reméltem - írta utóbb egyik könyvében, mely, mint a többi, angolul és franciául jelent meg -, de dögletes mocsárvilágra találtam.” Mint minden európai ember, rövidesen ő is megkapta a gyilkos sárgalázat.

Torday Emil új képet rajzolt a négerről. Világhírűvé, lett angol és francia nyelvű könyveinek ezt a négerbarát vonalát emeli ki a róla és írásairól szóló külföldi irodalom, amelyet barátja, az 1946-ban elhunyt kiváló földrajzi író, Halász Gyula, Torday első életrajzírója ismertetett először magyarul.

Torday megrendítette a tudatlan és lusta négerről szóló hamis felfogást. Megírta, hogyan szerette meg a vagenya törzs hűséges, emberséges négereit. Csónakon, taszító rúddal vergődött keresztül a Stanley-sellőkön. A sellők felett partra szállt. Kedve kerekedett rá, hogy csónakon levítse magát az izgalmas víziúton a nagyszerű vagenya evezősökkel.

„Életem legdicsőbb pillanatait éltem át - írja. - Szívemben csodálat ébredt ezek iránt a megvetett »vadak« iránt. Óriásokká nőttek a szememben. Ez a csodálat első lépcsőfoka a barátságnak és a szeretetnek.”

Megszerette a feketét, megértő barátjukká vált. Nekik szentelte életét. Számos könyvet írt róluk. Sorra cáfolja a négerekről elterjedt közkeletű tévedéseket. Egyik munkájában megvédi a négert az ostobaság vádjá ellen. Kimutatja, hogy ahol jólétben él, és emberségesen bánnak vele, szellemi fogékonysága bámulatos.

„Az agyonkormányzott, kiuzsorázott néger úgynevezett »ostobasága« - jegyzi meg - hasonlít ahhoz, ami bennünket lepne meg, ha valami ökölvívó bajnok állon csapna minket. Ilyen ökölcsapások érték ezt a népet. Elsősorban is megfosztották földjétől, és elhurcolták. Az afrikai ember nem világpolgár, gyökerei a szó szoros értelmében ahhoz a földhöz kötik, ahol apái sírja domborul. Ha kirántják ebből a talajból, az ősök szelleme nem talál rája. Hontalan bolyongásra kárhoztatja az idegen föld, hacsak kőhajításra van is falujától.”

A lustaság vádját is megdönti Torday. A feketék önfeláldozó ragaszkodásának csodás példáit jegyezte fel. Hetekig csónakon haladt felfelé a Kongó-folyamon. Ez az út aknáztá alá amúgy is gyöngye egészségét. Kaszongóból Torday szárazföldi úton ment tovább a Tanganyika-tóhoz. Valami rovarcsípésbe kevés híja, hogy bele nem pusztult. Manyema vidékén már nagy betegen vonszolta magát. Hetekig hordozta magában a halál csíráit, és néger legénye önfeláldozó segítségével érte el holtfáradtan a nagy afrikai tó partjait:

„Jó szerencsémre mellettem volt derék legényem, Makoba, s valahányszor elfogott a csüggedés, új erőt öntött belém biztató és vigasztaló szavával. Így vánszorogtam tovább megtörten a perzselő forróságban... Csak egy vágyam volt: elterülni a földön, és fel nem kelni többet...”

Palában egészsége lassan visszatért.

„Homályosan dereng bennem, hogy jóságos kezek gyöngéden ágyba emeltek, és hosszú, édes álomba merültem... Azt álmodtam, szeretet és boldogság vesz körül, és hogy ez a szeretet és boldogság nem álom, hanem való: érinthető, tapintható, dédelgető valóság.”

A gondos ápolás megmentette életét. A Meru-tó vidékén másodszor is megtámadta a betegség. Hónapokig élet-halál közt lebegett.

„Már a koporsómat is megcsináltatták. Amikor átestem a válságon, újból kellett járni tanulnom. A kegyelet vezette lépteimet. Ifjúkorom hősenek, Livingstone-nak lába nyomán jártam. Livingstone a Tanganyika déli partján jártában térképére rárajzolt bizonyos Akalonga-fokot. Amikor a határ kitűzésére került sor a brit birtokok és a Kongó állam közt, a határjelölők erről a helyről akartak kiindulni. Keresték, kutatták a fokot, nem találták.”

Ezt az elveszett fokot igyekezett felkutatni a magyar utazó. Egy öreg négerrel találkozott, az még emlékezett rá. Elvezette egy kis hegy lábához. A parttól néhány száz lépésre, a hegyoldalon világosan látható volt a tó egykori szintjének vonala.

A tavak vidékéről Torday 1904-ben szárazföldi úton vándorolt Lussembóba, a Szankuru-folyó melletti városba. Onnan gőzhajón jutott el - megszakításokkal - a Kongó torkolatához, és belga hajón tért vissza Belgiumba.

Második útjára az angol embertani intézet 1905 tavaszán küldte el a Kongó déli mellékfolyóinak vidékére. Erről az útról 1907-ben tért vissza Angliába. Ősszel a londoni British Museum megbízásából indult ismét Afrikába, az angol Hilton-Simpson világutazó társaságában, aki Tordayt így jellemezte egyik könyvében:

„Sokan kérdezik tőlem, milyen úton-módon ismerkedtünk meg a néptörzsek szokásaival. Elmondom, hogy végezte kutatásait Torday Emil. Először is sohasem fogadott el semmit abból, amit fehér embertől hallott, csak azt jegyezte fel, amit a néptől magától hallott. Másodszor: mindig olyan embereket választott ki, akik lehető keveset érintkeztek európaiakkal, és érintetlenül megőrizték eredeti sajátságait. Igen gyakran a törzsfők voltak a forrásai. Harmadszor: nyolc afrikai nyelvet értett és beszélt derekasan. Nem szorult rá a tolmácsok tökéletes szolgáltatára, hanem a nép között jártában-keltében tömérdek adatot szedgetett össze, észrevétlenül kihallgatta a bennszülöttek beszélgetését, feljegyezte mondáikat és meséiket. Aki Afrikában komoly néprajzi kutatásokat akar végezni, múlhatatlanul kell, hogy ismerje a törzsek igazi nyelvét. Torday ilyen ember volt. Hosszú időn át tanulmányozta a négerek életét, szerette őket, és mélyen bepillantott jellemükbe. A négerek bizalmukba fogadták, népszerű volt. Biztonságban járt olyan helyeken, ahol a kevésbé tapasztalt utazó életével lakolt volna.”

Tordayt harmadik útján egy orrszarvú (rinocérosz) nyomorékká taposta. Holtáig mankóval járt. Halála híre 1931 májusában érkezett meg budai rokonaihoz.

Bolyongások Afrikában. Három utazás az egyenlítő vidékén címmel jelent meg magyarul egyik írása. Ebből a „Hogy bánjunk a bennszülöttel? - A feketék jelleméről” című fejezetet közöljük.

„Hiúság nélkül mondhatom, mindig szerencsés voltam a bennszülöttekkel való dolgaiban. Ezt a jó szerencsét egyedül és csakis annak köszönhettem, hogy tiszteltem szokásaikat. Tanulmányoznunk kell az embert, ha meg akarjuk érteni, és meg kell értenünk, ha vezetni akarjuk. A józan ész törvénye parancsolja, hogy az európai, aki nálánál tízezerszer nagyobb embertömegek irányítására vállalkozik Afrikában, belemélyedjen a feketék lelkiéletének, szokásainak és előítéleteinek tanulmányozásába. Ha nem így cselekszik, múlhatatlanul kudarcot vall.

Hallottam egy európairól, aki, mikor szolgálkat fogadott, szerződésileg kikötötte, hogy emberei nyírják rövidre a hajukat. Valószínűleg tisztaság okából követelte ezt tőlük. Jó fiú volt, és esze ágában sem volt, hogy megbántsa a feketék érzelmeit. Azok engedelmeskedtek is, de attól a naptól fogva népszerűtlensége meg volt pecsételve a bennszülöttek körében. Három évet töltött a Kvilu vidékén, de az ellenszenv mindvégig nem enyhült meg irányában. És mindez csupán azért, mert lenyíratta a haját szolgálainak. A bennszülöttek szemében ez lealázó.

Ha valaki végleg el akarja játszani a bennszülöttek bizalmát, legbiztosabb mód: gúnyt űzni vallási szertartásaikból és varázslataikból. Ez a cselekedet felháborítja a papot vagy varázslót, és ennek a haragja ellene zúdíttja a népet...

Másfelől meg, aki apróra ismeri a bennszülöttek szertartásait, roppant népszerűsége tesz szert a feketék körében. A falu fétisének felajánlott jelentéktelen adomány kedvezőbb hatású lehet a főnöknek adott tekintélyes ajándéknál. Olvastam egy európairól, aki mindenkinek megnyerte a szívét azzal az ártatlan fogással, hogy sorra megbántotta - persze, nem súlyosan - a négereket, hogy azután módjában legyen valami csekélyke áldozattal valamennyit kiengesztelni. Én is megtettem ezt a Kvilu vidékén az asszonyokkal. Így például bekukkantottam a bambala asszonyokhoz olyankor, amikor büntetésből magánzárkára voltak ítélve. A falubeliek nagy mulatságára, persze, siettem mindannyiszor leróni a bírságot illetlenségemért. Vagy karjaimba vettem az újszülött csecsemőt, hogy aztán nyomban megbírságoljam magam a tilos cselekményért.

Semmitől sem irtóznak annyira a bennszülöttek, mintha valaki a halált emlegeti. Hányszor hallottam mégis, hogy európai ezzel a felkiáltással fogad egy-egy rég nem látott feketét: »Hollá, hogy vagyunk, azt hittem, már meghaltál!« Súlyos udvariatlanság a házigazdától, ha bennszülött vendégét itallal kínálva, arra vár, hogy az igyék először. Lehet, hogy ez a hagyomány abból az időből való, amikor féltek a megmérgezéstől. Akárhogy is van, a bennszülött szokás előírja, hogy a házigazda ízlelje meg elsőnek az italt. Ez ellen küzdeni éppolyan hiábavaló, mintha valaki minálunk a kézfogás ellen akarna síkraszállni. A jobb kéz nyújtása csakúgy ősi hagyomány nálunk, mint a feketéknél a pohár kötelező megízlelése.

Aranyszabály, hogy sohase hazudjunk a bennszülöttnak, sőt a hazugság látszatától is tartózkodjunk. A kérkedés hasonlóképpen kárhozatos. És százszor is fontolja meg az európai, mielőtt megfenyegeti a bennszülöttet. Mert ha egyszer már megfenyegetted vele, hogy ezt vagy azt teszed, meg is kell tenned, akár tetszik, akár nem. Történt egyszer, hogy egy fehér ember kiéhezetten érkezett Kiszáiba, és kérte a főnököt, adjon el neki egyet csirkéiből. A főnök megtagadta. Az európai erre kijelentette, hogy megfogja ő maga a csirkét, és majd megfizet érte. A főnök hűvösen azt válaszolta, nem tanácsolja neki, hogy ilyesmit kockáztasson - a falubeliek még lelőhetnék. Az európai bölcsőbbnek ítélte lemondani a csirkéről. Ettől fogva, valahányszor betette a lábát a faluba, ujjal mutogattak rá: »Nézzétek, ez az az ember, aki nem merte megfogni a csirkét!«

Ha békességben akarsz élni a feketék közt, tiszteld a néger asszonyokat. Launóban mutatták nekem annak az európainak a sírját, akit azért öltek meg Luszubiban (1900-ban történt az eset), mert incselkedett egy bennszülött feleségével. A bennszülött tiszteletben tartja a fehér nőt, de elvárja a fehér embertől, hogy az is tisztelje az ő asszonyát. A Kongó-vidék legveszedelmesebb tájain, ahová a férfiember csak erős katonai fedezettel mer behatolni, európai asszony bántatlanul utazhat egymagában...

Nagyon fontos, hogy az európai jól bánjék embereivel. Van, aki azt hiszi, elég, ha az idegen bennszülöttel bánik emberségesen. Ez tévedés. A rossz hírnévhez elég, ha a tulajdon szolgálival szemben méltánytalan.

A bennszülöttek szeretnek a maguk nyelvén nevet adni az európainak. Ez a név rendszeren találóan tapint rá a fehér ember egyéniségére. A fentebb említett európai, aki lenyíratta szolgálinak a haját, a Koi (leopárd) jelzöt kapta tőlük. És a bennszülöttek nem szeretik a leopárdot. Egy másikat Baónak neveztek el. Ez a szó tüzet jelent, így figyelmeztették honfitársaikat: legyetek résen, ez az ember - lobbanékony!

Hamar rájön az ember, milyen érzéssel viseltetnek iránta bennszülött szolgálai. Elég ellesni esti beszélgetésüket. Ha úgy emlegetnek, hogy Mundele (az európai), ez annak a jele, hogy nem szeretnek. Ha neveden neveznek, ez közömbösségre vall. De ha úgy beszélnek rólad, hogy Tata - biztos lehetsz: szeretnek. Ezek azok a kedves fickók, akik mindig többszám első személyében beszélnek magukról és gazdáikról.

Az utazó természetesen nem változtatja annyiszor kíséretét, ahányszor új törzs területére érkezik. Kísérői tehát gyakran idegenek a vidéken, ahol éppen megfordul. A fehér ember szolgálatában álló bennszülött hajlamos rá, hogy lenézze a többi feketét, mint valami alsóbbrendű népet. Ebből sok baj származik. Ha az utazó hosszú pórázra eresztí embereit, könnyen elhatalmasodnak, és fosztogatásra adják fejüket. Ha panasz merül fel a fehér ember kísérője ellen, százat egy ellen, hogy az odavaló bennszülöttnak van igaza, és nem az európai szolgájának. Tanácsos a körmére nézni a kísérőknek, legjobban, ha az utazó maga vásárolja az élelmet egész kísérete számára.

Kincset ér, ha az európai érti a bennszülöttek nyelvét, és nem szorul rá a megbízhatatlan tolmácsra. De nemcsak a beszédet - a taglejtéseket is érteni kell. Sok baj kerekedett már a félreértett mozdulatokból, íme néhány példa a taglejtések jelentéséből a Kvilu vidékéről: Tagadás: vállvonogatás. - Megerősítés: szemöldök felfelé rándítása. - Bámolni a nő szépségét: merőn ránézni, aztán lehunyni a szemet. - Rámutatás valamire: a bennszülött nem az ujjával, hanem az ajkával mutat rá. - Hívni valakit: lefelé fordított tenyér, az ujjak befelé görbítése. - Álmélkodás: egyik kéz a száj elé, fejet oldalt ingatni (mint mikor nemet intünk). - Igen nagy elálmélkodás: karokat lelógatni, ujjakkal csattintani, és eközben így szólni: »Anyám!«

Persze, könnyen kerekedik félreértés. Ha például lopással gyanúsítanak valakit, és a vádlott a vállát vonogatja, nem szabad azt hinni, hogy a bennszülött kutyába se veszi a vádat - ő, szegény, csak tagadja a vádat.

A néger szellemi képességének legélénkebb korszaka a tíz és tizenkét év közé eső kor. Értelmük hajlékonysága dolgában bátran egy szintre állíthatók európai kortársaikkal ezekben a fiatal években. Gyakran tapasztaljuk, hogy az utazók hajlandók a számolóképeségből következtetni a primitív népek szellemi színvonalára. Az ausztráliai bennszülött áll szerintük a legalacsonyabb fokon, mert némelyik törzsnek nincs szava a háromnál nagyobb számjegyre - jóllehet nekik is van fogalmuk a harmón felüli számokról, hiszen gyermekeiknek születési sorrendet jelölő neveket adnak, föl egészen kilencig, külön a fiúknak és lányoknak.

Afrika lakóinak mindennapi életében nem sok szerepe van a számoknak. Az idő fogalma iránt sincs nagy fogékonyságuk. Egy bahuana fiútól megkérdeztem egyszer:

- Hány tojásod van?

- Egyvel kevesebb, mint tíz.

- Mennyi az?

A fiú kinyitotta a tenyerét, és számolni kezdett: egy kettő, három... egész kilencig.

Mondtam neki, visszafelé hamarabb rájöhetett volna. Amikor a kilenc tojás ára iránt érdeklődtem, előlről kezdődött a kínos számművelet. Nem tudta megmondani, mennyi kettő meg kettő, vagy hogy hány éves. Kérdeztem aztán, hány nap van egy hétben. Előbb sorra kellett vennie a napok megnevezéseit, hogy kibökje az eredményt: hét!

Másfelől a bennszülött afrikai olyan apróra ismeri a madarakat, vadakat, növényeket, akárcsak valami szenvedélyes növény- és állatgyűjtő Európában. A bambalák tizenhat fajta mezei patkányt különböztetnek meg: a bahuanák tizenegyfélét. A madarakat fészükéről, szavukról

messzire felismerik. A növényeket pontos névvel jelölik, s holmi általánosító elnevezést, mint fű, virág, csak akkor használnak, ha a tudatlan európaival beszélnek, aki úgysem ért a botanikához.

Emlékezetük kitűnő, nagyszerűen tájékozódnak. Egyszer látott helyekre ráismernek hosszú idő múltával; minden részlet pontosan emlékezetükbe vésődik. Megfigyelőképességben felülmúlják az európaikat. Hirtelen hangról rögtön megmondják, merről jön, és a helyet is pontosan meg tudják határozni. Ha megszólal egy fogoly akármilyen messze, megmutatják a bokrot, hol van a madár.

Kíváncsiságuk nem egyetemes. Alig tudnak valamit az égitestekről - még hitregék alakjában sem foglalkoznak velük. A bambaláknak van egy történetük, amely egyenesen nevetséges színben tünteti fel az effajta érdeklődést. A történet a vangongókról szól, akik fejükbe vették, hogy megnézik a holdat. Elindultak, és mentek, és mikor sehogy se értek közelebb, letűztek egy hosszú póznát a földbe, erre felmászott egy ember, a pózna végébe másikat kötözött, arra is fölmászott, rákötözött egy harmadikat, és így tovább.

Amikor bábel-tornyuk olyan magas volt már, hogy az egész falu népe ott kapaszkodott fölfelé az egymás hegyébe rakott póznákon, ki magasabban, ki alacsonyabban - az egész tákolmány hirtelen összeomlott, és a vangongók áldozatul estek oktan kíváncsiságuknak.

Az Afrikába utazó európai rendszeren a hajón szállongó kósza hírekből és történetekből alkotja meg első ítéletét az afrikai bennszülöttekről. Mondanom sem kell, hogy ez az előítélet merőben igaztalan. Partra szállva Afrikában, az európai áldozatul esik a második előítéletnek: a partvidéki néger jelleméből akar következtetni Afrika népének tulajdonságaira. Aki igazságos képet akar alkotni a négerrel, ne ítéljen róluk mindaddig, míg Afrika belsejében nem találkozik velük.

Kétszer végigbolyongtam a Kongó államot, és nem akadtam néptörzsrre, amely, természetes hajlamát tekintve, rosszindulatúnak volna mondható. Alaptermészetük a békeszeretet, nincs más vágyuk, mint békességben élni, és élni hagyni másokat. Látszólag ellentmond ennek a megállapításnak a törzsek örökös zavargása. De ne feledjük, hogy az igazi komoly háború nagyon kivételes; torzsalkodásaik nem súlyosabb természetűek, mint a középkor lovagi tornái Európában. Mint Ausztráliában, Afrikában is elmondható, hogy úgyszólván az első sebesülés jeladás az ellenségeskedés megszüntetésére. Következik a béketárgyalás és a kártérítés.

A bennszülött, azt mondhatnók, úgy él, mint egy vidéki földesúr. Reggeli után kimegy egy kicsit vadászni, felkeresi néhány barátját vagy barátnőjét. S ha éppen holdvilágos az este, bállal fejezi be a napot. Aki az itókát szereti, talál magának kompániát, amely nem vet meg estefelé egy-két kupa pálmabort, s ha kicsit sok talált lenni a jóból, sebj, akad, aki hazavigye a hátán a mi atyafinkat. A Kvilu vidékén főnök, szabad ember és rabszolga egyformán ezt az életet éli...

Az asszonyok sorsát sokan tévesen ítélik meg. Azt hiszik róluk, nem egyebek teherhordó állatnál, rabszolgánál, aki a legfáradtságosabb munkákat végzi, amíg férjeura henyél. Igaz, a földművelés a nők feladata, de nem felejtendő: a talaj többnyire olyan termékeny, hogy szinte magától ontja a magot. Az asszonyoknak éppen elég idejük jut naponta tereferére, akárcsak Európában. Mindkét nembeliek, kivált ifjú éveikben, a nap nagy részét cicomázkodással töltik, amely sokkal több időt emészt, mint első tekintetre hinné az avatatlan európai.

A félelem rossz tanácsadó. Ha idegenek szembekerülnek egymással, hajlandók megriadni, nem ismervén egymás szándékát. Még inkább így van ez fehérek és feketék között. Igen sok riadalomnak, támadásnak nem az ellenséges érzés, sőt nem is merő harci vágy a forrása, hanem a félelem. Ha híre kél, hogy egy európai megölt egy feketét, csaknem biztosak

lehetünk, hogy az európai sötéten látása okozta a bajt: veszedelmet szimatolt, és nyugtalanságában mindjárt végletekre ragadtatta magát. Persze az éghajlat is ellensége a fehér embernek. Lehet, májbaja gyötri szüntelenül, a szélsőséges hőség is fokozza ingerlékenységét. De mindezek mellett bizonyos: az európai hajlik rá, hogy ellenséget lásson a bennszülöttben, és ehhez képest bánik vele.

Ha egyiknek van ennivalója, egészen természetesnek tartja, hogy kérértlenül megossza szomszédjával: ha a karaván útra készülődik, senki se vár felszólításra, hogy fölsegítse a terhet szomszédja vállára - magától siet mindenki segíteni társain. Ha útközben megbetegszik valamelyik teherhordó, készséggel nyomban átvállalják a terhét, s ha kell, őt magát is függőágyban cipelik napokon keresztül. Az erősebb önként cseréli el könnyű terhét a gyöngébbik nehéz rakományával.”

ÁZSIA TÉRSÉGEIN

VÁMBÉRY ÁRMIN PERZSIÁBAN (1862-1863)

Kőrösi Csoma Sándor 1832-ben az indiai-tibeti határszélen, Besse János valahol a Kaszpi-tenger és a Krím partjain kereste a magyar őshaza emlékeit. Ekkortájt, 1831-ben vagy 1832-ben született Szentgyörgyön egy szegény zsidó család fia, Vámbéry Ármin.

A sánta kisdiák Pozsonyban is, Pesten is házitanítóskodással maga kereste szűkös kenyerét. Pozsonyi nyomorúságáról ezt írta visszaemlékezéseiben: „Annak a szép városkának ott a kék Duna mellett minden utcaköve beszélhetne valamit, ha tudna szólni, a nyomorról, melyen keresztülmentem.”

Már diákéveiben a Kelet érdekelte, keleti nyelveket tanult. Húszéves korára, 1852-re tökéletesen tudott törökül. Pozsonyban, a szlovák nyelv birtokában játszva tanult meg oroszul. Az emigrációjából hazatérő Eötvös Józsefnek, az 1848-as és 1867-es magyar kultuszminiszternek figyelme ráterelődött a nyomorgó fiatal Vámbéryre. Hajójegyet szerzett számára az al-dunai Galațiig. Pénzt is adott neki, hogy lehajózhasson Sztambulba. 1857-ben indult el első törökországi útjára.

Sztambulban Hüszejn Dáim pasa felfogadta fia nyelvmesteréül, illetőleg francia és angol oktatójául. Vámbéry ott lakott a pasa házában. Baráti jóakarója lett a ház udvarmestere. A közép-ázsiai útra készülő Vámbéryt megtanította a török szokásokra. Mint visszaemlékezéseiben Vámbéry írja, megtanította, „hogyan viselkedjen, köszönjön, egyen, igyon, tüsszentsen, ásítson az, aki azt akarja, hogy igaz, valóságos született töröknek tartsák és ne ismerjék fel benne a Rumisztánból, vagyis Európából való frendsit, az idegent. Így sajátítottam el a keleti ember énjét, gondolkozását. Teljesen keleti ember lett belőlem. 1854, vagyis a krími háború után az idegen gyűlöletesebb volt a török szemében, mint valaha, különösen az ázsiai török területen, ahova igyekeztem.”

Miután több éves sztambuli tartózkodása elég ismerettel és tapasztalattal vértette fel tervezett közép-ázsiai kutatóútjára, 1862-ben elindult Sztambulból, mégpedig először a fekete-tengeri kikötőváros, Trabzon, régi nevén Trapezunt felé.

A szegény mohamedán íródeáknak öltözött Vámbéry mindössze három napot töltött a városban.

„Ezt a rövid időt arra használtam fel, hogy az utazáshoz való holmit összevásároljam, lovat béreljek, röviden: hogy az ázsiai Törökországban és Perzsiában megteendő kalandos utazásomra felkészüljek. Mindenki előtt nyilvánvaló lehet, hogy bevásárlásaimmal hamarosan végeztem... Útikésztségem mindössze egyetlen útizsák (törökül kurdzsín) volt, benne néhány ing, néhány könyv és egyéb apró holmi, két szőnyeg, az egyik derékaljul, a másik takaróul, kis bogrács (törökül bagrács), egy teáskanna és egy findzsa (törökül findzsán és findzsál). Az útizsákot majd a nyereg elé fogom kötni, gondoltam. A trapezunti török kormányzó pasa azt javasolta, vigyek magammal két fegyveres kísért - törökül kavasz -, ha nem is biztonságom okán, hanem azért, mert errefelé az szükséges a tekintély bizonyítására. Tanácsát nem

fogadhattam meg, tehát a Hacsator nevű örmény lócsiszár és hajcsár, egy szürüdzi kíséretében, 1862. május 21-én elindultam, utamat Kelet felé, a hegyek közé véve.”⁴⁸

Trapezuntot elhagyva, Vámbéry Perzsia fővárosa, Teherán felé igyekezett. Könyvében elragadtatással emlékezik meg az útjába eső első jelentősebb perzsa városról, a határszéli Khojról, amely körül teljes pompájában bontakozott ki a keleti táj szépsége.

„Khoj különösen bájos és varázsszép völgyben fekszik. Már régebben is hallottam e völgy dicséretét, de most, hogy a magam szemével láttam, valóban magával ragadott virágzó megművelésű földje, a síkság csodálatosan szép zöldje, elsősorban a fásor, mely vagy másfélórás sétányi hosszú. A kép annál inkább is meglepett, mert ezek a virágdíszbe öltözött fák, ezek a legtarkabarkább virághímes mezők adták számomra a Kelet tavasza első gyönyörűségét. Maga a város is valami merőben új volt a szememben élesen keleties jellegű mivoltával. A török városokon többé-kevésbé mindig megérzik a Nyugattal való érintkezés valamilyen hatása: itt azonban minden tisztára *keleti*, olyan, amilyen ezer esztendővel annak előtte volt, amilyenek az Ezeregyéjszaka elbeszéléseiből képzeljük el a Kelet városait...

Felesleges az olvasó előtt hangsúlyoznom: nem a szépség és a fenség okozta itteni meglepetésemet. Khoj maga a tiszta keletiség, kell, hogy ennek színeiben tűnjenek fel a Törökországból ide érkező utasember előtt a város utcái, házai, a mindenféle itteni viselet, minden, ami itt van, elsősorban a bazárok...

A bazár a keleti város fogadóterme, a magánházak csak olyasvalami hálósobák, mert valójában napközben a bazárban zajlik le az egész városi élet, a házakba csak éjszakai nyugalomra tér meg a város népe. A bazár élete itt, a határszéli Khojban már megmutatja a maga teljes keleti csillogását. A törökországi bazárt újmódias, európaias építése talán kényelmesebbé tette, de eredeti keletiességéből kivetköztette...

Aki Khojban, a délelőtti órákban a szűk, hűvös sikátorokban folyó tolongást, az eladók és vásárlók hadonászását, a szövetek, fegyverek és ennivalók tarkaságát, mindenféleségét, a sodródó tömeg viseleteit látta, az bizony rövidesen beismeri, hogy a Nyugaton olyan híres-neves sztambuli bazárok, ami keletiségüket illeti, bizony-bizony felettébb szegényesek...

Első látásra valósággal megdöbbenem. A szemem nem tudott betelni ennek a ritka színjátkéknak látásával. Olyan láрма, tülekedés, kiabálás volt itt, amilyet soha, sehol nem hallottam. Beléptem a kupolás csarnokba. Vagy harminc üstkovács-mester kongatta az üstöt, amin dolgozott. A csodálkozástól megdermedtem, mert a kupola alatt, ebben a pokoli zsivajgásban, az üstkovácsok tözsomszédságában két iskolát pillantottam meg. Az iskolás gyerkőcök félhold formában, félkörben guggoltak. Középen guggolt az iskolamester, a mollah, a markában hosszú szíj, nyilván azért hosszú, hogy a legtávolabb ülő fickó nyakába is odacsördíthessen. Jó egynéhány percig állottam itt, de a lármában egyetlen szót sem értettem abból, amit az iskolamester és a diáksereg kiabált. A mester és a suttyófiúk nyakán úgy kidagadtak az erek, mint a rikoltó pulykakakasén. Az itteniek azt mondják, hogy az iskolamester a nagy zajban mégis mindig észrevette, ha a diák az Al-Korán egyik-másik arab szavát helytelen hangsúllyal ejtette ki. Ez valóban így van, de előttem érthetetlen valami ez!...

⁴⁸ Vámbéry könyvének (Közép-ázsiai utazás. 2. kiadás, Pest, 1873.) szemelvényeit kötötünk kissé modernizálva közli. - Szerk.

A bazár képe örvendetesen meglepett, de még nagyobb meglepetés volt számomra az a csinos kis utasszálló, a karavánszeráj, melybe beszállottam. Törökországban és Arábiában az utas mindenfelé csak mocskos betérő vendégfogadóba - hán a nevük - botlik be. Itt azonban, Perzsiában ösidők óta gonddal ügyelnek a közlekedésre, tehát az utas mindenütt olyan derekas szállást talál valamelyik karavánszerájban, ami a Kelet viszonyait tekintve, mindenben kielégítő. Az itteni karaván-vendégfogadó többnyire mindenütt valamely bazár közepén áll, pontosan négyzet az alakja, minden oldalán egy-egy sor fülkeszerű külön vendégszobával. A szoba bejárója félköríves ajtó, ami egyúttal ablak is. Ebből a vendég kilát az épület udvarát minden oldalról körülfogó lapos magaslatra. Ez alatt vannak az istállók. Ezekben tartja az emeletre beküldött utas a lovát, szamarát, öszvérjét... Az udvar közepén ott van - mint mindenütt a Keleten - a napi hétszeri vallásos mosakodásra szolgáló, folyóvizű medence, körülötte valami kis virágoskert. A fülkék napközben hűvös otthont adnak, a karavánszeráj éjjel-nappal a legbiztonságosabb tartózkodási hely az idegen számára. A boltíves kapu alatt lakó portás, a dalundan itt a rendtartó. A lófajtáról és a nyeregről menten felismeri, miféle nemzet a betérő utasember, tehát tudja, milyen hálókamrát adjon annak. Éjszaka a tető laposán baktér járka, éberségüket jelző egyhangú kiáltásuk távol tartja a settenkedő tolvajnépet. A karavánszerájban tehát csak nagy ritkán esik meg tolvajlás...

A vendégfogadóba nemcsak az idegenből jött utas tér be, hanem felkeresi azt az itteni tartománybeli kereskedő is, aki itt üti fel az alkalmi boltját. Ezért olyan mozgalmas - csaknem mindig - az itteni élet. Napközben a boltíves csarnokokban és az áruval tömött udvaron az adó-vevő tömeg tolong. Itt hosszú sorban tér be a kapun a megrakott málhás tevék és öszvérek sora, ott a másikon ugyanilyen menet vonul kifelé. Szakadatlanul házalók, koldusok, iskola-mesterek, asszonyok, gyerekek sietnek keresztül-kasul. Ha az ember csak a hálókamrája előtt a nargiléjéből füstölő, nyugodalmasan üldögélő perzsát, vagy csak a nekivadultan hadonászó, alkudozó tömeget látná, a többi kavargást nem, akkor csak halovány képe lenne arról, ami itt folyik.

Ha már az alkudozásról van szó, meg kell jegyeznem, hogy a rátukmáló, az árut égre, földre feldicsérve magasztaló rábeszélés művészetében ezek az itteni forró vérű keleti kereskedők még az ilyesmiről híres kínaiakat is túlszárnyalják. Már első nap láttam és hallottam, hogy az egyik perzsa vevő visszaadta az idegenből jött eladónak azt a gyapjút, amit utólag használhatatlannak talált. Másnap hallottam, hogyan dicsérte fel az eladó égis a visszadobott árut. Azok a szóvirágos hasonlatok, amikkel a gyapja hófehérségét, finomságát, puhaságát és egyéb más jelességét magasztalta, még valami költőnek is dicséretére váltak volna! Bizonykodása egészen olyan tűzbe hozta, ami a legkeményebb nyakú vevőt is levehette volna a lábáról. A perzsák azonban nem ülnek fel az idegenből jöttek rátukmáló handabandáinak. A szóban levő perzsa mindent nagy nyugalommal végighallgatott, és így szólt: »Barátom, mindenben tökéletesen igazad vagy abban, amit mondottál! Szavaid - a magasságbéli Allah bocsássa meg nekem, hogy nevét kiejtem -, bizony olyan igazak, mint a Korán szavai! Ám én, szegény bűnös, mégsem adok hitelt szavaidnak. Lehet, hogy másvalaki olyannak látja a gyapjadat, amilyennek te mondod, ám én hitványnak találtam, tehát visszaadtam neked.«

Valóban, szinte hihetetlen, hogy vevő és eladó kölcsönösen mi mindenre esküszik, mikre fogadkozik: a maga életére, a családja életére, a hatalmas sah koronájára, Fatima ártatlanságára, Husszein és Ali szentségére - mindenféle apró-cseprő üzleti alku közben. Mindez azonban a perzsán nem fog. Ahhoz, hogy Perzsiában valaki ellent tudjon állni az ilyen rátukmálásnak, valóban született perzsának kell lennie.”

LÓCZY LAJOS DÉL- ÉS BELSŐ-ÁZSIÁBAN (1877-1880)

A világiáró Ázsia-kutató Széchenyi Béla (1837-1918), Széchenyi István fia 1877-ben szervezte meg azt a közép-ázsiai kutató expedíciót, melyhez földrajzi és földtani (geográfiai és geológiai) szakemberül a huszonnyolc éves Lóczy Lajost, a Magyar Nemzeti Múzeum akkori segédőrt hívta meg.

Lóczy Lajos 1849-ben született Pozsonyban. Zürichben szerzett mérnöki oklevelet, majd a Nemzeti Múzeum ásványtári segédőre lett. A Széchenyi-expedícióval 1877 decemberétől 1880 tavaszáig járt Ázsiában. Utána a Magyar Földtani Intézet geológusa, majd a budapesti Műegyetem, 1889-től a Tudományegyetem földrajzi és földtani professzora volt. Ő szervezte meg a magyar tenger, a Balaton tudományos kutatását. 1918-ban kutató geológiai expedíciót vezetett a török Kisázsiaiban meg az albán, montenegrói és dalmát partvidéken.

Lóczy Lajos - számos tudományos értekezése mellett - nagyjelentőségű munkákat alkotott. Ő volt az első magyar, aki a régi Kínát tudományos alapossággal ismertette (A kínai birodalom. 1886). Ő dolgozta fel és szerkesztette meg a Széchenyi-expedíció kutatását (Széchenyi Béla kelet-ázsiai útjának tudományos eredményei. 1890). Utóbb a Magyar Földtani Intézet igazgatója és a Földrajzi Társaság elnöke lett. Munkás, alkotó életét 1920. május 13-án fejezte be.

Az expedíció - Széchenyi Béla, Lóczy Lajos, Bálint Gábor nyelvtudós és Gustav Kreitner, katonai térképész 1877. december 4-én indult el Triesztből a Polluce gőzhajón. Az akkor angol-indiai Bombayba a Szezi-csatornán át érkezett meg.

Széchenyi Béla maga is szakértő régész volt. Figyelmét Suess professzor hívta fel a fiatal Lóczy Lajosra.

A kutatóutat az expedíció tagjai megosztották. Lóczy Calcuttán át a Himalája keleti lejtőire némi segítő személyzettel indult. Feljutott Tibet határáig, járt Dardzsilingben Kőrösi Csoma Sándor sírjánál. Ezután Széchenyi Bélával együtt Jáva szigetére kelt át, ahol geológiai megfigyeléseket végzett a Merapi tűzhányóhegyen. Itt megint elváltak.

Lóczy, visszatérve Kínába, Sanghajból kínai vitorlás bárkán, vagyis dzsunkán vitorlázott a Csangcsiang (Jangce) torkolata felé. Gőzhajón utazott a hatalmas folyón felfelé a Csiangszu tartományi Szucsouba. Itt maláriában súlyosan megbetegedve, vissza kellett térnie Sanghajba, míg 1878 decemberére annyira felépült, hogy újból útra kelhetett.

Belső-Kínában közel egy esztendeig dolgozott ismét együtt az expedíció, térképeztek, geológiai és néprajzi megfigyeléseket végeztek. Eredeti tervük az volt, hogy a Hoangho-folyó nagy északi kanyarulata felől eljutnak a Gobi-sivatagba, majd a Tarim-folyó medencéjébe, és Kasgarból vagy Indián, vagy Buharán és Szamarkandon át indulnak hazafelé.

De a tervükbe beleszólt a Kelet-Turkesztánban kirobbant és levert lázadás: a cári kormány megszállta Kuldzsa vidékét, s a kínai császári kormány nem engedélyezte a Kelet-Turkesztánba tervezett utat. Az expedíció tehát Tibetbe igyekezett eljutni. Lancsouból haladtak, Szecsuanon át, Tibet felé, de a tibeti uralkodó, a Dalai Láma csapatai útjukat állták.

Sikertelen maradt második és harmadik tibeti próbálkozásuk is. A pekingi kormánynak igen kellemetlen volt a tervük, mert a tibetiek azt hitték volna, hogy az expedíció Kína számára kémkedik. Külön kínai császári futár vitte a tiltakozó végzést. Kénytelenek voltak engedni. Délnek vették útjukat, hogy Burmába, az Irrawaddy-folyó síkságára érkezzenek.

A kényszerű ide-oda bolyongásnak mégis volt eredménye, az expedíció részben ismeretlen vidékeket járt be és tárt fel. Lóczy Lajos ennek az útnak alapján hívhatta fel honfitársa, Stein Aurél figyelmét a Lop-Nor és a Takla-Makán romvárosaira, valamint a tunhuangi „Ezer Buddha” barlangjaira. Az expedíció 7800 kilométert járt be.

Burmába tartó útjukon Bhamótól gőzhajón utaztak le Rangoonig, az Irrawaddy torkolatában levő burmai kikötővárosig. Március 15-én kötöttek ki Calcuttában, majd Bukaresten át kerültek haza.

Az alábbiakban Lóczynak A kínai birodalom című könyvéből közlünk egy részletet.

„Az expedíció Szuh-csouból Hszi-ning-fuba⁴⁹ való visszautazása közben, június elején, geográfiai helymeghatározás végett néhány napig megpihent Kan-csouban. Mialatt Kreitner az e célból szükséges csillagászati észleléseket végezte, én a hegységbe indultam. Sok utánjárással és fenyegetéssel volt képes gróf Széchenyi a mandzsu tábornoktól kieszközölni, hogy én a hegységbe mehessek. Végre mégis vezetőt és őrseget kaptam, s egy fehér porcelángombbal dekorált altiszt és tizenhat lándzsákkal, puskákkal ellátott katona jött velem. Kan-csoutól dél felé halkan emelkedik a síkság, és 75-80 kilométernyire, mintegy 550 méterrel magasabban Kan-csou fölött jut a hegység aljához. Kiérve Kan-csou oázisából, kavics-sivatagra s homokbuckák közé értem, ahol 16 kilométernyit utazva, ismét lösszel fedett területre jutánk, mely nagyobb lejtésszöggel nyúlt le a magas hegység lábától: mély árkok és mély utak szeltek ezt át, éppúgy, mint Kan-csounál a lösztalajt, mely itt kavics felett települt.

A hegység alján, legnagyobb meglepetésemre, viruló földművelésre, helységekre és egy Nan-ku-csöng nevű, fallal kerített városkára akadtam; úgy látszik, hogy a mohamedán lázadók e helyeket nem látogatták meg, talán mivel nagyon távol esnek az úttól. A templomok mind épségben valának e helyeken. Egyik helységben nagyon jó falfestményeket láttam, melyek egyik császárnak utazását ábrázolták. Nan-ku-csöngben, hol a szakadó eső egy fél napig tartott vissza, egy régi templomban nagy bronzszobrokat találtam, melyek öntése igen finom vala; patinával vastagon bevont külsejük pedig nagy régiségre utalt; a szobrok Buddhát és szentjeit ábrázolták. Úgy látszik, hogy régebben e templomban is képrombolók jártak: a szobrok feje le van verve; valamikor kínai művészek helyeztek aztán éktelen agyagfejeket a finom öntésű bronztörzsekre, és, hogy kevésbé tűnjék föl a különbség, durva vászonnal vonták be a szobrokat egészen, és erre rakták föl az agyagot, rámintázván az ő furcsa ízlésük szerint a szobrok ruháinak ráncvetéseit.

Nan-ku-csöng körül magasan emelkedik föl a lösz a hegység oldalán, a hegység patakjai mély árkokat vájtak a kavicslejtőkbe, a sima pusztá szakszerű domborzattal megy át a hegységbe. Mintegy 14 kilométer távolságban a városkától, a hegységnek egy szűk völgyében, hova taláalomra indultam, sárga lámák⁵⁰ tanyájára akadtam, melyet kísérem Ma-ti-sznek neveztek. A kínai és tibeti ízlésű templomok körül sziklavésetek és sziklafülkékben kivájt alakok búcsújáróhelynek bizonyították ezt. Hetven sárga láma élt látogatásomkor e kolostorban, kik tangutok és mongolok valának, és nem értették a kínai nyelvet. Mindannak, amit később keleti Tibetben láttunk és tapasztaltunk, itt élveztem előízét. A szelíd juhnyájak, bozontos ebek, jó tej és vaj, tejfelben sült lepény és vajjal vegyített sós tea: mind oly meglepő jelenségek valának előttem, melyeknek becsét csak később tudtam eléggé elismerni.

⁴⁹ A kínai helységnevek végére tett „fu” szócska várost jelent.

⁵⁰ A tibeti sárga sipkájú lámák szerzetesrendjét a XIV. században Csongkaba, a tibeti buddhista reformátor alapította.

Marco Polo a nesztoriánus⁵¹ keresztények templomáról is tesz említést Kan-csouban. A kínai katolikus lelkész bizonyította, hogy a városban még láthatók romjai a régi keresztény templomnak, és általánosan tudva van, hogy azon telek, amelyen áll, a keresztények tulajdonát képezi, de a mandarin nem hajlandó átengedni nekik.

Szuh-csou, kétnapi járóra Kan-csoutól, romjaiból még alig kezd kiemelkedni; keleti falain még most sincsenek a bombázás nyomai kijavítva, mintha Co Cung-tang⁵² katonái büszkéek volnának azokra a résekre, melyeket a tungánoktól megszállva tartott város ostromoltatása alkalmával a Krupp-ágyúk lövedékei nyitottak. Co Cung-tang nem a városban, hanem délkeleti oldalán, egy földvárban lakott; ez a többi őrtanyától csak azon óriási lobogó által különbözik, mely a nagy férfiú lakása előtt, az ő nevével teleírva, messze ellátszott. Egy másik várban Krupp-ágyúk voltak elhelyezve, és angol vezénylet szerint betanított kínai tüzérek laktak. Co Cung-tang nagyon büszke volt ezekre. Az egyik ágyú, melyből igen sok lövést tettek már, mandarinná van emelve, s hozzá nem nyúlhat senki.

Szuh-csou-fu egész környéke tanúsította, hogy Co Cung-tang komolyan veszi a hadsereg reorganizációját; mindenféle várak voltak láthatók; az ezer főnyi helyőrség jól volt ruházva, és szigorú fegyelemben állott; a gyakorlatok mellett útépítéssel és kiterjedt konyhakertjének művelésével is foglalkoztatta Kasgar visszahódítója és a tungánok legyőzője katonáit. Lakását gyönyörűen mívelt, csatornázott veteményeskertek vették körül, mivel Co Cung-tang nemcsak az ellenség és a gonosztevők levágott fejében, hanem ezek után a káposzta- és salátafejekben találja föl legnagyobb gyönyörűségét. Folyvást jöttek-mentek a katonaszállítmányok; Suzh-csouban találkoztunk Turkesztánból érkező beteg- és sebesültszállítmányokkal, kifelé pedig az ezüst utazott a seregek számára: kettéhasított és belül kivájt és azután abroncsokkal összeszorított fatuskókban volt az ezüst elhelyezve. A hadifoglyok is Suzh-csouba valának internálva. Turfáni, akszui és ku-csai férfiakat láttunk: magyaros, hegyes orrú kordován-csizmáikkal, bő, vattázott kaftánjaikkal és kucsmáikkal éppúgy elütöttek a kínaiaktól, mint jómagunk; talán ezért is hozták tolmácsukat hozzánk mindjárt megérkezésünkkor a városiak, azt remélve, hogy majd megértjük egymás nyelvét, és általa megtudnak felőlünk egyet-mást. A hadifoglyok szabadon jártak-keltek a városban, de nem távozhattak falai közül.

Szuh-csou-fut is mindenfelől kavicssivatag veszi körül; a földművelés csak ott jár sikerrel, ahol lösztalaj fordul elő. A hegység patakjai nagy csatornába gyűjtve, vezettetnek a sárga földtelepekre, és azokat száz meg száz csatornára szétoszolva termékenyítik meg. Ahol az oázisok a sivataggal érintkeznek, erős küzdelem folyik a földművelés és a szél között. Az emberek faültetvényekkel kötik le a földet; a csatornáik gátjait is fákkal és cserjékkel védik meg az elfűvás elől, mindamellett a szél minden évben nagy károkat okoz, a kavicsról elfújva és buckákban hagyva vissza az egy-két méter vastag sárga földet; másutt a kavicssivatagból kiszitált homokot hordja a földekre, és mozgó buckáit lassan hajtja előre, elborítva vele kerteket és épületeket.

A szélhajtotta homok alámossa az épületeket, megkarcolja a kemény kvarcit-görgeteget, és a romoknak tégláiba mély barázdákat vág.

⁵¹ A nesztoriánusok az V. században, Szíriában alapított eretnek keresztény szekta, melynek a középkorban Iránban, Indiában és Kínában is voltak hívei.

⁵² Co Cung-tang kínai hadvezér, aki a múlt század hetvenes éveiben leverte Jakub bég török és tungán (dungan) mohamedánjainak felkelését. A dungan mongol néptörzs, valószínűleg az ujgurok utódai. Több ízben felkeltek a kínai uralom ellen.

Kilépve az elzárva tartott Kia-jü-kvan kapun, melynek hivatalosan ötszáz főnyi, tényleg azonban alig ötven emberből álló őrsége elkérte Co Cung-tang útlevelét, Ngan-hszi-fan és Jü-mön-hszen városokon át tizenegy napig utaztunk Tun-huang-hszenig; az utat a pusztulás képe kísérte. A hét évvel előbb elűzött népség csak lassanként telepedik vissza. 1874-ben az útba ejtett helységek és városok nagy része még lakatlan rom vala, és csak az őrtanyák körül kezdődött ismét a földművelés.

Két hely érdemel megemlítést a nagy fal és Ngan-hszi-fan között: Csah-tien-hszia és Jü-mön-hszen; az első 110, a második 160 kilométernyire van a Kia-jü-kvan vártól. Jü-mön-hszen vén fákkal beárnyazott, barátságos tekintetű és csinos kis város, mely elkerülte a tungán pusztítást; tornyai és jamenjei⁵³ teljesen épek.

Csah-tien-hszia *Palladius* értelmezése szerint *Marco Polo* Csigintalasz tartományával egyezik. Az azbeszt előfordulása döntene el a kérdést, vajon Csah-tien-hszia - miként mi hallottuk a helység nevét - vagy Csi-kin-vej - ahogy *Palladius* egy XV. századból eredő kínai itinerárium nyomán közli - azonos-e Csigintalasz várossal. Az azbeszt előfordulása éppen nem lepne meg engem, mivel egy öregszemű dioritgnájsz, melyben az amfibol túlnyomó mennyiségben fordul elő, képezi azokat a halmokat, melyek közt az út egy szorosban, Csah-tiennél átvezet. Érdekes, hogy *Michaelis*, Co Cung-tang bányamérnöke, föltalálta a petróleumforrásokat, melyekről már a Ming-dinasztia korából való utazók megemlékeztek.

Ngan-hszi-fan-csounál a hadiút átkel a Szu-la-hón, és észak felé tizenegy nap alatt szeli át Khamil oázisáig a sivatagot; majdnem mindennap forráshoz ér az utas, és fedél alatt hálhat. Az útleírások szerint a sivatagon átvezető szekérút teljesen hasonló ahhoz, melyet mi Ngan-hszi-fan és Tun-huang között követtünk. 150 kilométernyi hosszban a lóváltó állomásokon kívül nincs más épület. A dühöngő szelek ellen tágas udvarok, csaknem egészen eltemetve a homokban, nyújtanak védelmet: a jászolok előtt meggyült szemetet a falakon hányták át, ami több méternyi magasra emelkedett, hirdetvén ez is, hogy hosszú idők óta nagy forgalom volt erre. Ezt bizonyítják az út mellett álló földtornyok is, melyek Tun-huangtól nyugatra messze föltűntek; továbbá a sírhelyek és temetők, melyek a pusztai városoknál oly területet foglalnak el, mint maga a város, végül az egykori városfalak a Kia-jü-kvan kapun kívül, melyeken belül tavakat találtam, míg a fal körül a szélfúttá homok feltöltötte a talajt: mind élénken bizonyítják, hogy Kan-szuh-nak ez a része is régi kultúrvidék. Tudjuk, hogy már a Han-dinasztia⁵⁴ idejében Tun-huang vagy Ngan-hszi városokon keresztül utaztak Khotan és Khamil felől a karavánok Kínába. *Marco Polo*, *Benedict Goes*: európaiak és mohamedán térítők is jártak erre a középkorban és a XVI. században; és máig is járható az út innét a Lop-nor felé, habár a kereskedés *Marco Polo* útját többé nem is követi.

Tun-huang-hszen, vagy régi nevén Sá-csou-véj, a Tan-ho mellett fekszik 1197 méter magasságban a tenger fölött, tehát jóval mélyebben mint Szu-h-csou; és ennek lehet tulajdonítani, hogy május elsején lombbal borított fák és viruló növényzet fogadott bennünket, holott Szu-h-csouban még alig takarodott el a jég.

Délre a várostól 150-200 méternyi magas homokhegyek emelkednek ki a kavicspusztából, melyek közt egy másfél kilométernyi kerületű, tiszta vizű tavacska kerül el, megfjejtetlen rejtélyt képezve, miként maradhat meg a kicsiny víztükör a futóhomok meredek halmai között. Bizonyára föld alatti források táplálják a tavat. Vízínövények borítják fenekét, és néhány szárcsa úszik sötétkék vizén. A futóhomokon kell átgázolni, hogy a tóhoz érjünk;

⁵³ Jamen: államhivatali épület.

⁵⁴ A Han-dinasztia i.e. 206-tól i.sz. 220-ig volt uralmon.

partján egy templom és a kerületi vizsgáló csarnok áll. A mellettük elterülő veteményes- és gyümölcsöskerteket a tó vizéből öntözik. Egy vízemelő gép a legtökéletesebb mechanizmus volt, melyet Kínában láttam. A partján levő templomról azt tartja a néprege, hogy benne meg lehet hallani időnként a dobolást és éneket, mellyel a lámák egy tibeti nagy templomban zsolozsmáikat kísérik: szerintük a Jü-ja-csuen tó temploma hátulsó kapujául szolgál a tibeti Leh-jing-sz templom föld alatti részének. Ezt a zajt mi is hallottuk: az éles homokgerincekről lavinák módjára le-lecsuszamló homoktömegek okozzák azt, mely valóban nagyon hasonlít a távoli doboláshoz: halkan kezdődik, a zajt a közeli halmok visszhangja azután megerősíti csaknem dörgésig, majd ismét fokozatosan csendesül, amint a lecsúszó homok nyugvásba jött. Ez okból nevezi a kínai geográfia e homokhalmokat Ming-sá-san, azaz dörgő homokhegyeknek. Nevezeteseek Tun-huang-hszen közelében a Csing-fu-sz sziklaüregek.

A várostól dél-délkeleti irányban 24 kilométernyire gránitból való kopár hegység emelkedik, melynek északi lábánál kavics-konglomerátból való vízszintes telepek vannak; ezekre az előbbi futóhomokhalmok halmozódtak föl, s egy árok nyomul be közéjük. Függélyes nyugati falában két kilométernyi hosszúságban, három emeletben, sűrűn egymás mellett nyílnak az üregek, melyek között két óriás Buddha-alak van a sziklába vésve; egyik 20, a másik legalább 35-40 méternyi magas. A szűk bejáratú üregek belsejükben tágas, épszögletű kamrák, s a bombayi Elefanta- és Salzette-sziget üregeire emlékeztetnek: a falakat freskók fődik, melyek tárgyát jobbra Buddha életéből vett epizódok képezik; a nőalakok ízléssel vannak előállítva, s az alakok fejét fénykoszorú keríti, miként a kereszténység szentjeiét; a nagyobb üregekben agyagszobrok emelkednek; előttük oltár friss vízzel telt edényekkel és illatos füstölőkkel telirakva; nagy réztányér és dob van mellettük az imádkozó zarándokok fohászainak hangosabbá tételére.

Az üregek előtt több kínai templom is van; a kínai vagyonos emberek nagyban restaurálják ezeket, valamint az üregek agyagszobrai is, sőt a régi jó freskók tetejébe is nekik jobban tetsző festményeket mázoltatnak. Látogatásunkkor csak két buddhista szerzetes őrizte az üregeket és végezte az előírt szertartásokat az épségben levő Buddha-alakok előtt; két alvó Buddhát is láttam az üregben, melyeknek szunnyadása fölött a legkülönbözőbb típusú alakok örvendtek és hálálkodtak.

A futóhomok, mely nyugat felől nyomul előre, az üregek nagy részét eltemette; egykor azonban még jobban el voltak öntve az üregek, miként a régi vonalak bizonyították az egykori homoknak magasságát. Legalább ezer üreg van itt, és a bennük levő alakok száma tízezer fölé emelkedik. Minden arra mutat, hogy a Csing-fu-sz-i üregek és bálványaik az indiai buddhizmus papjai vagy misszionáriusai terve szerint készültek, a régi alakok legalább semmiben sem emlékeztetnek a kínai buddhista kultuszra, amint az a belső kínai tartományokban föltalálható. A papok állítása szerint az üregek a Han-dinasztia idejében épültek, tehát a buddhizmus behozatalakor; ez egybehangzik a kínai történet azon adatával, hogy Sá-csou a Han-dinasztia idejétől kezdve fontos hely volt.

A jelenlegi gyarmatot *Kien-Lung* (1736-1796) alapította a Tan-ho jobb partján, melyen egy híd vezet át a régi Sá-csou romjaihoz. A Gobi szélén valamennyi Kan-szuh-i város között Tun-huang-hszen környéke a legvirágzóbb és legnépesebb; valaha azonban még jelentékenyebb volt, midőn a fönt elősorolt utaknak itt vala csomója, és a selyemkereskedés erre vonult át Khotan felé Perzsiába és Khamil felé az ujugurok városaiba. Bizonyítja ezt a régi nagyságot a régi sírhelyek, temetők, árkok és halmok, melyeket a kavicssivatagon délkeletre és nyugatra az oázistól láttunk: sokkal nagyobb helyen vannak elszórva, mint Kan-csou és Liang-csounál, de semmiféle köemlék vagy falmaradék nem maradt fenn, melyeknek tégláiról az eltemetett ősök korát megállapíthattuk volna.

Tun-huang-hsien fallal kerített város; zöld környékével, ligeteivel nagy ellentétben áll a mögötte elterülő homokheggyekkel és a puszta sziklákból álló háttérrel. Ha arra a hegységre fölmegyünk, mely Ngan-hszi-fan és Tun-huang között az út déli oldalán elvonul, igazán a sivatag közepén találjuk magunkat. Amerre a tekintet esik, sárgásbarna és szürke semmiség terül; északra a Szu-la-ho (Lung-huang-ho vagy Bulungir-gol) mocsáros melléke foglalja el a lapály legmélyebb részét; túl rajta a sötét kavicspuszta emelkedik, és a láthatárt a Pe-san alig kimagasló csipkés körvonalai zárják be; dél felé egy magasabb sárga kavics- és füves puszta terül el. Az 50-60 kilométernyi távol Nan-sanig, a Ta-pan-san, melyen állunk, úgyszólván lépcsőjéül szolgál ennek a pusztának, mely a hegység déli oldalára szelíden, simán nyúlik föl, míg északi felén a szaggatottság netovábbját mutatja. A Nan-san meredeken emelkedik ki; oldalait kopár szikla képezi, mintha nem volna semmi növényzet rajta; csúcsai nem viselnek már örök havat, de az első gerinc mögül délnyugatra egy távolabbi hegység sziklafala nyúlik elő kulissza módjára; ez májusban hóval volt borítva.

A szuh-csoui havasok és jégárak is jól láthatók még a délkeleti láthatáron. Roppant kiterjedésű földet lehet innét belátni; a mérhetetlen pusztaság közt Ngan-hszi-fan és Tung-huang-hsien zöld oázisa kicsiny ponttá olvad; a kanyargó úton azonban nagy távolból láttam a földtornyokat és a régi, elhagyott városok falait. Amint a futóhomok és a folyó elágazásai irányt változtatnak, úgy épültek és pusztultak el az emberi lakások. Ngan-hszi-fan nemrég alapult a régi, elhagyott várostól északra, és a futóhomok máris elbontással fenyegeti falait. A város mandarinja megkérte gróf Széchenyit, bírja rá Co Cung-tangot, hogy nagyobb költséget fordítson a város falainak megerősítésére és egy vízárak építésére a város körül, hogy meggátoltassék a homok fölhalmozódása a város falainál, melyet szerinte most a fan-cék (tangutok) akadály nélkül kirabolhatnak.

Kua-csou-koa, mely Ngan-hszi-fantól délnyugat felé egynapi járóra esik, minden térképen rajta van, s a legutolsó háborúk áldozata: a mohamedánok dúlták föl; romjai teljesen elhagyottak, csupán kőanyag maradt falai közt; a fát elhordták a kínai telepítvényesek, kik az épületfának és a tüzelőnek egyaránt nagy hiányával vannak.

Túl a Gobi-sivatagon, a Tien-san alját kerítő városok csak oly oázisok közepén állanak, mint a Gobi déli szegélyén. A turkesztáni nagy úton Ngan-hszi-fan felől Khamil (Hami, Khami vagy Marco Polónál Camul) az első város. Legújabbán *Mandl*, egy fiatal osztrák utazó látogatta meg, ki az ott időző Co Cung-tang szolgálatában utazott Sanghajból idáig.

Mandl nem becsülte többre a város lakosságát 1800 léleknél; ezenkívül 3000 főnyi helyőrség tanyázott benne, de az átvonuló katonaság élénkséget nyújtott a városnak. Khamil három városból áll: az ó, az új és a török városból. Mindegyik fallal van körülvéve; itt már török ezüstpénz is van forgalomban. A város nevezetességét Khamil királyainak mauzóleuma képezi. Egy négyszögletes, 15 méter magas épület ez, 6 méter magas, zöld mázos téglákkal födött kupolával: a 3 méter magas, csúcsíves bejárat két oldalán 3 méter magas kövek állnak, melyekre arab(?) föliratok vannak vésve. A mauzóleum belseje szőnyegekkel van díszítve: öt koporsó nyugszik a földben, melyek fölött ugyanannyi agyag katafalk emelkedik. Ezek közül három a legutolsó király maradványai fölött nyugszik, és fekete bársonnyal van betakarva; a másik kettőt - két hercegnő sírját - vörös posztó takarja. A sírok előtt selymvánkosok és imazsámolyok állnak imakönyvekkel...

Az 1879. év nyarát Nan-san havasai között és a Kuku-nor vidékén töltötte gróf Széchenyi expedíciója. Az egész utazás alatt a legkellemesebb élményeket és legélvezetesebb kirándulásokat Hszi-ning-fu vidéke nyújtotta...

Hszi-ning-fu a hasonló nevű folyó déli partjain, 2300 méter magasban fekszik... Fiatal édesvízi lerakódásokkal kitöltött medence közepét foglalja el a város; körötte a völgyoldal első lépcsőjét a vízszintes, barna és vörös gipszben bővelkedő agyagrétegek homloka képezi; ez óriási lépcső fokát pagodák ékesítik, és szemközt a várossal egy óriási Buddha-szobor maradványai láthatók a sziklafalban. Mintegy 30 kilométernyi félátmérőjű körben 400 méterrel magasabb, lösszel fődött halmok környezik a várost; e távolságban havasi vidék koszorúzza a Hszi-ning-fu-i medencét, a magas hegység csúcsai 3000-4000 méternyire magasodván. A zöld növényzettel fődött havasi mezők és szaggatott mészkősziklák, a sárga löszvidék és az öntözött völgyek buja kertjei és vetései oly változatossá teszik Hszi-ning-fu vidékét, hogy párját nem könnyen nevezhetném...

Hszi-ning-fu Sziling néven messze földön ismeretes; Kelet-Tibetben gyakran hallottuk, hogy Ta-cien-fuból és Csiamdóból egyenes út vezet ide, melyen egy jó lovas tizenkét nap alatt eljuthat e város vidékére. Azok a rupiák, melyeket Hszi-ningben és Ton-kerrben láttam, szintén arra mutatnak, hogy a tibetiek karavánjai most is járnak Lassza és Hszi-ning-fu között. Ezt persze a mandarinok tagadták, szerintük a hszi-fan rablók miatt nyolc év óta nem utazott karaván Lasszába, sőt még a lámák is Csing-tu-fu felé kerülnek Lasszába való utaztukban.

Hszi-ning-fu vidékén érdekesek azok a lámakolostorok, melyek a havasok alján vannak; délről Kumbum (Ta-öhl-sz), északról Csobzon (Csozan-sz) és Altün (Koa-man-sz) kolostorok érdemelnek bővebb ismertetést...

Kumbum gomba⁵⁵ (vagy kínai nyelven Ta-öhl-sz) a buddhizmus reformátorának születés-helye, noha nincs eldöntve, itt, vagy Hszi-ning-fuban született-e. E férfiú, *Csongkaba* (tibeti nevén: *Gyirem Bucsi*, kínaiul: *Poa-Pi-Fu-Je*), a sárga sipkájú, szigorúbb szabályzatú szerzetes szektát alapította, mely később szervezeténél fogva megerősödött, és a láma-hierarchiát Lasszából magához ragadta.

Kumbum a fiatal lámák szeminárium, és egyszersmind híres búcsújáróhely. Csongkaba képe elé messze földről jönnek a zarándokok; a mi látogatásunkkor is mongolok, tibetiek és tangu-tok voltak a kolostorban összegyűlve, és e különböző népviseletek tarka képet nyújtottak.

Kumbum Hszi-ning-futól délnyugatra, mintegy 35 kilométernyire fekszik; az út kezdetben, mintegy 20 kilométernyire, széles völgyben vezet fölfelé, majd nyugatnak fordul, és 15 kilométernyivel tovább, löszdombok között, egy To-pánál a Hszi-ning-hóba nyíló völgynek felső részében pillantjuk meg a templomok aranyozott födeleit. A lámák városa és az ő egész birtokuk fallal van körülvéve. Ez alatt van egy kínai helység, hol a zarándokok nagy része tanyát lel, mivel a kolostor falai között szigorú szabályok uralkodnak, és asszony nem töltheti benn az éjszakát.

Kumbum is elpusztult a mohamedán lázadás alatt, de gyorsan épült fel romjaiból. Hajdan négyezer szerzetes lakott benne; most csak kétezer él falai között. Az aranyozott tetejű templomot, melyben Csongkaba szobra áll, az imacsarnokot és valamennyi szent helyet épségben hagytak a mohamedánok, csupán a lámák lakásait dúlták fel. Az árok nyugati oldalán, a szerzetesek lakásaival szemközt, egymás mellett állnak a templomok; köztük a konyha, melyben a szerzetesek étele készül. Csongkaba szentélye előtt áll azon csodafa, melynek kergén tibeti írásjegyek, levelein pedig Buddha képe látható. Északra, közel a lámaváros bejáratához, a szörnyek temploma van, két kitömött és felnyergelt tigrissel, medvével és egy antiloppal; közel ehhez egy templomban a pokol és a mennyország freskói láthatók. E templom udvarában szintén több szent fa ápoltatik.

⁵⁵ Gomba vagy gompa: tibeti buddhista kolostor.

E fák egy orgonaféléhez (*Ligustrina Amurensis*) tartoznak. Leveleik teljesen a mi orgonafánkéival egyeznek, és sárgásfehér, illat nélküli virágai is az orgonáihoz hasonlítanak. A fa - vagy inkább bokor - fiatalabb törzseinek és ágainak azonban sima lehámló kérgök van, mint a cseresznye- vagy meggyfának. E szent fák kérgé valóban telve van tibeti írásjegyekkel vagy legalább ezekhez hasonló ákombákomokkal; még a lehámló kérg alatt is előtűnnek ilyenek. A jegyek sárgásbarnák, és halványabbak a kérg alapszínénél. Igen valószínű, hogy a kegyes család valami savval idézi elő e jegyeket; igen nagy titoktartást föltételez azonban, hogy eddig ilyen gyanú a kínaiak között föl nem ébredt. A leveleken hasztalan kerestük Buddha képét; a lámák állítása szerint nagyon ritkán fordul elő, és csak kiváltságos személyek találtak a fán ilyenre. A fákról nem szabad gallyat letörni; egy reggel azonban gróf Széchenyinek mégis sikerült herbáriumunk számára néhány virágos gallyat leszakítania. Noha ennek senki nem volt tanúja, mégis észrevették a hiányt, és gerendákkal kerítették el a fát, hogy többé hozzá ne férhessünk. A lehulló leveleket gyógyszerül adják el a zarándokoknak. Csongkaba fáját sohasem tisztítják; ennek következtében valami hernyó virágzás után úgy lekopasztotta, hogy augusztus elején, midőn másodízben látogattam meg gróf Széchenyivel a kolostort, alig volt lomb a fán. Lehet, hogy a lámák a mi orzásunknak tulajdonították ezt is, azért második látogatásunkkor oly barátságtalanok voltak, hogy még szállást sem akartak adni a kolostor vendégszájaiban.

Egy másik szent hely, mely inkább remeték tanyájának, mint kolostornak látszik, Csogortan, mely Kumbumtól délre 10 kilométernyire fekszik a Khaji-san bérce alján. A kolostornak egy majorja van itt..., a papok jaknyájai járnak ide a havasi legelőre. Föltűnt a sok szarv nélküli jaktehén; úgy látszik, ez a jaknak a közönséges tulokkal való keresztezése, melyet bő tejelése miatt tenyésztene a lámák.

Kumbum nagy pártfogásban részesül a császári udvar részéről, és évenként gazdag ajándékokat kap Pekingből. Csongkaba aranyozott bronzszobra előtt gyönyörű bronz- és aranyedények, nefrit és serpentin-díszművek állnak; mindenféle drágakő, zafír, ametiszt stb. van csokrokba foglalva; drága szőnyegek és selyemszövetek függenek a falakon. A szobor egy csúcsos süveget, egy hálósapkafélét visel; kerek, telt arcán jámborság és az átszellemült érzés kifejezése ül. Örökmécses ég a szobor előtt, oltárán pedig igen sok sárgaréz csészében tiszta víz és búza van, mely minden reggel megújítatik. A szentélyt félhomály teszi titokteljessé. Három magas kapu vezet belé, melyeknek finom mívű rácsajtai rendszeren be vannak zárva. A nap minden órájában földre boruló szerzeteseket és zarándokokat találtunk a szobor előtt. Az imádkozók olvasóval a kezükben, négykézláb csúszva, arcra borulnak, majd fölállnak, s imára összetett kezekkel az örökös »om-mani-pemé-hum« imát ismétlik. A kemény pallóban Csongkaba temploma előtt 10-25 centiméternyi mély barázdák képződtek a leborulók kéz-súrolásaitól.

Csongkaba temploma mellett egy oszlopos csarnok nem különbözik a többi lámatemplom belsejétől, melyet láttunk; egy másik épület tágas udvarában a növendékek naponkénti énekgyakorlatai és vallásos vitatkozásai a legélénkebb és legsajátosabb benyomást gyakorolták. Egy magas folyosó közepén emelt trónon egy előkelő láma ült; jobbra és balra tőle a folyosón három sorban az idősebb szerzetesek foglaltak helyet, előtte pedig az udvar kövezetén négy félkörben mintegy kétszáz fiatal láma teljes díszben, keresztbe tett lábakkal guggolt. Nagy csizmák, barna-vörös halinából való bő, sokráncú gallérköpeny és sárga bojtos süveg, mely a bajor lovasok sisakjára emlékeztetett, képezte öltözkünet. A trónon ülő láma némán és mozdulatlanul tekintett alá a lámák soraira. Minden valószínűség szerint egy Kutuktu, azaz élő Buddha volt, akit az ima és ének illetett. Az első sorok központján ülő öregebb láma valami litánia első szavait recitálta, melyre a többiek négyes összhangban feleltek, melyből különösen a mély basszus döngése hallatszott ki.

Nem lehetett eltagadnunk e kultusztól a magasztost, a meghatót. Föltűnően emlékeztettek a római katolikus egyház szertartásaira. Máskor kisebb csoportokra oszlottak a lámák, és hosszú zsolozsmákat énekeltek mély, elfojtott hangon; a fiatalok egy része majd ismét a földön, hosszú sorban ült, egy másik rész pedig fönnállva, tapsolás és heves mozdulatok közt zajongott. Ezek voltak a vitatkozók: a fönnállók a kérdéseket tették föl, és heves mozdulataikkal igyekeztek guggoló társaikat zavarba ejteni, és ellenvetéseiknek nyomatékot nyújtani. Mindenkor éltesebb lámák jártak föl és alá a csoportok közt, a rendre ügyelve, kiket köpenyükre kötött kék szalag tüntetett ki.

A kolostor konyhájában három, 2 méter átmérőjű bronz üst van, mely a falból kiálló felső peremén szép öntvényekkel és allegorikus alakokkal van díszítve; a teát és a tejet forralják ezekben, mely napjában kétszer a lámák táplálékát képezi. Mi a kolostor vendégházában voltunk elszállásolva; ennek udvarán van az elfogadó terem. Soha nem felejttem el azt az órát, melyet itt a kolostor főnökeivel töltöttünk. Gróf Széchenyi azt remélte, hogy a kumbumi kolostorban tolmácsot és vezetőt fog kapni Lasszába. Mielőtt azonban oda érkeztünk, már utasítva voltak a lámák, hogy mit válaszoljanak. Feleletök szóról szóra összhangzott a Hszi-ning-fu-i ambán ellenvetéseivel: rablók, járatlan utak, szörnyek, vadállatok szerintük is az utazás akadályai; senki sem jár most a Kuku-nor mellől Lasszába stb., stb.

Egy alacsony, szőnyegekkel padozott szobában a kolostor két főnöke ült; egyik hindu arcvonásokkal bíró, dolichocephal koponyájú, sötét testű, a másik akár táblabírónak beváló öreg úr volt; mellettük ült a kolostor ügyvivője; hosszú barna-vörös kendőpalástjaikba burkolva fogadtak bennünket. Kölcsönösen fölfelé fordított és előre nyújtott tenyerükkel üdvözölve egymást, törökösen ültünk velük szembe. Azután folyékony előadásban, dörgő tibeti nyelven terjedelmesen elmondta az ügyvivő az akadályokat, melyek utunknak folytatását meg nem engedik. Nagyon kár, hogy a hosszú tárgyalásnak értelmét csak két tolmácsnak közvetítésével tudtuk meg; meglátszott az ügyvivő hanghordozásán, hogy betanult beszédet mondott el előttünk, melyre a kolostor főnökei időnként helyeslőleg bólintottak.

A lámaváros lapos házfödelein esténként az imádkozó lámák sötét alakjai mozogtak; a mély hangon rebegett imák összefolytak valami kellemes összhangba, melyben sok megható és áhítatra keltő van. Éjjel örök cirkálnak az utcákon, nehogy valami szabályellenes történjék a szent falak között.

Altün és Csobzon lámakolostorok, északra Hszi-ning-futól, jóval kisebbek, mint Kumbum, és nincs falaik közt oly fegyelem, de szívélyes, barátságos fogadtatásra találtunk bennük. Csobzon új temploma a legszebb valamennyi lámatemplom között, melyet láttam. Az emeletes templom egy 100 lépés oldalhosszúsággal bíró négyzetes udvar közepén áll; fedett folyosó veszi körül az udvart, valóságos »Kreuzgang«, melynek nyílt oszlopai között 108 bronz imahenger van, mindegyik az »om-mani-pemé-hum« szanszkrit(?) jegyeivel; valahányszor láma a folyosóra lép, mindannyi hengert megforgatja, melyek helyette elmondják nemcsak a szent formulákat, hanem mindazon imákat, melyek belsejük papírtekercseire vannak írva.

Altün vidékén tangutokat láttam, férfiak és nők a tiroliakéhoz hasonló kalapokat viseltek; a nők hajukat két farkocsba fonják. Öltönyük egy kaftánféle, melynek gallérját és mellső szegélyét egy színes selyemsáv ékesíti; arcukat, miként a tibeti nők, piros festékkel kendőzik. Mongolokat is láttunk a templomokban; különösen föltűntek a Kuku-nor vidékéről tevéken érkezett mongolok, kiknek nyelvét azonban nem értette meg a mellénk adott tolmács; egy széles vállú, szőke hajú, zömök legény egész külsejével beillett volna alföldi gányónak. Nagyon szívesen beszéltek volna velünk, nyelvükből azonban csak két szót értettünk meg: az »ökur« és »demé« szokat; amaz ökröt, az utóbbi tevét jelentett.”

KOMPOLTHY JÓB, KÍNAI POSTAIGAZGATÓ (1903-1913)

Kompolthy Jób (1879-1938), Kína magyar leírója, a világjáró tengerésztisztnek, Kompolthy Tivadarnak a fia volt. Az 1890-es évek végén, egészen fiatalon, az Adria hajóstársaság szolgálatában, mint kereskedelmi tengerész-zászlós, vitorlás hajón kétszer hajózta körül a földgömböt. Kikötött az észak-amerikai San Franciscóban, a dél-amerikai Brazíliában, Chilében, illetőleg az ottani Valparaisóban, az Antillák szigetein, Jáva szigetén, Indiában és Japánban.

Legjobban vonzotta Kína, az egykori „Mennyei Birodalom” és Japán. 1902-ben, huszonhárom éves korában megvált az Adria Társaságtól. Az ausztriai Lloyd Társaság Silesia nevű gőzhajóján indult el azzal a tervvel, hogy mint tengerésztiszt Japán szolgálatába áll.

Yokohamában partra lépve, az a család érte, hogy a japán kormány beszüntette az idegenek hajóstiszté váló felvételét. Ellátogatott Japán fővárosába, Tokióba, azután Kínába hajózott, ahol az akkor újjászervezett kínai posta tisztje lett. Hivatalában gyorsan emelkedett, rövidesen a kínai császári posta tartományi igazgatójává nevezték ki. Megbízatása a legnagyobb kínai folyó, a Jangce partvidékének tartományára szólt. Állása „mandarin” ranggal, üveggombos kalappal járt. Megtanulta a kínai nyelvet, a Jangce melletti tartományokban megszervezte a postaszolgálatot. Hivatala az egyik legnagyobb kínai városhoz, Sanghajhoz, majd Szecsuan tartomány fővárosához, Csengtuhoz kötötte, de részben hivatali útjai, részben egyéb utazásai során óriási területeket járt be lóháton, vitorlás kínai „dzsunk” hajón vagy gyaloghintón: „palankin”-on, melyet négy szolgál, kuli hordozott. Több városban szolgált, összesen tizenegy évet töltött Kínában.

Az 1911. évi kínai köztársasági forradalom megdöntötte az évezredes kínai császárságot, Kompolthy Jób azonban még továbbra is szolgálatban maradt.

1913-ban már megérződött az első világháború viharának előszele. Ekkor másfél évi szabadságot kért. Sanghaj és Hong Kong, Singapore és Colombo, Aden és Port Said kikötők érintésével, Trieszten át érkezett meg Budapestre, majd övéihez Balatonalmádiba. Kiállítást rendezett kínai selyemhímzéseiből, megírta első könyvét (Dzsunk-hajóval Kínán keresztül). 1923-ban, kilenc évi késéssel kapta kézhez a Kínai Köztársaság adományozta Csia-Ho rendjelet.

Itt Tíz év Kínában című könyvéből közlünk részleteket.

Megemlékezik a sanghaji kikötőparti sétány, a Bund nyüzsgő életéről.

„Lakásom ablakai a Bunda néztek. Végtelenül kedves, vonzó látvány volt tavasszal reggelenként, amint az ablakokat árnyékoló terebélyes fák koronái közt kipillantottam, s elgyönyörködtem a part mentén zsúfolódó hatalmas dzsunk-flottában, a hamisítatlan kínai élet nyüzsgésében.

Estenden a Bund keleti végén, mely már a kínai negyedbe torkollik, mindenféle zsonglőrök, mesemondók, bajazzók, paprikajancsisok ütötték fel tanyájukat a sétáló népség nagy örömére. Mi is gyakran ellátogattunk oda, mert sok érdekes dolgot figyelhetett meg az ember, ha kedve tartotta.”

Leírja a kínai cirkuszi akrobatákat: labda- és tányérdobálókat, egyensúlyozókat, és kötél-táncosokat. Ezek Kínában a régi időkben szegény vándorló utcai komédiások voltak.

Az öreg mesemondók a kínai utcán éppen úgy mondták el ősrégi verses meséiket, mint a török kávéházi „mesélő apók”.

„A kínai zsonglőrök ügyessége közmondásos. Bámulatos dolgokat produkálnak. Pedig a keresetük minimális. A kínai nem szívesen fizet ilyenfajta látványosságért. A mutatványok után körülhordott tányérkába nagyon gyéren potyog a pénz, s ami csöppen, az is csak egy réz kés: egy ötöd fillér! Sovány kenyérkereset!

A mesemondó már jobban keres. Véget nem érő, hosszú verseket kántál el magas éneklő hangon a hosszú ősz szakállú regös. A népség tátott szájjal hallgatja a csodás meséket. Naiv, könnyen hívő, gyermeketeg lelkületüket ezek teljesen kielégítik. Szívesen honorálják az öreg bácsit. Sokkal többet keres, mint bukfencező kollégája.

Legjobban megy a Paprika Jancsinak. Ez, azt hiszem, tisztára kínai találmány. Sok évszázadra nyúlik vissza eredete. Magam is szívesen elnéztem, s nemegyszer az udvaromba hozattam, hogy egy unalmas félórát elszórakoztasson. A legjobban tetszett a játék kezdete, mikor magas hangon bemutatkoztak a babák. Mindig ugyanazzal az éneklő rikácsolással köszöntöttek be, s ez valami kedvesen nevetséges dolog volt. Mai napig is tisztán emlékszem a dallamra! A kínaiak is ezt szerették legjobban. Előadás után adtak is szépen a kitett perselybe.

Itt láttunk egyszer egy nagyon nevetséges dolgot. Egy hórihorgas, öles termetű kuli ácsorgott a bábszínház előtt: egyszerre csak odaperdül melléje a felesége, egy icipici kis asszonyka, elkezd éktelenül pörölni, aztán megfogja a kuli copfja végét, és kezdi hazafelé cibálni az embert. Roppant komikus látvány volt, amint így elbánt avval a nagy emberrel. Mindenki kacagott. Önkénytelenül tapsoltunk neki.”

Kompolthy Jób ír a rendkívül forró kínai nyárról, ami ellen a kínaiak forró tea ivásával és melegvizes törülközővel való mosakodással védekeznek. Keserves a maláriát terjesztő rengeteg szúnyog is, ami elől a tehetősök a hegyek közé menekülnek.

„A forró nyári hónapokban kellemetlen és unalmas az élet arrafelé. A forróság június elejétől augusztus végéig tart, oly nyomasztó és tűrhetetlen, a nyirkos melegség olyannyira ernyesztő, hogy az európai nők alig bírják ki. Erre az időre a nők és gyermekek el is utaznak, vagy a hegyek közé, vagy a tengerpartra, a tehetősebbek átmennek Japánba...

Valahogyan csak átvergődik az ember a kánikulán. A nappali kegyetlen hőség után az est hoz némi enyhülést, és a széles, nyitott verandákon pörére vetkőzve, whisky-szóda és pipaszó mellett próbál az ember magához térni a kábultságból. Majd egy jó fürdő után lefekszünk, az ágyat szúnyoghálóval jól körülburkolva aludni próbálunk, míg ismét fel nem kel a nap, s vele meg nem kezdődik az új nyomorúság.

Szerencsére jól bírom a hőséget, de voltak köztünk, akik nagyon szenvedtek. W. barátom, egy köpcös angol, úgy tele volt nyaranta hőpattanásokkal, hogy szinte nyers volt az egész teste. Ingre vetkőzve ült az irodájában, nyakában törülköző, s állandóan törölte magáról a verejtéket.

Han-Kau a Jangce-folyam völgyének legforróbb városa! Ez pedig sokat mond! A város óriási, posványos lapályon épült, ott, ahol a Han-folyó beleömlik a Jangce-Kiangba. A terepet védik a körülfekvő mocsaras vadvizektől. Itt az a legrosszabb, hogy míg máshol legalább éjjelente

van egy kis szellő, mely felüdíti az embert, Han-Kauban a nyári éjszakákon tökéletes a szélcsend, nem rezdül a legkisebb szellő, hogy enyhülést hozzon a verejtékező emberiségre. A folyamparti sétányra szoktunk éjjel kiülni, de ott meg a szúnyogok martak agyon bennünket. Ráadásul még könnyen maláriát is lehet szerezni. Maga a hő foka nem nagy, 41 Celsius volt a legmagasabb, amit Han-Kauban észleltünk. Ilyen meleg rendes körülmények között elviselhető, de ha nedves, nyirkos a hőség, földhöz vágja, agyonüti az embert. Pőrére vetkőzött kulikat láttam összeesni a forróságtól a rakparton. Pedig ha valaki, ezek csak bírják a meleget. A nagy hőség megszűntével kellemesebb az élet.”

Közép-Ázsiában honos a kis termetű, nagy fejű, vad tekintetű, szívós, gubancos szőrű ló, a mongol „taki” és „tarpán” fajta. Ez volt a honfoglaló magyarság lova, ez a mai kis magyar parasztló őse. Kompolthy nem tud erről, és a mandzsúriai mongol lovat angolosan ponynak nevezi, de kitűnően jellemzi a mokány magyar lovunk mongol atyjafait.

„Február vége felé érkezik be Han-Kauba a mandzsu és mongol ponykból álló ménes a távoli északi pusztákról, több heti keserves menetelés után. A ménest beterelek a bekerített helyre, ott aztán megkezdődik a lótarló társadalom jelenlétében az árverezés, a lósport legnagyobb mulatsága.

A ponyk rettenetes állapotban vannak. Heteken át hajtották őket mongol gazdáik hegyen, völgyön, sivatagon, folyókon át, s most itt van vagy ötven csapzott, hosszú szőrű, piszkos állat, szájalom rájuk nézni. Sohase láttak más embert, mint a gazdájukat. Soha senki nem tisztogatta őket. Itt állnak előttünk, csupa sovány gebe, piszoktól, sártól csapzott sörényű, gubancos szőrű szörnyeteg!

Nincs a világon az a lóismerő, aki ezek közül csak megközelítőleg is ki tudja választani a legjobbat. Némelyikre ugyan felültetik a mongol csikóst, s próbafutást is rendeznek, de ez bizony nem sokat ér. Azon kezdenéd ugyebár, hogy megnézd a fogait, végigtapogasd a lábszárait. A pony vad szemekkel nézi a soha nem látott, idegen szagú embert, visszahököl, s ha közeledel hozzá, rúg, ágaskodik, ordít, nyihog és harap. Megfogni egy ilyen bestiát? Inkább egy bengáli tigrist!...

A mafu, a lovászfű, aki született hazardjátékos, még a gazdájánál is nagyobb figyelemmel kíséri a processzust, átveszi a ponyt, és viszi haza. Ott lemossák, lenyírják, megcsutakolják és két hét múlva minő változás! A gubancos gebe helyett előtted egy fényes, rövid szőrű, gömbölyűre hizlalt, okos fejű kis állat. Gyönyörűség ránézni.”

A hatalmas Jangce-folyón tett gőzhajós utazásról ezt olvassuk:

„Matung mellett hajóztunk el. Kis falu a folyam jobb partján, regényes helyen, a magas hegyoldalba ékelve, mellette kisebb erősség emelkedik. A felfelé igyekvő hajók a part mentén hajóznak, ott enyhébb a folyó sodra; a hajóról jól megfigyelhetjük a vidéket, s a parti életet. Ültetvények, rizstáblák váltakoznak a lapályosabb helyeken, majd egy erdőkoszorúta dombtetőn szép ősrégi buddhista kolostort pillantunk meg, a Mei-le kolostort.

Az alsó Jangce-Kiang legszebb részén vagyunk. Jobbról magas, meredek hegyek szegélyezik a még mindig egy kilométernél szélesebb folyamot. A partot sűrű nádasok szegélyezik. A nádasok mentén mindenütt friss élet pezseg. Apró ladikokon szorgalmas halászok próbálják szerencséjüket horoggal, hálóval; számos vitorlás dzsunk törtet felfelé a folyamon, majd egy fürge helyi gőzös marad el mögöttünk, Kiu-Kiang felé igyekszik.

Baloldalt sziklasziget ragadja meg figyelmünket. Csodás természeti látvány! Háromszáz méter magasságú meredek, cukorsüveg alakú sziklaszirt: nyugati oldalán, félmagasságban, ősrégi Buddha-templom áll, a sziklakúp tetején szép gloriette-tel.

Gyönyörűen fest a kis sziklasziget a hatalmas folyam közepén. A hajóról nézve szinte elképzelhetetlen, hogy miként lehetett a meredek sziklafalakra épületeket ragasztani, és hogy lehetett az építéshez szükséges kő- és faanyagot oda felhordani. Megkerülve a szigetkét, észrevevesszük a meredek sziklafalba vágott, kígyózó, keskeny lépcsőket, fel a kolostorig. A kínaiak Hsziao-ku-sannak hívják ezt a jobb parti mészkőhegységtől elvágtott festői sziklaszigetet.

Estefelé érkeztünk Kiu-Kiangba, Kiangszi tartomány e virágzó kikötőjébe. Kikötöttünk a nedves, régi, leszerelt vitorlások mellé, amelyek itt éppúgy libasorban sorakoznak, mint Csin-Kiangban. A kikötő tele mindenféle hajóval, egész kis flottán kell keresztülvergődnünk. Többek közt egy angol és egy német ágyúnaszád is horgonyzott, közel hozzánk. Kiu-Kiang forgalma meglehetősen élénk. A teakivitel egyik főhelye a Jangce völgyében.

Kiu-Kangból hordszéken öt óra alatt értünk föl a hegyre. Öt kilométernyire a várostól elértük a hegyek lábát; odáig nagyon kellemetlen az út, a nagy lapályon át iszonyú a hőség, s csak az a tudat tartja az emberben a lelket, hogy nemsokára fönnt lesz a hegyen, ősrégi, hatalmas fák árnyékában. Rövid pihenés után hat erős kuli vállra kapja a két ringó bambuszra erősített széket, s nekiindulnak az 1200 méter magas hegynek.

Meredek, sok ezer lépcsős út gyorsan visz fel bennünket a magasba. A kulik, kik közül kettő mindig pihen, kettesével gyakran felváltják egymást, de egy iramban mennek négy órán át fel a hegynek, míg végre egy kis bevágásnál előttünk van a terjedelmes, behorpadt hegytető, ősrégi erdővel borítva, közte a villák százai.”

Kompolthy szemtanúként számol be egy pusztító kínai árvívről:

„Gyorsan közeledtünk Han-Kau felé. A Jangce-Kiang még itt is, 750 kilométerre a tengertől, szélesebb egy kilométernél. A part megint egészen lapos, s a folyam erős áradásban lévén, helyenként hihetetlen területeket önt el, a partot is alig látni.

Érdekes látvány a partok mellett, ott, ahol nincs sűrű nádassal benőve, a vízen hűsölő rengeteg bivaly. Teljesen a víz alá merülve, csak az orruk van kint a levegőn, így fetrengenek nap-hosszat a hűs habokban. Arany életük van ilyenkor az állatoknak: az árvíz miatt nem használják őket a földeken, a gazda hagyja, éljék világukat, amíg lehet.

A szokatlan nagy áradáshoz, amely az alsó Jangce-Kiang völgyében oly rengeteg kárt okozott, hozzájárult még egy másik elemi csapás: a több mint egy hétig állandóan zuhogó rettenetes esőzés. Mikor Han-Kauba értem, éppen tetőzött az ár. Csaknem elérte az 1859-i magasságot. Tizennégy métert jelzett a vízállás zérus fölött...

A hatalmas folyam pedig egyre sodorja magával az árvíz áldozatait. A partvidékről kimosott fák, háztetők, egész faházak, elszakadt malmoskák úsznak el mellettünk. Itt is, ott is egy hulla vagy felpuffadt állati dög libeg a szennyes áradatban. A pusztulás képe teljes. Délután két koporsó úszott le mellettünk a part mellett, a gépet lassítva, póznákkal tartottuk őket távol a hajótól, hogy a csavarok beléjük ne vágjanak. Valamelyik part menti domboldalból mosta ki ezeket az ár.

Délután Sinti falu mellett hajóztunk el. Itt is végig a parton semmi más, mint elmosott lakóházak nyomai. Rombolás, pusztulás, ameddig a szem ellát! Egyelőre csak »csípős« emlékét vittem el magammal Jocsauból. Ellepi a világ mindenféle szúnyogja: a vérszopó bestiák elől nincs menekvés. A kabinom ajtaja, ablaka természetesen nyitva maradt, s mire egy fél óra múlva lementem, csak úgy feketéllett minden a sok szúnyogtól. Összemartak mindnyájunkat irgalmatlanul...

Jocsautól a folyam szeszélyesen kanyarog, míg kiér a síkságból. Mikor később pár éven át Jocsauban laktam, a jelződombról sokszor elnéztem gyönyörködve a lapályon kanyargó folyamat. A reggel elinduló gőzöst még délután is láttuk, amint a széles kanyarulatokkal kűszködve, hol messzebb, hol meg ismét közelebb járt hozzánk. A tiszai kanyargókhoz lehetne ezt hasonlítani, a legnagyobb méretekben.”

Kompolthy leírja a Jangce folyón, kínai vitorlás hajón, vagyis dzsunkon Icsangtól Csunkingig megtett útját.

„A dzsunk általános elnevezés. Minden nagyobb, mondjuk, tíz tonnásnál nagyobb kínai járművet dzsunknak neveznek. A felső Jangce-Kiangon dzsunknak csak a teherszállító hajókat nevezik; a tisztán személyszállításra épült hajónak kuá-c a neve. A mienk csaknem új, kényelmes, szép hajó volt, 26 tonnás. A fedélzet első fele a legénységé. Onnan »dolgozzák« a hajót, éjjel is ott tartózkodnak. A hátsó rész az utasoké. A mi hajónkon ez a rész négy szobára volt osztva: az elülső kettőt egyesítettük, kiszedtük a válaszfalakat. Ez a tágas helyiség volt most már negyvenhárom napon át közös lakóhelyünk. A másik két szoba egyikét konyhává alakítottuk át, a mellette levőt pedig az inasom foglalta le Sejk nevű vizslámmal együtt.

Hátul a hajófarra épített jókora szobában lakott a lao-ta, a kuá-c gazdája családotól. Heten szorongtak itt: a lao-ta (kapitány), felnőtt fia és menyje, két kisgyermek és két kormányos.

Közvetlen a ház előtt, annak keresztfalához simul az árboc. Előtte a hajó egész szélességén keresztül egy harminc centiméter átmérőjű, hengeres oszlopgerenda van rögzítve. Ahhoz erősítik útközben a vontatóköteleket, oly módon, hogy azok könnyen le legyenek csúsztat-hatok, s adott esetben pillanat alatt elereszthetők. Az előfedélzeten nincs semmiféle építmény, hogy ne gátolja a szabad mozgást. Erre a szabad térségre szükség van a hajó biztonságos vezetéséhez.

Négy rendes matróz van a hajón. Az egyiknek állandóan a vontatókötél mellett kell állnia, hogy adott jelre engedje, vagy eleressze. Együttal a dobót is pergeti. Ezzel dirigálja a messze-ségben dolgozó vontatók seregét. A többi három ember a taikung (nagy munka), vagyis a kalauz rendeleteit teljesíti, annak segít a nagy orr-kormánylapát kezelésében. Ez tíz méter hosszú, erős fenyőszál, a végén lapáttal.

A felső Jangce-Kiang örvényes vizein a kormány egymagában nem volna elegendő, kell, hogy egyszersmind elől is segítsenek a hajó kormányozásában. Enélkül, mint meggyőződtem, egyszerűen lehetetlen volna ott a hajózás. A kuá-c keresztben fekvő orrgerendájára erősített két cövek között nyúlik ki a kormánygerenda.

A rendes legénység mellé egész sereg embert fogadnak fel egy-egy ilyen útra. Elsősorban magát a tai-kungot (kalauzt). Húsz vontató kuli volt a hajón, két hajcsár, két úszó kuli és a szakács.

Az előfedélzet keresztbe futó rekeszeit egy-egy erős, széles deszkalap fűdi be nappalra: így módon teljesen sima a fedélzet. A rekeszek egyike nyitott; az a legénységi konyha. Ott trónol a szakács. Szutykosabb alakot keresve se találna az ember. A befűdött rekeszekben van a legénység cókókja, valamint a nagy gyékénylapok és oldalvázak, amelyekből éjjelre az egész előfedélzet fölé tetőt emelnek, védelmi az eső ellen.

A tai-kung ötven év körűli hatalmas szál ember. Állandóan a hajó orrában tartózkodik, kémleli a vizet, s parancsokat osztogat a kormányosoknak, vontatóknak egyaránt. Ugyancsak ő hosszú, vasalt végű bambusszal méregeti a vizet és taszigálja el a hajót a fenyegető szirtektől.

A vontató kulik állandóan a parton vannak, nagy távolságról sokszor három-négyszáz méternyi messzeségből, fenn a magasban, vagy a szirtek között mászva vontatják nagy keservesen a súlyos hajót az ár ellen. A mögöttük haladó hajcsárok bambuszfonatú kötélrabbal noszogatják a lustábbakat.

Az úszó kulik egyike rendszeren a csapat után kullog. Az ő feladata, hogy a kiugró szikla-csúcsokon átvesse a gyakran beakadó kötelet. Veszedeles munka. A másik úszó a hajón áll készenlétben, meztelenül. Ha hideg az idő, a szakács mellett kuporog. Amikor a hajót part mellé vagy valamely sziklához kell állítani, az úszó, kötéletekkel a nyakában, beleveti magát a tajtékzó árba, s rettenetes erőfeszítéssel úszik kifelé. Ha partot ér, hirtelen sziklához erősíti a kötelet.

Életveszélyes, keserves mesterség ez. Az örvények sokszor örökre elnyelik szegényeket, vagy holtra zúzzák magukat a szaggatott sziklán. És mégis, mindig akad ember bőven, aki szívesen vállalkozik e munkára. Sokan elpusztulnak közülük. Kínában olcsóbb az emberélet, s ha eltűnik egy-egy ilyen szegény ördög, rögtön akad másik helyette.

Kínában olcsó az élet, olcsó az emberi munka. A rettenetes, testet-lelket ölő kuli-munkáért alig hogy valamit kapnak ezek a szerencsétlenek. Egy ilyen hathetes vagy két hónapig tartó útra egy-egy kuli mindössze öt-hat pengőt kap a kosztján felül, ami bizony nagyon gyatra. Szinte bámul az ember, hogy ilyen szegényes, gyenge táplálék mellett hogyan bírják az öldöklő munkát. Táplálékuk főtt rizs, némi zöltséggel: húst csak akkor kapnak, ha az utas megszánja őket, s városba érve megraktálja az embereket. Ahol csak lehetett, igyekeztem megvendégelni őket: élvezet volt nézni, milyen lakmározást csaptak ilyenkor ezek a szegény teremtések.”

A nagy árvíz leapadt. Az icsangi buddhista papok - a boncok - nagy hálaadó ünnepséget rendeztek a haragvó, de most már megbékélt Vízi Isten teljes kiengesztelésére. A gong, amit vertek, nagy, kerek, mélyen zengő hangú korong, az európai harang őse. Évezredes kínai találmány a puska, a tűzijáték, a rakéta.

„Kora reggel pódiumokat állítottak fel. E tákolmányokról már az úton keresztül-kasul köteleket feszítettek ki. Rajtuk ezernyi lampion. Lépten-nyomon papirosból készült nagy mandarin, rendőr vagy pap figurákat állítottak fel, ami az ilyen ünnepek alkalmával elmaradhatatlan dísz. A pódiumokon boncok ültek, s naphosszat verték a dobokat, a gongot, és fűjták a különös hangú sípokat. Rettenetes zajt csaptak. Ez nagyon tetszhetett a parton hemzsegő népnek. Megfigyeltem, amint óraszámra ugyanazok az alakok álltak körül az emelvényeket, nem mozdultak volna el onnan semmiért sem.

Este nagy kivilágítás volt: lampionok ezrei lógtak tarka fényben. F. barátom ablakából néztem végig a fényes kivilágítást és a tűzi-rakéta játékot. A folyamon, nem messze a parttól, négy nagyobb hajó volt lehorgonyozva; mindegyiken szólt a zajos kínai zenés bűgő trombita, mély hangú gongok és csontkereplők - s közben pattogott az ezernyi tűzi kígyó, a rakéta, olyan durrogással, mintha egész sor gépfegyver kattogna pihenés nélkül. A vízbe veszett lelkekért pedig ezüstpapirosból készült csónakocskákat eresztettek egymás után vízbe, mindegyikben egy kis mécses, s ezek hosszú, kilométernyi vonalakban úsztak lefelé a vízen. Késő este összehordtak minden kacatot, papírbálványt egy rakásra, és meggyújtották. Ez volt a legérdekesebb kínai ünnep, amit valaha alkalmam volt végignézni...

Augusztus harmincadika, gyönyörű verőfényes reggel, végre útra készen állunk. A vízállás ugyan még mindig túl magas, tizenegy méter zérus fölött, de addig biztattam a lao-tát, míg végre beleegyezett, hogy induljunk. Ezúttal már harmadszor tettem meg az utat felfelé, a dzsunk-labirintuson át. A nehéz kuá-ccal ez még nehezebb munka volt, és még keservesebben ment, mint az előző alkalmakkor. A vontató kulik a kikötőben hajóról hajóra mászva erős vontatókötelet hurcoltak előre mintegy száz méternyire. A kötelet hozzáerősítették egy hajóhoz, s így kezdtük magunkat fölfelé vontatni. Oda érve, ismét előre vitték a kötelet, s ez hatszor is megismétlődött, míg végre jó kis szél kerekedett, s a lao-ta elhatározta, hogy átvág a túlsó part felé. Ott lankásabb parton vontató ösvény vezet, s vontatvást mehetünk tovább.

Felhúztuk a nagy vitorlát, valamennyi emberünket az evezőkhöz állítva eleresztettük magunkat, s kezdtünk átvágni a túlsó partra. De hajh! Oly sebes volt az ár, hogy az egyesült evező- és vitorlaerővel sem tudtuk legyőzni a víz sodrát. Jó ezer lépéssel alább értünk partot, mint ahonnan elindultunk. Hat órai rettenetes erőfeszítés után csaknem szemben voltunk Icsanggal. Gondoltam, ha ez így megy tovább, megvénülök, mire felérünk Csungkingba; de egy szót se szóltam az embereknek, hiszen láttam, hogy mindegyik jól dolgozott, s több munkát nem lehetett kipréselni belőlük.

Egy kis pihenő után, mialatt az emberek nekiláttak a jól megérdemelt ebédnek, kiadtuk a vontatókötelet. Az emberek partra szálltak, megkezdődött a vontatás. Az alszelet is felhasználtuk, s felvonva a nagyvitorlát, lassú, lépésnyi tempóban megindultunk. Egy-egy sziklacsúcs megkerülésével sok időt elvesztegettünk...

Gyönyörű meleg napra ébredtünk, alig vártam már, hogy tovább induljunk, de senki sem mozdult a hajón. Reggel nyolc óra, s még semmi előkészület az indulásra: minden emberünk pihen. Szólok a lao-tának, hogy hát mi lesz.

- Mei-ju-fong! (nincs szél) - feleli, és elmagyarázza, hogy most olyan helyen vagyunk, ahonnan csak akkor tudunk elmozdulni, ha a szél segítségünkre jön, mert a kanyargónál vagy a kiugró szirtek mellett, ahol nagyon erős a víz sodra, még a húsz vontató kuli munkája sem elég. Vitorlát kell feszíteni!

Itt láttam először, hogyan halásznak vidrával a kínaiak. A halász csónakja orrában áll, kezében a pöndör hálóval, amely épp olyan, mint aminőt itt, nálunk, használnak, azzal a különbséggel, hogy annak a közepén levő kerek nyílását külön fel lehet húzni. A háló kerek alakú, köröskörül ólomsúlyosztókkal. A halász egy ólmot a fogai közé vesz, s aztán hatalmas lendülettel a nagy hálót kör alakban a vízbe dobja. Amint a háló leért a víz fenekére, a halász kötéllel a víz színére húzza fel a háló közepén levő karikát, abba beledugja a vidrát. Az állat egy vékonyka láncsal a csónakhoz van kötve, hogy meg ne szökhesen. Egy kis időt engedve a vidrának, hogy a fenékről a halakat fölfelé zavarja, hálót, halat, vidrát egy csomóban felhúzzák, s kiöntik a csónak fenekére.”

Kompolthy leírja a parti szikla oldalába vágott vontató ösvényt.

„Tovább sétálva, elértük a sziklaszoros bejáratát, s felkapaszkodtunk a vontató kulik járta sziklákba vésett keskeny gyalogösvényre. A száz méternyi magasságból nagyszerűen át lehetett tekinteni a sziklaszorosra. Icsangon túl a folyam még jó egy kilométer széles. Itt hirtelen felényire szorul össze, s tajtékozva, zúgva rohan le a csaknem függőleges, sok száz méter magas sziklafalak között.

Képzeltető, mily veszedelmes a szegény vontatók munkája. Fenn a sziklaösvényen, 300 méter hosszú kötélnél fogva vontatják a hatalmas hajót, a szédületes sziklapárkányokon csúszva-mászva, minden csenevész kis fűszálba, kőbe kapaszkodva, egyre csak feljebb-feljebb. Ha csak egy is megcsúszik közülük, magával rántja a többi, s nemcsak ő pusztul el, hanem valószínűleg a hajó is, amely hirtelen szabadjárja eresztve könnyen a sziklához vágódik. Sokan pusztulnak el így módon. De nem veszi számba senki: ha száz kidől, ezer másik ugrik a helyére.

A délelőtti folyamán valami húsz dzsunk úszott le a folyamon, leeresztett árbocokkal, evezve. Lefelé jövet nincs szükség vitorlára. A fő, hogy annyi sebessége legyen a hajónak, hogy megérezze a kormányt. Csak akkor kell nagy erővel evezni, amikor valami veszélyes helyen siklik át a hajó. Ilyenkor úgy dolgoznak az evezősök, mint az ördögök, csattog a hajcsárok bambuszostora a meztelen, verejtékes hátakon!

Végre délután egy óra felé egy kis alszél kerekedett. Felvontuk a vitorlát, a kulik partra szálltak a vontatókötéllel. Alighogy elindultunk, meg kellett kerülnünk egy kiugró sziklacsúcsot. Keserves munka. A forgók hol előre, hol hátra vagy oldalt sodorják a hajót. E veszedelmes helyen három kötelet kellett használnunk. Egyiket a vontatók húzták, a másikat vakmerő »úszónk« a sziklához erősítette, a hajóról meg a matrózok húzták. A harmadik kötél oldalvást volt a parthoz erősítve. Ez arra szolgált, hogy az ár ne ragadhassa ki a hajót a folyam közepére. Mégis, bár minden előkészületet megtettünk, egyszer úgy oldalba kapta az áradat a hajót, hogy magunk is odaugrottunk a nagy orr-kormánylapáthoz, segíteni a tai-kungnak.

Most már bent voltunk a szorosban. A folyam itt alig 500 méter széles. A meredek hegyoldalakon egy-egy kunyhó látható, mellettük kis kert, holmi zöldséggel beültetve. Olyanféle-képpen készülnek ezek a kis kertek, mint Fiume környékén a Karsztban: a védettebb helyekre nagy kinnal földet hord a kínai, körülbástyázza nagy óvatosan, nehogy egy nagyobb eső elmossa a féltett kincset. Parányi földjét nagy gonddal ápolgatja. Az tartja el családotul. A Jangce-Kiangból hal is jut a konyhára, mi kell más egy becsületes léleknek?

Amikor a hajó közeledik a parthoz, vaskos cölöpöket eresztenek le a hajó orra mellől oldalvást, hogy a cölöp vége előbb érjen feneket, s megállítsa a hajót, mielőtt maga a hajótest feneket érne. A cölöpöt erős kötéllel, futó hurokkal erősítik a fedélzethez. A kötél lassan csúsztható oly módon, hogy nem esik az erős nyomás egyszerre a megfeszült kötéltre, hanem engedni lehet valamit, míg megáll a hajó. E kötél nélkül kikötéskor sokszor nekiszaladna a hajó a partnak.

Még néhány kilométert mentünk vontatvást felfelé, míg egy csendes kis öbölhöz értünk. Ott kikötöttünk. Előttünk a folyam derékszögű kanyarulata hirtelen északnak fordul. A lezúduló víztömeg a túlsó sziklafalnak vágódva, hihetetlen zúgással vesz irányt. Még veszedelmesebbé teszi e helyet a fordulóban kiálló óriási gömbölyű szikla. Télen, alacsony vízálláskor még csak megjárja, akkor legalább látni a sziklát; most méteres víz borította. Iszonyú forgók örvénylettek körülötte.

Éppen, mikor kikötöttünk, egy teljesen megrakott nagy dzsunk indult neki a zuhatagnak negyven vontatóval. Amint az áramlat elkapta a hajót, pillanat alatt kivágta a folyam közepére. Láttuk, amint ide-oda rohanó áramlatok jobbra-balra döngetik és forgatják; majd egyszerre örvénybe került, onnan a víz alá fűrődött. Lélegzetünket visszafojtva néztük a küszködést. Baltával készen álló emberük hirtelen elvágta a vontatókötelet, s aztán vitte az áradat a szegény dzsunkot lefelé, mint a pelyhet...

Kiadtunk egy 300 méter hosszú, jó vastag vontatókötelet a kuliknak, s aztán a lao-ta dobpergésére, s a hajcsárok püfölése közt elkezdtek vontatni minket. Meg volt azonban írva, hogy ezen a napon mi se jussunk át a zuhatagon. Alighogy kint voltunk a szabad vízen, megállott a hajó, s a kulik legnagyobb erőfeszítése sem volt képes akár egy centiméternyit is előbbre vontatni bennünket. Másfél óra hosszat folyt ez az eredménytelen erőlködés. Akkor egy nagy forgó minket is féloldalra borított. A lao-ta már ott állott készen, felemelt szekercével, hogy a kellő pillanatban elvágja a vontatókötelet, de az utolsó pillanatban sikerült a nagy orrlapát segítségével kizökkentenünk a hajót az örvényből.

Megszabadultunk. De már elég volt a lao-tának a próbálgatásból; dobpergéssel kiadta a rendeletet a vontatóknak, lassan eresszék vissza a hajót oda, ahonnan elindultunk. Majd megkíséreljük holnap, több erővel, a part mentén. Ekkorra már a mi kis öblünkben újabb hat dzsunk kötött ki. Ezek, látva a mi hiábavaló erőlködésünket, szintén másnapra halasztották az átvontatást. Beesteledett. A túlsó partról áthallatszott egy kuá-c dobpergése. Ott próbált átjutni a csendesebb vízre. A dobpergés is elnémult, leszállt az éj. A zuhatag harsogása volt éjjeli altatódalom...

Vontatóink nekifeküdtek megint a kötélnek, a kötélt szirtbe akadt, és elpattant, mint a húr. Elszakadt kötelünkből jókora darab belelógott a vízbe, s megakadt egy sziklában. A hajó megállott, nem sodorta el a víz. Kevés útvészességgel vissza tudtuk magunkat vonszolni az öblöbe.

Új kötelet adtunk ki, s nekivágtunk, most már harmadízben, az útnak, abban a reményben, hogy végre sikerülni fog átjutnunk a sellőn. A tai-kung tanácsára ezúttal nem engedték ki a hajót a víz közepére. Elhatározták, hogy a part mellett próbálnak szerencsét. Ott ugyan veszedelmesebb a vontatás, de egy ilyenfajta könnyebb hajót, mint a mienk, könnyebb távol tartani a szirtektől, mint a nehéz, megrakott dzsunkokat. Jó órai küszködés után, hol a forgatagban táncolva, hol veszedelmesen közel a sziklához, tenyérnyíró tenyérnyíre haladva előre, a zuhatag peremére emelkedtünk.

Ez volt a kritikus pont. A víztömeg itt egy kiugró szikla mellett vágat el. A szikla eltéríti a víz sodrát, egyenesen a folyam közepe felé. Alatta hatalmas ellenáramlat kavarg, félméteres esése van a víznek. A hajó nekiszalad a gomolygó esésnek, és megtorpan; ez a válságos pillanat, mikor minden erőre szükség van, hogy a hajót csak vissza ne dobja, vagy kifordítsa az ár, de fel se emelje a magasabb szintre. Akkor aztán már gyerekjáték a továbbmenetel.

A lao-ta fia teljes erővel pörgeti a dobát, a legnagyobb erőfeszítésre adva jelt a vontatóknak. Azok ordítva fekszenek neki a kötélnek, csattog a hajcsárok ostora, s a hajó ott imbolyog a vízpárkányon - vajon sikerülni fog-e az átugratás? Ebben a pillanatban az öreg lao-ta, aki eddig nyugodtan ült a háza tetején, egy füzér pattogó »tűzkigyó« rakétát gyújt meg, oda dobja a fedélzetre az emberek lába elé, mire azok nagyot ugorva, még fokozottabb erővel látnak a húzáshoz. Mi is segítünk valamit a kötélnél, s nagy recsegés, dörgés, pattogás és ordítás közben a hajó végre felemelkedik a víz színére. A végső lelkesítő »tűzkigyó« eldönti a dolgot. Megkerüljük a szirtet, s a zuhatag feletti vízen úszunk teljes biztonságban. Este hat órakor kikötöttünk, hogy a nap folyamán rettenetes munkát végző kulik kipihenhessék magukat.

Kompolthy leírja azokat a bevágásokat, amiket a bambuszrostból font hajóvontató kötelek vágtak bele évszázadok során a parti sziklába.

„A sziklák élein itt-ott négy-öt centiméter mély bevágást vág a vontatókötél a gránitba. Mármint, ha elgondoljuk, hogy csakis a fölfelé menő hajók kötelei érintik a bevágásokat, s mindegyik csak pár pillanatig, elképzelhető, hány évszázad alatt hány hajónak kellett erre járnia, míg e bevágások ennyire kikoptak!

Másnap egyik »úszónknak« itt baja történt. A vontatók nyomában haladt, át-át dobva a lengő kötelet a sziklahátakon. Egyszerre megcsúszott, és a bal lábán csontig ható sebet vágott egy éles kő. A hajóra hozták szegényt, kimosta vízzel a sebet, és bekötötte. Nem engedte magát ápoltatni, s így lassanként elmérgesedett a seb. Csunkingba érve lábát amputálni kellett...

Tizenkét nagy hajó gyűlt össze. Reggel sorrendben indultunk tovább, az itt levő kis telep lakóinak segítségével. Abból élnek ezek, hogy átsegítik a hajókat az esésen. Keserves élet! Napról napra, évről évre kis gyermekkortól a halálig nem csinálni mást, mint reggeltől estig, szívszakadtáig erőlködve vontatni! Valóságos gályarabság, ha ugyan nem rosszabb annál. És alig keresnek valamit. Jó, ha fejenként ötven kést (15 fillért) kapnak egy-egy hajótól. A felső Jangce-Kiangon sok ezer ember tengődik e véres kenyéren...

A Tai-kang sziklánál veszítettük el első emberünket. Egy hegyes szikláról megemelve akarta ledobni a vontatókötelet, s ez magával rántotta a szegény embert. Nem zuhant mélyre, talán három méterre, de oly szerencsétlenül, hogy csaknem minden bordája betörött. A hajóra vittük, s próbáltunk valamiképp könnyíteni a fájdalmain, amíg egy közeli kis faluból doktort tudtunk szerezni. Nem volt benne köszönet! Mikor megérkezett, feltette nagy, gömbölyű okuláriumát, s műértően, merően nézte a véres habot köhögő, nyöszörgő embert. Hozzálatott a »kúrához«. Leült melléje a fedélzetre, pipára gyújtott, aztán előkotort valami viasztekercset, meggyújtotta, és sorra-rendre lecsöpögtette vele az ember tenyerét és mellkasát. A beteg a fogait csikorgatta a fájdalomtól! A lao-ta verte kegyetlenül a nagy réz gongot, elűzendő a rossz szellemeket. Mindez nem használt semmit. Beleszólnom nem volt szabad, mert akkor halál esetén én lettem volna a felelős. Tűrnöm kellett ezt a kínzást. Végre elment a doktor, emberünk kissé megnyugodott. De ez már a közeli halál nyugalma volt. Szegény ember hajnalra meghalt. A tai-kung koporsót tákolt össze, s reggel öt órakor már el is temettük szegényt a sziklaszirtek egyik földes szakadékában.”

Amit itt a kínai kuruzsló művelt, az az ősi kínai „moksza”, a fájdalomnak egy nagyobb fájdalommal történő levezetése.

Kompolthy Jób nemcsak Kína nagy folyóin hajózott, de tett még utazásokat az ősi karavánutakon is. A kulik cipelte gyaloghintón - a palankinon - vitette magát Csungkingtól Csengtuig, 1200 kínai mérföld (li), vagyis mintegy 700 kilométer hosszú úton, ami majdnem annyi, mintha Budapeستől Berlinig utazott volna.

Katonai védő kísérettel utazott, és az ősi karavánszerájokban szállt meg. Így írja le utazását:

„Sietős volt az utam, gyorsan meg kellett tennem az előkészületeket a rendesen tíz napig tartó karavánútra. Csungkingból már szárazföldön kell tovább utazni a tartomány fővárosába. Az utasok majd mind a szárazföldi karavánutat választják.

Csomagjaimat tizennégy kuli vitte vállra vetett hasított bambuszokon. Mindegyik kuli két húszkilós csomagot cipelt a bambusz két végére hurkolva. Egy nehezebb ládát három emberre

bíztam. Kettő vitte, a harmadik felváltva pihent. Egy-egy kisebb hordszéket vettem hűségesebbeknek, Cong-jünek és kínai nyelvmesteremnek, Vang Csung-csiennek. Négy-négy ember vitte őket. Magamnak nagy, kényelmes hordszéket szereztem az útra. Engem is négy ember cipelt - ha éppen kedvem tartotta, hogy beleüljek hintómba -, kettő mindig felváltva pihent. Azonkívül egy kis ponylovat vittem magammal. A csungkingi katonai parancsnok tíz gyalogos katonát adott mellém kíséretül.

A város északi kapuján jutott ki a több száz méter hosszan kígyózó menet a Csengtuba vezető nagy Császári Útra. Elöl két katona, nyomukban a gyaloghintók, közelemben vezették a lovamat, azután a teherhordók, végül a többi hadfi.

Május vége felé jártunk. Nagy volt a hőség. Kora reggel még csak megjárta, de délfelé már oly pokoli meleg volt, hogy valóságos áldás volt, amikor egy-egy útszéli csárda mellett megállottunk kis pihenésre. Valami turbánfélét csavartam fejemre, hogy a forrón tűző napsugaraktól lehetőleg védjem magamat.

Legtöbbször még sötétben felkerekedtünk, hogy kihasználjuk a hűvös időt, s délutánra igyekeztünk elérni a kiszemelt várost vagy falut, ahol éjjeli szállásra vonultunk...

Lehetőleg keveset ültem a hordszékekben. Nem is hinnék, mennyire megviseli az embert, ha óraszámra lötyögteti magát egy ilyen székben. Eleinte kellemes az ütemes himbálás a kényelmes székben, de ha még fiatal az ember, hamarosan kikívánczik belőle. Induláskor pár órát a székben ülve szoktam szundikálni, de aztán kiszálltam, s csaknem egész nap, hol gyalog, hol lóháton baktattam a menet élén. Cong-jü és Vang egy lépést sem tett gyalog, hacsak nem volt feltétlenül szükséges valahol kiszállniuk. Ők már ismerték a fehér ember rigolyait, s nem csodálkoztak rajtam, de a többiek bizony bolondnak néztek, hogy íme: itt van egy ember, aki kényelemben vitethetné magát, és ehelyett gyalogol, izzad és elfárad, mint egy kutya, emberei meg, akiket megfizet, uraskodva sétálnak utána az üres székekkel.

Utunk alatt az étkezéssel nem volt sok gondunk. Tojást, rizst, csirkét, miegymást útközben kaptunk. Hajnalonként Cong-jü jó teát főzött egy kis vajas kenyérrel; nyolc óra tájban, az első pihenőkor, néhány főtt tojást, egy üveg befőtt gyümölcsöt tett elém. Este készített csak jó kiadósabb ebédet. Az emberek pedig mindig kaptak elég ennivalót az útszéli csárdákban.

Mielőtt bementünk [egy-egy csárdába], kisöpörtettem, de mit használt az! Jött a szúnyog, először csak egypár, később az egész atyafiság, jöttek a vérszomjas bestiák miriádjai, és martak irgalmatlanul! Beburkoltam magamat a takarómba, hogy majd megpukkadtam a hőségtől. Semmi se használt.

Az éjszakai esőtől síkos utakon, a hajnali félhomályban bandukolva nagyon kellett vigyáznunk, nehogy valamelyik szék- vagy teherhordónk beleforduljon a szakadékba...

Gyönyörű, verőfényes reggelre virradtunk. A hűvös hegyi levegő kárpótolt bennünket az átélt éjszaka minden kínjáért. Reggel nyolc órakor az utolsó hegylánc hágójára értünk. Föltárult előttünk a végtelenbe vesző csengtui fennsík. Csengtü városát csak éppen hogy ki lehetett venni a messzeségben, a várostól még hat óra járásnyira voltunk.

A hegyről meredek út visz le a síkságra. Fenn a tetőn jókora fogadóra találtunk. A gazda nyilvánvalóan nagyszerű üzletet csinál itt. A karavánok mindig megállnak ezen a helyen. Mi is megpihentünk. A keserves éjszaka után jólesett az alapos tisztálkodás. Megreggeliztünk, azután indultunk tovább, immár abban a boldog tudatban, hogy a következő éjjelt emberhez méltó, kényelmes ágyban fogjuk tölteni. Utunk e fennsíkon keresztül minden különösebb élmény nélkül folyt le. A főút állandóan tele van jövő-menő utazókkal, a forgalom itt, a főváros tövében óriási. Kora délután volt, amikor a déli kapun át a városba jutottunk.”

LENDL ADOLF KUTATÓÚTJAI KISÁZSIÁBAN ÉS DÉL-AMERIKÁBAN (1906-1907)

1919-ben, a Tanácsköztársaság idején az állatkert folyóiratát, a Természetet az állatkert igazgatója, Lendl Adolf szocialista szellemben szerkesztette. Az ellenforradalom ezért őt is fegyelmi eljárás alá vonta, mint olyan sok más haladó szellemű tudóst.

Lendl Adolf 1862-ben született. Zoológus lett, és számos kutatóutat tett meg. Így a nyolcvanas évek vége felé Észak-Norvégiában egy éven át folytatott madártani megfigyeléseket, majd utána a nyugat-marokkói Tandzsában (Tanger) figyelte a madarak vonulását. 1906-ban a Nemzeti Múzeum megbízásából gyalogos gyűjtőútra Anatóliába ment, ahonnan gazdag gyűjteménnyel tért vissza. 1907-ben Argentína nyugati részéről gyalogolt át a Kordillerákon Chile földjére, és jutott ki a Csendes-óceánhoz. Majd visszafelé ugyancsak gyalog érte el Buenos Airst. 1912-től 1926-ig az állatkert igazgatója volt. 1942-ben halt meg Keszthelyen. Útleírásai: Az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig (1937), Úti levelek két világrészből (1908).

1906. évi törökországi útjáról a többi között a következőket írja:

„Kisázsiai utamon, szorosan vett feladatomon felül, amely tisztán zoológiai volt, kiterjesztettem figyelmemet egyebekre is, amint azt az alkalom éppen engedte.

Kétségtelen, hogy a tudósnak, aki a történelmet műveli, itt bőséges alkalma volna a kutatásra. De az ethnográfus sem panaszkodhatik. És ha én most az ethnográfia terére lépek, azt abban a tudatban teszem, hogy bár néprajzi megfigyeléseim hiányosak és magyarázataim nem kielégítőek, mégis bevilágíthatnak némiképpen abba a homályba, amely az alig ismert anatóliai felföld mostani török kultúrájára borul.

A hajdani magas fokú kultúráknak romjait láttuk mindenfelé. Nagyszabású, de összedőlt épületek és hidak vannak a pusztaság közepén, ahol ma már nincs se falu, se út, se víz. Kicsiny, rongyos török falvak teljesen elhanyagolt temetőiben, közönséges sírok jelzőiként állnak nagyszerű fehér márványoszlopok: ógörög vagy latin felírásokkal és művészi dísszel dicsőítik meg az elpusztult, régi kultúra hajdani fényét. Sziklafalakba vésett, talán asszír eredetű évezredes képek, írások és jelek, vagy későbbi keleti ókeresztény barlangtemplomok leszakított lépcsőzetei, elcsúfított kőkapui még hirdetik a régen elvonult viharos évszázadok pusztításait, melyeknek nyomán azután műveletlenebb keleti népek foglalták el a teret, nem kímélvén még azokat a díszes szeldzsuk török emlékeket sem, amelyek ekkor birtokukba jutottak.

Hogy mi rontotta inkább az ókorban és középkorban oly népes országot, a nyugat felől érkező kereszties hadak vészes háborúi, avagy a keleti népek ostroma és előhaladása, azt talán nem is ismerhetjük meg. Azonban könnyen felismerhetjük, hogy a török világ bekövetkezésével, a semmivel sem törődés és maradiság révén teljes hanyatlásba jutott minden, ami még a fényes idők emlékeztetőjeként megmaradt volt. Saját maguk alkotásai, melyek a nekik idegen romokból kezdő fellendülések idején keletkeztek, ma már szintén összedőltek és szétomlottak.

Nagy városaik - milyenek: Eski-Sehir, Konia és Eregli - templomai, a dzsámik, bármily nagyszerű alkotások, és bár úgy látszik, örök időkre épültek, mégis ma már tönkrementek: legművészibb részeik eltorzultak, kupolás mennyezetük, díszes kapuik meghasadtak, és nem

pótolhatók, mert ma már nem tudnak ilyen óriási íveket építeni, ilyen díszeket oda varázsolni, és az elferdülő minaret, ha majd leesik, azt nem bánja senki.

Régen magas fokú török kultúra is volt itt mindenütt; de ez hamar véget ért, mert nem volt a nép kultúrája. Egyeseknek, hatalmasoknak kiemelkedése révén keletkezett ez az ott maradt idegen népek kultúrájának romjaiból, de csakhamar szétomlott, mert nem tudott behatolni a térfoglaló, azonban mindenben maradi török nép közé.”

Az anatóliai fennsíkron helyenként még ősi, érintetlen állapotokat talált:

„Mennél beljebb hatoltunk a járatlan vidékek kis falvai közé, annál inkább láthattuk, hogy itt a nagy pusztaságban, távol a vasúttól és más közlekedési vonalaktól, a nép még őseredeti állapotában tengődik; abban az egyszerű igénytelenségben és végtelen szerénységben, amely évszázadokkal ezelőtt ide kísérte, a régi kultúrák temetőjébe. Ebben az elhanyagolt állapotban tartotta őket a mohamedanizmus és az elzárkózottság, amely ezzel együtt jár, meg az a nemtörődomség és maradiságra való hajlam, mely éppen a törököt jellemzi.

A mohamedán törökök inkább kertészkedők és földművelők; az arabok szívesebben foglalkoznak állattenyésztéssel, és nomád vándorlásra hajlandók. Utóbbiak kevesebben vannak a felföldön: csak néhány nyári sátor-falujokat találtuk utainkon.

A falvak mindenütt öntözésre alkalmas patak mellett vannak. Vannak bekerített kertek árnyékos diófákkal. Kisázsia a diófa hazája. A szilva és kajszi, szintúgy a meggy, minden gondozás nélkül nő és terem. Hasonlóképpen díszlik a magas jegenyefa, melyet a fűzfánál is jobban szeretnek. Két-három jegenye közé, jó magasan a föld felett, széles padot rónak egybe néhány nyers deszkából, és ezen pihennek naphosszat. Ha valahol, nagy messzeségben a jegenyefa sudarát láttuk, tudtuk, hogy arra menve, jószívű törököket fogunk találni.”

Földművelésükről, gazdálkodásukról így ír Lendl Adolf:

„A földet a legkezedetlegesebb módon mívelik. Ők nem barátai a nehéz munkának: alig szántanak, kapálni pedig egyáltalán nem szoktak. Kikeresik maguknak azokat a mezőket, amelyeket könnyen lehet vízzel elárasztani: ezekre rávezetik ügyesen készített csatornácskákban a legközelebbi patakot vagy forrást. Vízzel babrálni, locsolgatni, gátakat emelni és a pataknak más irányt adni, vagy naphosszat a nagy vízemelő kereket igazgatni: ez az ő kedves foglalkozásuk. Eközben üldögélnek, cigarettáznak és mosakodnak minduntalan, meg énekelnek. Mert minden török, ha nem dohányzik, hát dúdolgat. A mezőn, a házban; ha jár, vagy számárháton ül, és éjjel, ha felébred: énekelget. Lassú, egyhangú és nagyon szerény dallamaik vannak. Ha többen vannak együtt, felváltva dúdolnak.

A közösségnek jeleit is láttam a török falvakban. A mezőkön együtt dolgoznak, és talán nem is aratnak le mindent, ha bőséges a termés. Így mondták nekem: és valóban, mikor augusztus végén elhagytam az anatóliai felföldet, volt még sok helyütt lábon álló, de már túlérett búza. Más helyen az egész falu népe együttesen nyomtatott.

A gyümölcsfákról szedhet mindenki, még akkor is, ha ezek bekerített helyen állnak. A gyümölcsöt Allah adja: tehát ez minden jó emberé. Csak a kerti veteményekben őrzik szigorúbban a tulajdonjogot, mivelhogy ezeknek termelésében egyik-másik embernek a fáradozása is érvényesül.

A falubeli szamaraknak ugyan vannak tulajdonosaik, de tulajdonképpen gazdájuk vagy gondozójuk nincsen. Egyik török a másiknak a szamarán is elnyargal, ha a magáé nincs kéznél, vagy ha nincsen rajta a nyereg. Lovaik alig vannak. Aki lovat tart közülük, az az »effendi«, a falu első embere, ő intézkedik egyben-másban az egész falu és a közösség érdekében. De van akármennyi falu »effendi« nélkül. Minden nyomorúságos falucskának van azonban közös vendégszobája. Ott kávéznak a férfiak, és várják a betérő utasokat, ha ugyan jönnek. Nagy ritkán megesik ez is, aminek nagyon örülnek.

Időnként valami nagyobb munkát kell elvégezniük: például elvitte a víz a kis hidat, vagy összedőlt egy ház. Hát ezt együttesen emelik fel újból. Csordáikat szintén együtt őrzik. Birkáikat, kecskéiket együtt nyírják. E között az ősi időkből megőrzött egyszerűségben élő nép között éltünk mi is körülbelül hat hétig.”

Érdekes dolgokat ír a törökök ősi, a régi magyar ekével sokban azonos faekéjéről is, amit itt-ott még látott.

„Helyenként pusztán fából való ekét használnak, melyen egyetlenegy vasszög sincsen. Maguk készítik az ekéket, ami, azt hiszem, becsessé teszi azokat, mint néprajzi tárgyakat. Nagyon durván szerkesztik meg... A combvastagságú, alig faragott és 3-4 méter hosszú rúd elejére (vastagabb végére) nagyon egyszerű jármot kötnek széles, nyersbőrből vágott szíjakkal, a végébe pedig, ugyancsak ilyen szíjakkal, egyszerűen ekefát.

Az ekefa hátul szintén mozgathatóan lóg a gerendelyrúd végén, és ha mélyebben akarja hasítani a földet a török szántóvető, akkor nem szorítja lejjebb, hanem a lábával felemeli az ekefa szarvát; így merőlegesebben találja az ekefa orra a földet, és mélyebben fut bele. Csak néhány ilyen ekét láttam a Konia város körül fekvő falvakban... »karaszaban« a neve ennek az ekének, ami azt teszi, hogy »fekete« vagy »szomorú eke«. Azért nevezik így, mert évente egy-egy pár ökröt tesz tönkre.”

Érdekes állattani megfigyelés, amit zoológusunk a teve és a török ökör - törökül öküz - púpjának keletkezéséről ír:

„A tevecsikó nem púpos. Egyenes a háta. Csak azután domborodik, mert vastagodik bőre alatt a zsír és kötőszövet. Évezredek óta teherhordásra használják a tevét: ezért, a szervezet ellenállása következtében, természetes párnája fejlődik a hátán, melyen a teher súlya eloszlik, hogy ne szorítsa magát a gerincet mindig csak egy helyen. Évezredek szenvedésnek reakciója tehát a púpnak keletkezése. És valóban, sokat szenvednek ezek az állatok, de nem annyira a nagy terhektől, mint inkább a célszerűtlen nyergektől, amelyeket heteken, sőt hónapokon át nem vesznek le róluk. A nyereg magában véve is nehéz és otromba alkotású: egy ember le se bírja emelni a teve hátáról, sok munkába kerül még csak a szíjának leoldozása is, és mivelhogy a török ember kelleténél többet sohasem munkálkodik, hát rajta hagyja a tevének a nyeret: hiszen ha levinné, még több fáradságába kerülne azt újból felrakni. Rajta hagyja éjjel-nappal, hóolvadáستól hóesésig.

Erre a nyeregbe ráakasztják azután a rengeteg zsákokat, amelyekben a szállítandó áruk vannak. Ez ellen védekezik az életerős szervezet a púp fejlesztésével. A kisázsiai ökrök nyakán hasonlóképpen keletkeznek a vastag bőrpárnák, amiket a rettenetes jármók okoztak. Karvasztagságú, rövid ráncokban dudorodik ki a durva bőr azoknak az ökröknek a nyakán, amelyeket ilyen jármókba fognak.”

Tudósunk leírását a kisázsiai török élet népi színeinek pusztulásáról szóló elmélkedésével zárja le.

„Előreláthatólag nagy rombolást fognak benne a most mindenfelől beléje ékelődő újítások tenni... Ami ma még néprajzi tárgy, az néhány évtized múlva ritka régiség számba fog menni.”

Lendl Adolf, a következő évben, 1907-ben, Dél-Amerikában kutatott. Erről az útról készült leírásából vettük az alábbi szemelvényt.

„A pampa, mint általában a nagy kiterjedésű puszta síkságok másutt is, erdőtlen és fátlan, amiért füves és alacsony bokros, végtelen mezőin nagyobb állatok alig tartózkodhatnak. Nem találnak búvóhelyeket és menedéket a szabad, fedetlen területeken.

Neuquén tartomány, mely Argentína közepén fekszik, s fele akkora, mint Magyarország, egy, a Cordillerákig elhúzódó, méretlen nagy síkság. Ezen a pusztaságon áthaladtam kétszer, egyszer oda, s másodszor, más úton, vissza. Négy hónapig tartott ez az utam; igaz, hogy ebből három hét magára a Cordillerák hegységre s illetőleg a chilei oldalra esett. Ezalatt a nagyobb vadállatok közül csak guanakókat⁵⁶ és struccokat láttam; a jaguár és puma szintén lakja ugyan ezeket a vidékeket, de egy sem került a szemünk elé. Azt hiszem, már csak nagyon gyéren élnek itt ezek a ragadozók; a guanako azonban helyenkint, különösen a Cordillerák előhegységeiben, kisebb csapatokban elég gyakran tűnt fel előttünk; a struccok nyomait pedig és magukat a nagy futó madarakat is sok helyütt találtuk a sík területeken.

Az argentinai strucc, melyet különben *Rhea americana* és *Rhea Darwinii* névvel, két faj szerint meg is különböztetnek a tudományban, jóval kisebb, mint az afrikai strucc. Csapatokban él a bokros területeken, és úgy beleillik hamvasbarnás színével és testi nagyságával a környezetébe, hogy eltűnik abban, s ötven-hatvan lépésnyi távolságból alig ismerhető fel, hacsak nem mozog.

A pampa alacsony bokrai ugyanis általában szürkés, fakó színűek; élénkzöld nincs köztük egy sem. Valamennyi egyforma magasságú, és kerekdeden kupac alakú, a földre simuló. Így védekeznek ezek a bokrok, átláthatatlan egyöntetűségben, országnyi területeken a tartós szárazság és a folyton vonuló szél ellen; mert gömbölyded, zárt és leterülő alakjukban a legkisebb felületet nyújtják a napnak és a szélnek. Ez az egyszínű, egyforma és árnyéktalan pusztaság a struccok birodalma.

A bokrok között könnyen lehet járni, mert nem nőnek egymásra, hanem több lépésnyi távolságban egymástól gömbölyödnék ki a föld síkjából, és fű meg gyéren más apró növények teremnek köztük, szintén véges-végig, napjársnyi területeken teljes egyformaságban. A fű nem sűrű; közte homok és ezen mindenfelé a struccok lába nyoma, tenyérszerű három ujj; aszerint, amint futott, vagy lassabban járt a madár, rövidebb-hosszabb lépések mérföldekre követhető vonalakban. Ha a struccok valahol, úgy, ahogyan csapatokban járnak, letelepednek, és lefekszenek a földre, gömbölyded szürkés hátukkal teljesen beleilleszkednek a hasonló külsejű bokrok közé, és az élesen látó szem sem veszi észre őket, amíg fel nem riadnak.

⁵⁶ A guanako, éppúgy, mint a vikunya, a láma egyik vadon élő fajtája.

Elmegy mellettük az ember, mégpedig ottani szokás szerint lóháton - ott gyalog senki sem jár -, anélkül, hogy kizavarná őket. Azért az odavalók, ha struccvadászatra indulnak, mindig kutyával mennek. Gyors lábú lovon, két vagy több magas lábú kutyával; mert ez a vadászat ott tulajdonképpen rettenetes hajszolás.

Gyéren vannak még az emberek abban az országban; általában gyapjútermeléssel foglalkoznak, és tulajdonképpen csak birkapásztorok. 10-20 kilométernyire vannak egymástól a rancsók, amint a betelepült embereknek a nagy pusztaságban egyenként álló és maguk építette házaikat, helyesebben kunyhókat nevezik. Lakóik csak a nyájaikkal törődnek, és ritkán mennek vadászatra. Teljes igénytelenségben, leírhatatlan szerénységben élnek valamennyien. Egyik napjuk olyan, mint a másik, és csak néha esik meg, hogy hosszabb útra vállalkoznak; ami természetes is, mert akárhol napokig kell nyargalniuk, míg a legközelebbi nagyobb telephez eljuthatnak, hogy ott egyet-mást vásároljanak, ruhát, cipőt, rizst, teát, cukrot vagy más szükségletet. Rendesen csak otthon ülnek, és tétlenül töltik el napjaikat; nyájaikra nagyon ügyelnek, és ez okból lóháton bejárják naponta a terjedelmes határukat. Gyapjúnyírás idején, a nyári hónapokban azonban van dolguk elég, mert a sok vagy több ezer birkájuk beterelése, nyírása s a gyapjú szállítása lóháton, vagy rettenetes utakon, vagy úttalan mezőkön döcögő szekereken, bizony munkát és bajt okoz nekik egyébként egyöntetű életükben.

Vadászathoz sincs kedvük, és csak elvétve történik meg, hogy ketten-hárman összeverődve, elhagyott messzeségekbe a struccok keresésére indulnak. Kitűnő lovasok valamennyien. Magához való és maga nevelte lova van mindegyiknek, amelyen óra hosszat a legsebesebb iramodásban űzheti a gyors futású nagy madarat. Fegyvere azonban nincsen, de van lasszója és hármas repülő golyója.

A lasszóját mindegyik maga készíti. Hiszen ráér, és sokszor van erre szüksége, mert a szabadon legelő háttaslovaikat naponta ezzel fogja be a mezőn. Keskeny, és nyers bőrből vágott, de puhított, hosszú szíjakból fonja ezt a kötélformájú szerszámot. Nincs is ujjnyi vastag, és sima, hogy könnyebben csússzék a végébe kötött hurokban. Körülbelül 18-20 méter hosszú. Biztos kézzel, nagy gyakorlottsággal hajítja el a vadon életben edződött ember a hurkot, és megfogja vele a kívánt nagy állatot: a lovát vagy a gulyából a legerősebb bikát is, a nyakán, a szarván vagy hátsó lábán, ahogyan kívánja.

Még nagyobb ügyességet kíván a repülő golyók - boleadoras - használása. Három ökölnyi, nehéz és kemény fából vagy vasból való golyó, mindegyik bőrből varrva és ujjnyi vastag, rövid, de szintén puha szíjakból font kötélszárhoz kötve. Ezt a három, körülbelül karhosszúságú kötélevét összeköti egymással csomóba a puszták fia. Olyanforma ez a szerszáma, mint kicsiben a háromnyelű cseresznye.

Mindig csak lóhátról használja ezt a fegyverét. Az egyik golyót a kezébe fogja, a másik kettőt pedig nagyon gyorsan körben forgatja a feje fölött, és gyűjti bennök az elhajtó erőt, amíg eltalálja azt a pillanatot, amelyben a kezében levő golyót eleresztve, a golyókat abban az irányban, ahol találni akar, kellő erővel elhajíthatja. Repülnek a golyók, és a levegőben maguk körül is forognak még; amint pedig eléri a célt, köteleikkel körülsavarodnak azon. 30-40 méternyire biztosan talál vele a gaucsó. Így nevezik itt a puszták szabad fiát.

Struccvadászatra ezzel indulnak; löfegyvert nem visznek magukkal, még ha volna is egyiknek-másiknak, lóhátról nem használhatnák. Elöl iramodnak a kutyák; mögöttük sebes vágatásban a lovasok. Óra hosszat mennek így, széjjelosztott sorban, tüskön-bokron át, amíg a helyenkint tanyázó struccok közelébe jutnak. A homokban látható nyomok biztos vezetőik a bokros területeken; a kutyák hangtalanul, de rohanva követik és jelzik e nyomokat.

Végre felhajtják valahol a csapatot. Többnyire egy hím és több tojó van együtt egy családban. A fiatalok, még ha már anyányiak is, nem futnak; ha valamelyikre ráakad az éhes falka, egy perc alatt széjjel is marcangolja; nem marad belőle semmi, csak egypár csont és a tollak. Az öreg madarak azonban futásban keresik menekülésüket, és ezzel kezdődik az igazi hajsza.

Kezdetben egy csapatban maradnak a struccok, és oly gyorsan haladnak, lógó szárnyaikkal is segítve a futást, előre nyújtott hosszú nyakkal, hogy se a kutyák, se a lovasok nem bírják őket követni. Sokszor megtörténik, hogy el is tűnnek ezek szemei elől, és ha elég biztonságban érzik magukat a nagy távolság révén, le is telepednek újból a bokrok közé, míg a vadászok más irányban nyargalnak tovább.

Ha ily módon nem tudnak menekülni a felvert struccok, akkor azon múlik többnyire a sorsuk, hogy bírják-e oly kitartó szívóssággal a gyors futást, mint a lovak és kutyák. Elfáradásuk első jele abban van, hogy széjjeloszlik a csapatuk. Ez serkenti a lovasokat és állatokat újból, és bár csak lihegve bírják már a lovak is, mégsem kell sarkantyú, sem ostor. Szemmel is csak alig követhető sebességgel száguldanak az üldözött madarak után, s mint ezek, szintén szétmenő irányban hajszolják őket a halálba. A kutyák sokszor elmaradnak már, de a kitűnő lovak és lovasok még repülnek egyenest a madarak után, és kivált, ha észreveszik, hogy egyik vagy másik irányt változtat már, ezt veszik üldözőbe.

Mindig közelebb érik; a lovas már forgatja a hármass golyót a feje fölött; a ló utolsó ereje megfeszítésével rohan. A szegény áldozat már érzi hátában halálos veszedelmét, és oldalt tér ki előle; ismét irányt változtat. Ezt a pillanatot lesi a gazda, mert most már eléggé megközelítheti az elfáradó madarat: zúg a levegőben a hármass golyója, amint oda hajtja. A következő pillanatban már bukik az áldozat; a nyakára csavarodott a három nehéz golyó, és úgy megszorítja köteleivel a torkát, hogy mire odaér a lovas, már fuldoklik a földön. Még egy perc, azután vége.

Leszáll az ember, kihúzza övéből a hosszú pengéjű kést, amely mindig vele van, és ezzel most leszúrja az előtte heverő struccot. Azután körülnéz, hogy a többiek merre vannak. Dehogyan látja őket! Ki tudja hol nyargalnak már?

Ha kiszenvedett az áldozata, kitepi a hosszabb szárnytollait, melyek különben csekély értékűek, mert kevésbé szépek, mint az afrikai struccokéi; azután lekanyarít magának vastag combjából jókora darab húst. A többit ott hagyja. A kutyák, ha odaérnek, lakomároznak rajta.

Régen, amíg indiánok laktak ebben az országban, sokkal értékesebb volt a zsákmány, mint most. Tollastól fejtették le a bőrét, és takarókat meg ruhadarabokat fabrikáltak belőle, a húsát pedig megették. De a gaucsóknak s a betelepült európaiaknak mindez nem kell már; meg a húsát sem kedvelik, hisz jobb hússal élhetnek, mert vannak nyájaik, gulyáik a házaik körül.

Rendkívül fáradtságos a struccvadászatnak ez a módja, és csekély eredményű, élvezetet sem nyújt, legfeljebb csak a rettenetes hajsza forró izgatottsága révén.

Én magam láttam ugyan egy ilyen veszedelmesen rohanó csapatot a Caleufu-folyó közelében, de részem nem volt benne.

Az indiánok nem is gyakorolták ezt a vadászatot, bár a pampák legkitűnőbb lovasai voltak, és a hármass golyó is az ő idejükből maradt fegyver. Ők meglesték a struccokat, és a tanyáikon megközelítették őket gyalogszerrel az éjjeli sötétben. Azután korán reggel, még mielőtt derengeni kezdett - mivel a madarak félálomban a legvédtelenebbek voltak -, rájuk vetették magukat minden oldalról, és leütötték őket a veszendő golyóval.

Ez olyan parittyaféle volt. Szintén ökölnyi nehéz, egyes golyó vagy kódarab, bőrbe burkolva és karhosszúságú szíjhoz kötve. Néhányszor körülforgatva a levegőben, iszonyú erővel és halálos biztonsággal hajították áldozatuk felé. Mert ezt a golyót különösen csatáikban, sőt a helyenkint betelepülő fehérek házainak ostromlására is használták, és így sokszor vissza sem szerezhették, azért nevezték a spanyolok »bola perdidá«-nak, és félelmetes fegyvernek mondták, mert az indián harcos ötven lépésnyire is leütötte vele az ellenfelét vagy annak lovát.

Ma már ilyen golyót sehol sem használnak; hisz már nincsenek is vad pampa-indiánok se Neuquénben, se más argentinai tartományban.

Lassan bevonul az Atlanti-óceán partjairól a civilizáció Argentína belsejébe is, amint az évről évre Európa felől népesedni fog. Az a most még üres, úgyszólván lakatlan tartomány, amelyben én jártam, szintén a kultúra hatalmába fog kerülni.

Azután vége lesz a struccoknak, hacsak helyenkint nem fogják őket óvni, amint azt egyes kultivált tartományokban, például Buenos Aires tartományban már teszik is, hogy ki ne pusztuljanak teljesen.”

STEIN AURÉL ÁZSIAI RÉGÉSZETI, TÖRTÉNELMI ÉS FÖLDRAJZI KUTATÓÚTJAI (1900-1944)

Az ókori Kelet történetének feltárásában nagy érdemeket szerzett az angol szolgálatban állott magyar Stein Aurél (1862-1944), India, Perzsia, Kína, Afganisztán, Arábia és Irak területén végzett kutatásaival.

Stein Aurél ásató régész - archeológus - volt elsősorban. Olyan ókori, földbe temetett kultúrákat tárt fel, melyekhez előtte senki nem nyúlt. Olyan területeken is végzett kutatásokat, amelyeknek ő volt az első térképezője. Ő fejtette meg a Kínai Nagy Út - a Han Lu mivoltát. Ő dolgozta fel a Kínai Fal régészetét is.

A pesti születésű Stein Aurél az 1860-1870-es években Pesten és Drezdában volt diák, majd Bécsben, Lipcsében, Tübingenben, Oxfordban és Londonban végezte tanulmányait. Elsajátította az angol, francia, török nyelvet, és behatóan tanulmányozta az óind szanszkritot, valamennyi indoeurópai nyelv rokonát. Budapesti katonáskodása alatt megtanulta a térképezést, és ezt a tudását utóbb bőven kamatoztatta, mert sok évtizedes világjárása során, három nagy és számos rövidebb felfedező útján Indiától Kínáig akkora területet térképezett fel, mely vagy harmincszor nagyobb hazánknál.

Huszonnégy éves 1886-ban, és rendszeres Kelet-kutató (orientalista) munkát végez a londoni British Museumban. Két év múlva már a brit-indiai Lahore-ban a Punjab University professzora, és Kasmír hegyvidékén teszi meg első kutatóútját. 1892-ben jelenik meg angolul első orientalista tudományos kötete, 1897-ben tartja székfoglalóját a Magyar Tudományos Akadémián az indiai mohamedán kultúráról. 1899-ben az indiai Calcutta mohamedán egyeteme, a Madrasah professzora, akkor lesz angol állampolgár. Egyedül járta be Ázsiát, teherhordói és tehéhajcsárai kíséretében, csak az 1932. Évi perzsiai útjára vitt magával tudományos kísérőt, a magyar Fábry Károlyt, a hollandiai leydeni egyetem tanársegédét.

Már 1897-ben érdekelték Belső-Ázsia futóhomokba temetett romvárosai. Érdeklődését azok a régiségek keltették fel, amelyekkel a Takla-Makán-sivatag porába eltemetett romvárosokat feltúró élelmes, agyafűrt helyi lakosok árasztották el a brit-indiai múzeumokat. Stein Aurél

ezért indult el 1900-ban első nagy kutatóújtára, a kínai Turkesztánba, illetőleg a Takla-Makán-sivatagba.

1906-ban került sor második útjára Afganisztán, a Kunlun hegység, a Lop-Nor tó és Tibet határa vidékén.

Harmadik belső-ázsiai útján (1913-1916) Indiából Perzsián át Afganisztánba ment a világhódító Nagy Sándor ókori hadjáratának útvonalán.

1930-ban, h, tevék karavánjával jutott le Khotanig, itt kezdve meg ásatásait a sivatagi szél fújta futóhomokba temetett egykori város romjai helyén. Az európai múzeumokban ekkor már igen sok gyanús, ismeretlen betűkkel, birkabőrre tussal írt, hamisítványnak látszó kézirat volt. Stein Aurél kinyomozta a ravasz törököt, Kjátib Iszlám Akhunt, az „írástudót”, aki a romokban talált, másfélezer éves birkabőr kéziratokat utánózva, maga kitalálta ábécével okiratokat hamisított. Ezek a hamis okiratok indították arra a feltevésre, hogy a Takla-Makán sivatagi romvárosaiban eredeti, valódi iratok is fog találni. Stein Aurél kutatása páratlan sikerű volt. Az i.sz. III. századból való tömördek régészeti leletet, iratot és tárgyat tárt fel. A romhelyeken valóságos szemétbányákat talált, abból a rengeteg limlomból felhalmozódva, amit a távozó lakosság nem akart magával vinni. Stein Aurél 1600 éves írásos fatáblákat is talált, amelyekről ezt olvassuk könyvében: „Imitt-amott olyan helyzetben találtunk félrelökött táblácskákat, hogy azt csakis későbbi korra lehetett visszavezetni. Úgy gondolom, egy-egy, a várost elhagyott lakó térhetett vissza, hogy kincskereső módjára átkutassa a hátramaradt épületeket. Ilyenkor hajította aztán el az írott táblákat, mint értékteleneket, olyanformán, mint ahogy mi bánunk el a telefirkált, fölösleges papirosokkal... Nagy régészeti jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a körülménynek, hogy ilyen óriási halmaz okirat között nem aatvannyolc éves korában indult negyedik útjára Kínába. Ezt az útját politikai okokból félbe kellett szakítania. Ezután is életkorát meghazudtoló, töretlen frissességgel kutatott tovább Beludzsisztán, Irak, Irán területén, a Tigris és az Indus folyó közén. Utolsó kutatóútján érte a halál, munka közben, 1944-ben, nyolcvankét esztendőskorában. Magyar születéséről soha meg nem feledkezett, sokszor tért haza Budapestre, magyar tudósainkkal levelezett. Stein Aurél számos útleírása közül Sand-buried Ruins of Khotan címmel 1903-ban megjelent munkájának egyik részletét ismertetjük. Ez az írása Halász Gyula némileg rövidített átdolgozásában 1908-ban jelent meg magyarul Homokba temetett városok. Régészeti és földrajzi utazás Indiából Kelet-Turkesztánba 1900-1901-ben címmel. Tudósunk erre az első nagy útjára 1900. május 29-én indult el Kelet-Turkesztánba, amely 1885-től a kínai császársághoz tartozó Hszincsiang tartomány része volt. A rendkívül hideg télű és forró nyarú terület az óriási Kunlun és a Tiensan hegység, a Pamír-fennsík és a Gobi-sivatag között fekszik, közepén van a Tarim-folyó medencéje és az óriási, teljesen lakatlan és növénytelen Takla-Makán-sivatag, melyet a futóhomok tett pusztává, eltemetve egykori magas városi és földművelő kultúráját. Stein Aurél Kasmírból indult el, s átkelve a nehezen járható havas hágókon, a Pamír keleti lejtőjén ereszkedett le Kasgarig, onnan, a Takla-Makán lakatlan porsivataga szélén zöldellő oázisokon átkadtunk egyetlenegy papirosdarabkára. Később sem fedztünk fel papirost, még abban a szemétdombban sem, amelyet felkutattunk. Ennélfogva nem lehet kétségünk, hogy azokban az időkben ez az anyag még nem volt elterjedve Kelet-Turkesztánban - holott Kínában már sokkal régebbi korban ismeretes volt. Írásos fatáblákról, amelyeken indiai szövegek olvashatók, régóta történt említés. Könnyen érthető, hogy a fának a használata leginkább olyan országokban kínálkozott, ahol nincsen sem pálmalevél, sem nyírfakéreg: az Indiában alkalmazásban volt, írásra szolgáló anyagok. Nem csekély örömet szerzett az a tudat, hogy íme, itt, ezen a messze, homokba temetett helyen jutottak birtokomba a legelső fára írott indiai emlékek.”

A régész ásója a legváltozatosabb emlékeket tárta fel. Ókori jég szekrényt talált.

„Egy szerény kis házikó egyik szobájában durva tograktörzsekből összerótt jégtartóra bukkantunk. Megtaláltuk benne vastagon felhalmozva a nyárfaleveleket is, amivel manapság is óvják a jeget nyaranta a jobbmódúak.”

Stein Aurél leírja az egykori kínai nagyúr palotájának romjait.

„A keletebbre eső épület valami nagyúré lehetett, annyi rengeteg helyiség volt benne. Mélyen a homokba volt temetve, s teljes négy napig tartott, amíg ásatásával elkészültünk. Pedig munkásseregemet ekkorra megnöveltem, összegyűjtve valamennyi épkezlab ember volt Imám Dzsáfár Szádikban...

Az épület közepét impozáns terem foglalta el, körülbelül 12 méter hosszú és 8 méter széles. Valószínűleg ez lehetett a fogadószoba. Négy hatalmas, az egész terem hosszát átfogó nyárfagerenda tartotta egykor a tetőt. A falak vörös és fekete színben festett freskószalagokkal voltak díszítve, hófehér alapon. A díszítmények főleg lótuszvirágokat ábrázoltak. A csarnok közepén szabad tűz éghetett: az emelvényen hamu maradványait fedeztem fel.

A nagy termet minden műtárgytól megfosztották utolsó lakói vagy a későbbi látogatók. De a kisebb szobákban sok rendkívül érdekes régiségre akadunk, amelyek annak a letúnt régi kornak a műiparát és művészetét elevenítik meg előttünk. Különösen művészies szövöttesek kerültek elő nagy számban; találtunk továbbá csinos elefántcsontfaragásokat is.

Egy konyhának látszó külső helyiség padlóján kharósth-táblákat leltünk. Csakúgy, mint a mai turkesztáni konyhákban, nem hiányzott az agyag pad a vizeskorsók s más egyéb számára; mi egy jókora teknőt találtunk rajta. Valósággal ontotta az érdekes emléktárgyakat egy fülkeszerű kis kamra helyiség. Volt ott sok minden: egy tamarix-fából készült tetszetős fapohár; kétméteres nyárfá nyársak; nagy fedő darabja fűzfából; orsók és más háztartási eszközök. Találtam egy almafából való, jól kézbe illő sétatálcát is..., egy díszes fafaragással ellátott széket. A részeit nem volt nehéz összeállítani. Az épület nagysága is arra mutatott, hogy lakója gazdag és tekintélyes ember lehetett.

Néhány száz lépésre innen délnyugat felé várt reánk a másik nagy lakóház. Ennek és a környező kertmaradványnak a tanulmányozása élénken illusztrálta az ilyesféle rezidenciák belső berendezését. Úgy találtam, hogy sokban hasonlított a mai korbéli nagyobb igényű khotani lakóhelyekhez.

Egyik, talán irodának használt helyiségben írott táblákon kívül találtunk üresen maradt táblákat is, továbbá tamarix-fából faragott író tollakat; a kínaiaknál ma használatban levőkhöz teljesen hasonló evőpálcikákat és egy tamarix-ágakból font függőágyat. A ház előtt végigfutó keskeny tornácon kezembe akadt egy gitár, olyanforma, aminőket mai nap is látunk a népnél, szerte egész Turkesztánban; még a húr egyes darabjai is előkerültek, úgyszintén egyes szőnyegféle maradványok. Talán még érdekesebb volt ezeknél egy szépen kidolgozott, vésésekkel ékített fa-karosszék. Lábai álló oroszlánt utánóztak, vörös és fekete színben, karjai férfi és női szörnyek alakjait.

Tisztán kivehető volt a házat körülvevő kert beosztása. A nyárfatörzsek ugyanolyan négyszögű csoportokban s szabályosan ültetett sorokban meredeztek ki három méter magasba a homokból, amilyen elrendezést találunk most is akármerre Kasgártól Kerijáig. A rözse-

kerítés, itt-ott takarva csak el futóhomokkal, jórészt épségben volt még. Sajátságos érzés fogott el - csaknem feledve a kort, amelyben élünk -, amint ott sétálgattam két egyközűen futó »élő«-sövény között az 1600 esztendeje kihalt kisváros utcáján. Antik sétabotommal felturkálva a kerítés alján elhullott zizegő faleveleket, embereim ráismertek bennük saját hazájuk gyümölcsfáira: a barackra, szilvára, őszibarackra és a szederfára. Az ősi múltnak elbűvölő varázsa szinte kísértésbe ejtett, hogy elfelejtsem a körülöttem élő környezetet.

Ásatásaim eredményéből kitetszett, hogy ennek az ősi helynek a házaiból az utolsó lakosok mindent magukkal vittek, aminek csak jelentősebb értéket tulajdonítottak. Átláttam, hogy leginkább a hulladékmaradványoktól várhatok még régészeti leleteket. Ebben a reményemben nem csalódtam. Táborhelyüinktől északra több kilométerre jeleztek még romokat, és találtunk is arra öt-hat házcsoportot, szétszórta körülbelül 18 négyzetkilométernyi területen. Az egyik nagyon erősen szétomlott épület romjai közt néhány elhalványult táblára s kevésbé utóbb harminc olvashatóbb írású emlékre bukkantunk. Ezek közül kettő újdonságszámba ment. Az egyik keskeny fadarab töredéke volt, kínai jegyekkel; a másik jól kidolgozott bőrlap, egy sor kharósthí-írással, ami keltezést jelentett. Ezek a leletek nagyon felcsigázták várakozásomat, s elhatároztam, hogy áthelyezem tanyánkat ide a romok mellé.

Az ásatásra kiszemelt rom rendkívül gazdag régiségbányának bizonyult. Egymás után került napfényre a sok fatábla a hulladék közül. Évek során át felgyűlt szemétdomb volt ez, méternél magasabban összesajtolódott szilárd tömegben. Törött edénycserepek, szalma, nemezrongyok, szövött gyártmányok, bőrdarabok s mindenféle összerétegződött hulladék közül szedtük elő a rengeteg sok fára írt okmányt. Végezetül ezeknek a száma kétszázra szaporodott. Az épület maga s a szoba is, amelynek egyik sarkában halmozódott össze ez a töméntelen »makulatúra«-anyag, feltűnően sokat szenvedett a szelek deflációs pusztításaitól, maga a szemétdomb azonban kitűnően megőrizte zsákmányait.

Pontos jegyzéket vezettem minden egyes iratról, számon tartva azt is, hogy egymáshoz képest miként voltak a rakásban elhelyeződve, s miként következtek egymás után. Abban a fagyos hidegben és abban a porban, ami ott uralkodott, ez a munka fölöttébb kényelmetlen volt: a szél felkavarta a felásott halom hulladékfoszlányait, s az szűrő szagot árasztott. Három napig nyeltük tisztességes adagokban az antik mikrobákat. Ami engem illet, buzgalmamban oda se néztem az efféle apró-cseprő kellemetlenségeknek.

Mindjárt az első órákban jó fogást tettünk. Bőrre írott kharósthí-okmányok kerültek ki a szennyes szemétből, kifogástalan állapotban. A lelet összesen 24 darab, gondosan kikészített juhbőrből való lapból állott; a legnagyobb 38 centiméter hosszú volt. Csinosan tekercsekbe voltak göngyölve, de nehézség nélkül ki lehetett tekergetni. A gyakorlott kéztől származó írás fekete tintája úgy ragyogott, mintha napokkal, s nem évszázadokkal ezelőtt került volna ide. Minden irat elején tisztán volt olvasható a bekezdés: »A maharadza öfelsége írásban rendeli...« Most már tehát semmi kétségem se lehetett, hogy hivatalos okmányokhoz jutottam. Ezek voltak a legelső leleteim azokból a bőrre írt okmányokból, amelyek indiai nyelvre és kultúrára vallottak.

Az egész ívek szétvágása után fennmaradt apró bőrforgácsok, amiket bizonyosan kisöpörtek az irodából, azt mutatták, hogy ezt az anyagot szélteben nagy mennyiségben használhatták írás céljára. Találtunk egy tamarix-fából faragott tollat is, amelynek a végén csontgömb volt, valószínűleg a bőr fényezésére, csiszolására.

Még jelentősebbek voltak azok a kharósthí-táblák, amelyeket ugyanitt ástunk ki a legpompásabb, sértetlen állapotban. Az eredeti agyagpecsétek és a hozzájuk tartozó zsinegek is

épen maradtak. Bizonyosra vehetjük, hogy általánosan fára írtak még akkoriban. Érdekes volt tehát megállapítanom, miképpen bántak el ezekkel a falemezekkel.

A rövidebb közlenivalókat gyakran ék alakú táblákra írták. A táblák szélesebb végén szögletes bevágás volt a pecsét számára. Itt a fa vastagabb volt, mint a hegyes vége felé, azonfelül a pecsét helyén még észrevehetően ki is emelkedett. A csúcs közelében mind a két fa át volt lyukasztva, s ezen a lyukon húzták keresztül a zsinórt, amelyet szorosan megfeszítve, a pecsét felvételére szolgáló bemetszés barázdái fölött keresztben átkötöttek. Erre aztán a mélyedést agyaggal kitöltve, a küldő pecsétnyomójára volt már csak szükség, hogy a levél elkészüljön. Az írás belül van: ha elfér magán az alsó táblán, akkor ott, ha pedig nem, akkor a felső borítótáblának a belsején is, mindenképpen jól elrejtve az illetéktelen szemek elől.

Nem kevésbé leleményes módon használták a hosszúkás négyszög alakú táblákat. Ezeknek az alsó táblái rövidebb oldalukon kiemelkedő szegéllyel voltak ellátva, s ebbe pontosan beleillett a felső borítótábla. A boríték külső oldalán középen foglal helyet a pecsét, olyanformán, mint az ék alakú lapokon láttuk. Az agyagpecsét alatt húzták át, s kötötték meg itt is a zsinórt, amely így megvédte a táblák belső oldalaira jegyzett írást a kíváncsi szemektől. Még a zsinórját is sikerült megtalálnom.”

A Kisázsiaig futó sok ezer éves karavánúton cserélődött ki a Nyugat és a Kelet kultúrája. Az európai Görögország művészi stílusformákat adott át a Keletnek, amit Stein Aurél állapított meg Khotan mellett. Mint írja:

„Az épségben fölfedezett nagyszámú pecsétlenyomat meggyőző bizonytságot szolgáltat arra, hogy a klasszikus nyugati művészet befolyását még itt, a távol Khotan földjén is éreztette. Minő örömmel ismertem fel az egyik sértetlen lenyomaton Pallasz Athéné alakját a pajzzsal és villámmal, csakúgy, mint az ókori érmeken látjuk; egy másikon meg Erosz tiszta klasszikus modorban vésett körvonalaít. Még sok más pecséten találtam klasszikus ókori mintázású arcképfeket. Ezekről az emlékekről képtelenek vagyunk kideríteni, hogy melyik készült közülük csakugyan Khotan területén, s melyik került ide Nyugatról vagy pedig Ázsiának a klasszikus művészet által érintett egyéb részeiből. Ezek a lenyomatok sokkal értékesebbek ránk nézve, mint volnának maguk a pecsétnyomók, mivel segítségükkel az okmányok kora pontosan megállapítható. Az így nyert tanulság nevezetes bepillantást enged amaz időszakok művészettörténelmébe. Mert tudtuk ugyan, hogy a klasszikus ókori művészet meghódította Baktriát s India északnyugati határszéleit is, de alig sejthettük - aminek most bizonytságit bírjuk -, hogy olyan messze hatolt el keletre, abba az országba, amely a Nyugat-Európát Pekingtől elválasztó távolságnak csaknem kétharmadában fekszik.”

Stein Aurél rengeteg hivatalos írást talált:

„Jelentések és rendeletek, panaszok, idézések, útlevelek, folyamodványok s efféle közlemények voltak javarészt. Akadtak köztük számlák, fizetési lajstromok, szerződések, kötelezvények, napszámosjegyzékek s hasonlók.

Az apróbb iratok közt részletességénél fogva igen érdekes egy hosszúkás fatábla, amely bizonyos háztartási javakra vonatkozó egyezséget tartalmaz. Az előszámlált mindenféle áru közt említés történik namadi-ról is, amely bizonyosan megfelel az India-szerte használt namadá-nak, vagyis nemeztakarónak. Ez az európaiak által is vásárolt különlegesség khotani háziipari termék, s évente sokat visznek ki belőle Ladákba és Kasmírba. Egy másik írásból azt

olvassuk, hogy valamelyik kerület összes tisztviselője panaszkodik a vízhiány miatt; ismét másokban az öntözésre fordított vízről vitáznak és így tovább.”

A szemétből a legváltozatosabb, elhajigált holmik kerültek ki: írásra szolgáló birkabőrlepel, írónád, rézpénz, aranydiszű papírmásé lakkdoboz - ez is kínai találmány -, porcelán pecsét-nyomó, remekbe metszett zöld és sárga üvegedény és dirib-darab cserép, durva és finom munkájú, remek selyemszőtt, ócska pamut és gyapjú bugyogó, a kínaiak máig használt evőpálcája, orsó, ócska cipő és tatár-török „csárk” (saruk), lóvakaró, csontkanál, kockajátékhoz való, birka bokacsontjából vagy elefántcsontból faragott vetőkocka, virág frissen tartására használt medence, benne az évezredes por megőrizte virágszirom.

A színes leírás ezzel fejeződik be:

„Nem művészi, de határozottan érdekes maradvány volt egy nagy pohárszék és egynehány csizmasámfa. Kevéssel odébb kelet felé kis vízmedence gátjait ismertem fel. Egykor nyárfák vetettek rá hűvös árnyékot - az egyiknek halovány, száraz törzse ott ágaskodott még mellette a magas homokbuckák aljában.”

Másik szemelvényünk Stein Aurél 1926-ban tett útjának leírásából való. A könyv eredeti címe: On Alexander's Track to the Indus (1929). Magyarul Halász Gyula fordításában jelent meg, Nagy Sándor nyomdokain Indiában címmel.

„Upalban, mintegy 1500 méterre a tenger színe felett, kellett megkezdenem Aornosz valószínű helyének kinyomozását. Ezt az utat, a hegy gerincén végig, csak gyalog tehettem meg. Az öszvéreket, amelyek Kánából hozták málhánkat, elbocsátottuk, hátsólovainkat pedig átküldtük az Upal-hágón túlra, hogy várjanak meg Csakészárban. Kellemesen lepott meg, hogy milyen könnyűszerrel és gyorsan egybeterelték a teherhordók seregét április 26-án reggel. De az ilyesfajta alkalmi munkára kötelezettséget vállalnak a gudzsarok és más »fakírok«, benne van ez a »bérlet« feltételeiben. A földesurak, az azi-khélek, az uralkodó hűbéres rendszer mellett minden nehézség nélkül érvényesítik jogaikat.

Mohó várakozásban, de egyúttal aggodalmas bizonytalanságban töltöttem ezt a napot. A két előző este gondosan elolvastam megint Arrianosz és Curtius⁵⁷ leírását Nagy Sándor nagy haditettéről: Aornosz megvívásáról. Elég részletesek ezek a leírások, már ami a hadműveletek eseményeit s a félelmetes sziklavár bevételét illeti. De általános topográfiai adatok dolgában sajnálatosan bizonytalanok. Mindössze arra van utalás bennük, hogy az Indus közelében van valahol ez az Aornosz. A hegyi erőd nagy kiterjedésének, magasságának és az ostrom nehézségeinek a leírása - ha mégoly retorikai művészettel van is megírva, mint Curtiusé - nem pótolja a hiányzó adatokat, s az ismert pontoktól való pontos távolságok, irányok adatait.

Arra gondoltam, vajha vitt volna magával a nagy macedón fejedelem a maga nagy seregében néhány írástudót, akik hozzá, vannak szokva, mint a kínai évkönyvek történetírói, hogy megfigyeljék az egyszerű topográfiai tényeket: irány, távolság és más efféle, s ezeket világosan, szabatosan följegyezzék a fontos katonai eseményekkel együttesen. De lehet, hogy voltak is Nagy Sándornak ilyen emberei. Ha igen, akkor sajnálnunk kell, hogy a klasszikus

⁵⁷ Arrianosz Flavius a II. században hét könyvben megírta Nagy Sándor hadjáratainak történetét. Az I. században Curtius Rufus Quintus is írt Nagy Sándorról tíz könyvet, amelyek közül a két első nem maradt fenn.

irodalom nem őrizte meg azokat a följegyzéseket. Nem maradt ránk semmi ilyesféle. A legtöbb, amit remélhettem, az volt, hogy találok egy hegyhátat vagy egy fennsíkot, amelynek nagysága, fekvése és alakja »ráillik« a leírásra, és érthetővé teszi azokat a hadműveleteket, amelyek a »Szikla« megvívására vezettek.

A fáradalmas, hosszú nap estéjén kétszeresen bátorító volt, amikor hírt kaptam bizonyos ősi romokról. Kapúr kandare-nek nevezik ezeket az ősi pogány időkben (a káfir időkben)⁵⁸ eredő emlékeket. Upal falu »öregjei« (falusi bírái) mutatták meg a faluból tisztán látható romokat, a falu felett mintegy 300 méter magasságban, egy kis hegynyúlványon. Málhakaravánom folytatta útját a köves hegymosásban az Upal-hegylánc gerince felé (rövidség okából csak így nevezem: Upal-hegylánc), én meg Sáh Alammal és a kísérettel felkapaszkodtam a Csathegnyúlványra.

Ezért a kitérőért megjutalmazott a sors. A tető kis fennsíkján, tíz-tizenkét gudzsar⁵⁹ család jól megmunkált földjein és házain kívül, egy kis körfal maradványaira bukkantam. Építésének jellegzetesen gandhára⁶⁰ típusáról egyszerűen felismertem, hogy a buddhista időből való. A szomszédos földeken kutatva, díszítes edénycserepek töredékeire találtam. Hasonlítottak ezek az előző hetekben talált cserepekhez. Régi épületromok közelében mindenütt vannak efféle törmelékek ezeken a tájakon.

Kellemes meglepetés volt, amikor vezetőnk, Mahmud, értelmes upali fazekas, egy fal romja alatt kígyófej formájú, bronz karperecet talált. A szemem láttára csípte föl a romok alól. Az előző napok esőzése meglazította a talajt, ennek köszönhető a szerencsés lelet. Első tekintetre láttam, hogy ősrégi.

Mint rendesen szoktam, most is azon nyomban kifizettem a jutalmat a leletért. Mahmud arca sugárzott az örömtől. Nem sejtette, hogy az ezüst pénzzel nemcsak a karperecért jutalmaztam meg, hanem azért a fontos adatért, amit ugyancsak neki köszönhettem. Hegymászás közben ugyanis óvatosan kifaggattam, mit tud az Upal-láncról keletre elterülő vidékről, különösképpen pedig a Pir-szár nevű magas hegyhátról... Az éles eszű Mahmuddal való beszélgetésünk közben hallottam először az Unra-hegy nevének említését. Elbeszélte, hogy mindenki azt tartja az Upal-hágótól az Indusig nyúló hegylánc legmagasabb csúcsának, és közvetlen alatta, a nagy folyó irányában van - a Pirszár. Nagy alpi legelő ez. Az odaváló gudzsarok legkedvesebb bandá-ja, vagyis nyári telepe. Legeltetnek is, de a földet is művelik ott.

Filológiai „tudatalattiságom” hamar megérezte az Unra és Aornosz nevek közti esetleges összefüggést...

Amily mohósággal vágytam elérni a Pir-szárt (Pir-tetőt) - ha csak lehetett, még aznap -, szinte észre se vettem a mintegy 600 méteres hegymászást Csatból a hegylánc gerincére. Utunk második fele pompás fenyvesben és ilex⁶¹ erdőségben vezetett. A talajt violák s a kora tavasz egyéb kedves hirdetői tarka virágpompával hintették tele. A hegylánc keskeny gerincét (2400

⁵⁸ Káfirnak nevezik a mohamedánok a bálványimádót. Ezért nevezték el az arabok kaffernek Dél-Afrika bantu népeit is.

⁵⁹ Gudzsarat India északnyugati vidékén, Pakisztán határán, a tengernél fekszik. Egyes törzsei, rabló nomád életet élve, messze kalandoztak.

⁶⁰ A gandhára művészet időszámításunk kezdetén, kései görög hatásra, Északnyugat-Indiában alakult ki. Ekkor kezdték Buddhát, Apollón mintájára, hellenisztikus ízlésben ábrázolni.

⁶¹ Ilex: a szúrópálma, amelynek tüskés levelű fái igen lassan nőnek. A nyolcvan évesnél fiatalabb szúrópálma legtöbbször csak bokor nagyságú. Közép-Ázsiában szúrós kerítésnek használják.

méter) közvetlen az erdőborította csúcs alatt értük el. Ennek a magasságát az 1892. évi Black Mountains-expedíció az Induson túlról háromszögeléssel 2500 méterben állapította meg. A késélességű gerinc helyenként meredélyes sziklafalban bukik alá. Elragadó ez az erdei táj. Gyönyörűséggel néztem el a havas hegyek hatalmas körképét észak felé, köztük a Mankiál-hegy nemes formájú csúcsait a messze láthatáron. Ez a bájos erdei tájkép és a kutatás, hogy olyan pontot leljek, ahol a fák megengedik az alkalmas fényképezést, természetesen meglehetősen késleltetett.

Hosszabbnak és fárasztóbbnak bizonyult az út, mint ahogy sejtettem. Az ösvény, ha ugyan úgy nevezhetem, a heglánc meredélyes és sziklás déli homlokzata mentén vezetett, csaknem magán a gerincen, úgy, hogy követte a gerinc hajlásait. Örültem, amikor végre, hosszas mászás után, mélyen alattunk felcsillant az Indus a sűrű fenyők között. Felette délkeletnek megpillantottam a hófedte Fekete-hegyeket (Black Mountains), és messze, messze, vadul megszaggatott kisebb láncokon túl homályosan oda látszottak a Mahában hosszú, hullámos körvonalai. Ez a látvány élénken emlékezetembe idézte 1904. évi futólagos utamat, amely rácáfolt arra a korábbi feltevésre, hogy a Mahában-hegy azonos Aornossal. Jó sorsom megengedte, hogy megint elindulhassak a híres »Szikla« felkutatására. Vajon ezúttal szerencsével járok-e?

Este hat óra tájban elhaladtunk egy igen szép forrás mellett. Az Acsara-csúcs oldalából fakad ez a forrás. Újabb ezer lépés után elértük egy sziklás hegynyúlvány fátlan gerincét. Az Unra-hegyből nyúlik ki ez. Közvetlen alattunk terült el a Kis-Unra nevű alpi legelő. Ezen a ponton pillantottuk meg az Unra-hegy kopár, sziklás csúcsát. Magasságát az utolsó fekete-hegységi expedíció 2660 méterben állapította meg.

Az Unra-csúcsból lapos, hosszú hegyhát ágazik el délnek. Ez a Pir-tető. Megkapó kép. Köröskörül csupa sziklaszirt. Alatta meredek, vízmosásos szakadékok buknak alá az Indus-folyóhoz, másfélezer méternél nagyobb mélységbe. A tőle elválasztó mély völgyön át nézve, elég közelnek tetszett. De további három órába telt, amíg feljutottunk reá.

Először a meredek középső hegytetőt kellett megkerülnünk, az Unra »fejét« (Unra-szár). Az egyszerű Unra név az egész hegytömeg neve, hozzáértve a legmagasabb hegyhátakat, közöttük a Pir-tetőt is. Az »Unra fejé«-nek déli homlokzata meredek sziklaszirtekben szeg le a mélybe. Ezért aztán fel kellett előbb kapaszkodnunk fáradtságos ösvényen, a hegynyúlvány gerincét követve, csaknem a főcsúcs magasságában, egy kis sziklavállra, amely csak hatvan méterrel alacsonyabb magánál a főcsúcsnál. Ez a sziklaváll a Kis-Unra. Ott átmehettünk a hegy sűrű erdő fedte északi oldalára. Ott megkezdődött a fáradtságos leszállás. Meredek, hóval telt árkok mentén értünk le a fákkal körülvett kis Burimár alpi tisztásra. Gudzsar pásztor-kunyhókra találtunk ott, és mohamedán szentek bekerített sírjaira, szép fák árnyékában.

Messziről úgy tűnt fel, mintha Burimár összefüggésben volna azzal a kúp alakú, erdős magaslattal, amelyben a »Pir fejé«-nek nevezett hosszú hegyhát végződik észak felé. A szelíd lejtésű alpi rét alsó szélére érve, vettem csak észre, hogy mély, meredek szakadék választ el attól a magaslattól. Sűrű fák elrejtették addig előlem a szakadékot. Ugyancsak kellemetlen meglepetés volt nekünk, fáradt embereknek, annál is inkább, mert rohamosan alkonyodott.

Mahmud vezetésével lefelé botorkálva a sziklák és fenyők között a mintegy 200 méter mélységű, szűk szakadék alá, megragadott egy hirtelen gondolat: nem ez-e az Aornosnak az a mélységes szakadéka, amely előtt első alkalommal megtorpant a macedónok támadása, az után, hogy Nagy Sándor egyesült Ptolemaiosznak, Lagosz fiának előreküldött csapatával a hegytető közelében? Nem volt időm akkor, a növekvő félhomályban kifürkészni a terepet, hogy vajon alkalmas lehetett-e ez arra a megoldásra, amely, több napi küzdelmes munka után,

Nagy Sándort mégis a helyzet urává tette. Nagy Sándornak ugyanis, mint a görög történetírók feljegyzik, végül is sikerült parittyavetőit és íjászeit egy olyan pontig előretolni, ahonnan köveik és nyilaik elérték a túlsó oldalon álló védősereget. Amikor lejutottunk végre a szakadék fenekére, kiderült, hogy egy alig negyven lépés hosszú, tíz lépés széles kis nyergen állunk. Ledőlt fatörzsek heverték rajta keresztül-kasul, és a nyereg két oldalán alászálló vízmosásokat is vastagon borították a heverő fatörzsek. Eszembe jutott ekkor Aornosz ostromának a leírásában az a részlet, hogy Nagy Sándor tömérdek fát és cserjét vágatott ki, hogy magas gátat emelve a szakadékon át, megindíthassa az ostromot.

Megérkeztünk végre magának a »Pir fejé«-nek magas északi vége alá. Nem kellett tartanunk tőle, hogy kő- és nyílzáporral fogadnak bennünket a magasból, mint Nagy Sándor macedónjait. Így is elég küzdelmes volt a mászás a Bar-szár (vagyis a »tetődomb«) lejtőinek meredek szirtjén, ahogyan a Pir-hegyhátnak ezt a végét nevezik. Élénken emlékezetembe vésődtek ennek a kapaszkodónak fáradalmai. Szerencsére, magasabbra jutva, a hold fénye mellett már biztosabban haladhattunk, lábunk könnyebben támasztékra lelt a keskeny sziklaéleken. De azért őszintén jólesett, amikor este kilenc óra tájban végre sík térségre értünk a Bar-szárhoz csatlakozó lapos hegyháton. Kellemes megkönnyebbüléssel vándoroltunk tovább a tökéletesen sík térszínen. Jó másfél kilométeren tartott ez a könnyű, sima út. A teli hold világánál, a felhőtlen csillagos éjszakában jól láttuk a búza- és árpavetések zöldellő tábláit. Ez a látvány is eszembe juttatta, mily kedvező lehetett ez a termékeny hegyhát a régi időkben hegyi menedéknek, aminthogy ma is kedvelt tartózkodó helye a gudzsar pásztoroknak és földművelőknek.

A hosszú, sík plató közepén már ott találtam sátrainkat. Egy kezdetlegesen épült mecset mellett ütöttek tábort embereink. A hely magassága - mint később megállapítottuk - 2160 méter volt a tenger színe felett. A kíséret és a teherhordók hatalmas pásztortüzek mellett kerestek védelmet a csípős-fagyos szél ellen. Éjfél elmúlt, mire én is beburkolózhattam takaróim közé. De gondolataim nem nyugodtak. A már-már meggyőződésé érelődött érzés, hogy megtaláltam Aornoszt, ébren tartott, és feledtetett velem hideget és fáradságot.

Arrianosz és Curtius elbeszéli, hogy Nagy Sándor szent áldozatokat mutatott be az isteneknek, amikor meghódította a »Sziklát«. Én nem ünnepeleltem semmi győzelmet. De engem is kísértett az érzés, hogy áldozzak Pallasz Athénének, hogy a tudományokban bűvárkodónak régi, dédelgetett vágyát, reménységét végre, végre megvalósította.”

-&-